

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

ВИПУСК 30

Львів
Національна академія сухопутних військ
2018

УДК 94(477+100)(082)
ББК 63.3(4 УКР)
В 53

Збірник внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук (наказ Міністерства науки і освіти України від 21.12. 2015 року № 1328)

Індексується в наукометричній базі
Google Academy

Рекомендовано до друку
рішенням Вченої ради
Національної академії сухопутних військ
(протокол від 09.10. 2018 року № 3)

Засновник – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 22391-12291 ПР – видане 24 жовтня 2016 року

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ткачук Павло, доктор історичних наук, професор (головний редактор); *Слюсаренко Андрій*, кандидат історичних наук, доцент (заст. гол. редактора); *Бураков Юрій*, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар); *Харук Андрій*, доктор історичних наук, професор; *Трофимович Володимир*, доктор історичних наук, професор; *Якимович Богдан*, доктор історичних наук, професор; *Голубко Віктор*, доктор історичних наук, професор; *Дем'янюк Олександр*, доктор історичних наук, професор; *Терський Святослав*, доктор історичних наук, професор; *Кривизюк Леонід*, кандидат історичних наук, доцент; *Репін Ігор*, кандидат історичних наук, доцент; *Олейко Анджей*, доктор габілітований, професор (Польща); *Франц Мацій*, доктор габілітований, професор (Польща); *Дуркес Борис*, доктор філософії (Словаччина); *Вайченоніс Йонас*, доктор філософії, професор (Литва).

В 53 **Військово-науковий вісник**. – Випуск 30. – Львів: НАСВ, 2018. – 257 с.
ISSN № 2313-5603

30-й випуск “Військово-наукового вісника” містить статті з історії України, весвітньої історії, історії локальних воєн та збройних конфліктів сучасності. Окрема рубрика присвячена 100-річчю Української революції.

Для науковців, викладачів, студентів, курсантів і всіх, хто цікавиться історією.

ISSN № 2313-5603

© Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2018

УДК 94(477):314.156.5 „1932/1933”

ДАВИДЮК Р.П.

НАДНІПРЯНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ ЯК ОРГАНІЗАТОР ВОЛИНСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО КОМІТЕТУ ДОПОМОГИ ГОЛОДУЮЧИМ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

У статті аналізується роль надніпрянської політичної еміграції в організації Волинського громадського комітету допомоги голодуючим у Радянській Україні, першочерговим завданням якого було зібрання допомоги постраждалим. Діячі комітету зосереджували роботу на проведенні Богослужінь, протестних зібрань, доносили правду про голод на сторінках західноукраїнських газет, а також зверталися із меморандумом до Ліги націй.

Ключові слова: українська політична еміграція, Волинський громадський комітет допомоги голодуючим у Радянській Україні, пожерти, Волинське воєводство.

Постановка проблеми. Національно-політичний статус української військової та цивільної еміграції був детермінований поразкою революції та неприйняттям більшовицької влади, утвердженої в УСРР. Впродовж міжвоєнного періоду українські політичні емігранти, що осіли на території Волинського воєводства у складі Другої Речі Посполитої, послідовно займали антибільшовицьку позицію. Особливо рельєфно це виявилось у реакції на Голодомор 1932-1933 рр.

Історіографія теми. Проблема Голодомору 1932-1933 рр. налічує вагому історіографічну основу та джерельну базу, хоча відголос трагедії серед західноукраїнської громадськості нараховує усього кілька праць авторства М. Кугутяка, Р. Кушнежа, Я. Папуги, Д. Кравця. Особливості відлуння Голодомору у УСРР на території Волинського воєводства висвітлено у нарисі Р. Давидюк та А. Жив'юка.

Джерельною базою наукової статті стали архівні документи та матеріали міжвоєнної періодичної преси.

Давидюк Руслана Петрівна, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, м. Рівне.

© Давидюк Р.П., 2018

Метою наукової розвідки є аналіз діяльності Волинського громадського комітету допомоги голодуючим в Радянській Україні, що виник з ініціативи наддніпрянської політичної еміграції, представники якої після поразки революції 1917-1921 рр. осіли на території Волинського воєводства.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на зусилля більшовицької влади замовчати трагедію Голодомору звістки про нього досягали цивілізованого світу. Жителі прикордонного Волинського воєводства були достатньо поінформовані про те становище, у якому опинилося населення Української Республіки. Носіями інформації про голод були біженці з Радянського Союзу, закордонні робітники та журналісти, які на власні очі побачили «соціалістичні зміни» у сільському господарстві. Голодуючі селяни писали про цю трагедію своїм родичам за кордоном, а згодом уривки з цих листів публікувала закордонна та західноукраїнська преса. Подекуди емігранти підтримували контакти з родичами в Україні і від них дізнавалися про трагічні обставини життя. Так, про нестачу продуктів писала сестра М. Трухана з Чернігівщини [6, арк. 17]. В іншому листі з Радянської України йшлося: «Хліба немає абсолютно, не маємо нічого – немає ніякої їжі» [28, с. 8].

В одному із французьких щоденників за 30 липня 1933 р. було вміщено статтю під заголовком «Голод селянства в Росії», уривки з якої опублікувала західноукраїнська преса. Автор статті чимало місця присвячує Україні, наголошуючи: «Україна, країна, яка завжди топилася у багатстві, не є нині нічим іншим як звичайна пустиня. Селянин змордований, переслідуваний, зголоджений. Села на Україні є тихі, як цвинтарі. Україна, ограбовано цілковито, жие в скрайній нужді. Нині, переїжджаючи через Україну бачите, як цілі хмари селян вдираються до потягів і жебракують у подорожуючих» [18, с. 2].

«Українська нива», що виходила у Луцьку, друкувала статті під рубрикою «Голод на Україні». На сторінках газети читаємо: «Не дивлячись на добрий сьогорічний урожай на Україні, населення гине з голоду, бо большевики тисячами вагонів вивозять хліб з України до Московщини для «своих потребителів». Крім того, завдяки лихій совітській господарці, український хліб мільйонами пудів гние під дощем на складах і станціях» [7, с. 4].

Зауважимо, що в окремих виданнях факт Голодомору ставився під сумнів. Газета «Боротьба», орган радянофільського «Українського селянського об'єднання», опублікувала фрагменти з подорожі ад'ютанта маршала Ю. Пілсудського, капітана М. Лепецкі Росією. На основі побаченого в Москві він стверджував, що «належало би може вже скінчити з тими варшавськими байочками про Росію. Наприклад із тим голодом» [2, с. 2].

Радянська влада реагувала на статті у західноукраїнській періодичній пресі гостро негативно, називала їх «відвертою брехнею». В інформаціях до вищих органів влади УСРР радники й уповноважені повідомляли: «Сторінки націоналістичної преси на Західній Україні щоденно насичені брехнею про голод на Радянській Україні і ненавистю до трудящих СРСР» [25, арк. 14]. Консульство СРСР у Львові (з 1934 року – Генеральне консульство) постійно надсилало до ЦК КП(б)У інформаційні листи про політичне і соціально-економічне становище на Західній Україні, здійснювало огляд української преси, що виходила у Польщі [26, арк. 19].

Західноукраїнська громада відіграла особливу роль у поширенні правди про Голодомор. У Галичині дійова ініціатива виходила від греко-католицького єпископату, який 24 липня 1933 р. оголосив відозву «Український католицький єпископат Галицької церковної провінції в справі подій на Великій Україні – до всіх людей доброї волі» [19, с. 1]. Наступного дня відбулося спільне засідання Української парламентарної репрезентації (УПР) та представництва українських організацій та установ Львова, на якому утворено Громадський комітет рятунку України (ГКРУ) на чолі із головою Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) й УПР Д. Левицьким. Виконавчий комітет очолили В. Мудрий та М. Рудницька [16, с. 134].

Ініціатива утворення Волинського громадського комітету допомоги голодуючим у Радянській Україні (ВГКДГ) виходила від українських політичних емігрантів, колишніх діячів Української Народної Республіки (УНР). Проживаючи на території прикордонного Волинського воєводства, вони добре знали, що відбувається на радянському боці: «Найсильніше одчували усе те, що діється на поневоленій отчизні, з якої до них все-ж найлегше доходить вітер» [22, с. 3]. Вихідці із Наддніпрянщини, території,

охопленої штучним голодом, болісно реагували на ці трагічні події, намагалися допомогти землякам: «На ці тривожні звістки не може остатися спокійним українське громадянство ні на рідних землях, ні за межами совітів, чи на чужині» [24, арк. 52].

Наддніпрянські політичні емігранти різко критикували радянську дійсність. А. Ливицький зауважував, що тільки повне відокремлення України від Росії врятує українську націю від цілковитого занепаду, а політична еміграція має боротися проти «всякої Москви – червоної, білої чи чорної» [9, с. 3]. У зв'язку з масовими арештами в УСРР викладацький склад УГА в Подєбрадах, серед них і один із майбутніх керівників ВГКДГ С. Тимошенко, 14 грудня 1929 р. звернувся із «Резолюцією-протестом лекторського персоналу Української Господарської Академії в ЧСР». У документі наголошувалося, що радянський уряд інсценізує «жахливий монстр – процес проти української інтелігенції, що загрожує смертю найкращим українським культурним діячам, які мали мужність залишитися на батьківщині під час червоної окупації й чесно продовжували свою працю для добра власного народу» [21, с. 3].

Посол С. Скрипник у залі польського парламенту дав ляпаса послу-комуністу Ткачову зі словами «маєш за переслідування українців під московським совітським пануванням, оце тобі здача за катування наших братів українців», за що був позбавлений маршалком Світальським права участі в одному засіданні сейму. «Українська нива» назвала такий інцидент започаткуванням «запорозького звичаю» [1, с. 3]. Після конфлікту замість С. Скрипника промову в сеймі виголосив М. Тележинський, акцентуючи на гострій потребі кредитів для опіки військових інвалідів Армії УНР [20, с. 3].

На загальних зборах українських організацій краю ініціаторами утворення ВГКДГ були: уродженець Полтавщини, сенатор Микола Маслов; міністр шляхів сполучення УНР, архітектор Сергій Тимошенко, що народився на Чернігівщині; організатор Луцької «Просвіти» Іван Власовський з Харківщини. Скарбником обрали генерал-хорунжого Армії УНР, учасника першого Зимового походу Олексу Алмазова, уродженця Херсона. Серед активних діячів ВГКДГ були інші наддніпрянці, як-от: Петро Певний, Михайло Тележинський, Степан Скрипник, Євген Богуславський, Павло Пащевський, Василь Сочинський та ін. [14, с. 1].

Засідання ВГКДГ, що відбулося 17 жовтня 1933 р. у приміщенні товариства «Рідна хата» у Луцьку, відкрив посол Петро Певний, уродженець Полтавщини, учасник Зимового походу 1920 р. Збори обрали управу ВГКДГ у складі 20 осіб та ухвалили просити очолити новоутворений комітет владику Полікарпа (Сікорського), уродженця Київщини, котрий у 1918-1919 рр. керував господарським відділом міністерства ісповідань, згодом був віце-директором департаменту загальних справ УНР. 27 липня 1922 р. П. Сікорський прийняв чернечий постриг з іменем Полікарп, а через десять років був хіротонізований на єпископа луцького, вікарія Волинської єпархії [5, с. 83-84].

Першочерговим завданням управи ВГКДГ стало збирання грошей та збіжжя голодуючим в УСРР. Управа опублікувала звернення «До українського громадянства Волині», у якому наголошувалося: «Громадяни! На Великій Україні, що завжди була славною зі своїх натуральних багатств, яка справедливо носить назву житниці Європи, наші брати переживають страшні часи. Там шаліє лютий ворог – голод, що все більше і більше забирає жертв... Та тож від голоду вмирають наші брати, та тож нищиться нашу націю, нищиться православних християн... Допоможімо ж їм громадою. Хай серед нас не буде байдужих» [8, с. 21].

Зусиллями ВГКДГ у міському театрі Луцька 23 листопада 1933 р. Волинський український театр (БУТ) під керівництвом Миколи Певного провів виставу п'єси В. Винниченка «Гріх», прибутки від якої мали піти на допомогу голодуючим в Радянській Україні [15, с. 3].

У кожному повітовому містечку Волинського воєводства створювались комітети, які у свою чергу організовували гмінні осередки по допомозі голодуючим. 25 листопада 1933 р. засновано повітовий комітет допомоги голодуючим в Радянській Україні у м. Дубно, в однойменному повіті розпочалося формування гмінних комітетів та розповсюджувалося звернення його представників по селах. Виникли повітові комітети допомоги голодуючим в УСРР у Луцькому, Ковельському, Сарненському, Любомльському, Володимирському повітах [23, с. 1].

Акція ВГКДГ викликала значний резонанс серед українського населення регіону. У місцевій читальні товариства «Просвіта»

м. Сарни під керівництвом пайовика місцевої електростанції Анатолія Гурандо, у минулому інженера міністерства шляхів сполучення УНР, відбулося обговорення реферату про масовий голод в Україні, ухвалено утворити повітовий відділ ВГКДГ. Свою роботу Сарненська філія розпочала відозвою до населення: «Громадяни! Настала лиха година на Великій Україні. Наші брати гинуть від голодної смерті. Смертельний стогін конаючих з голоду щораз голосніше лунає на весь світ. Серце не витримує від жалю! Рятуйте наших братів! Рятуйте хто чим може! В ім'я любови до ближнього зложимо допомогу: хто хлібом, хто одежиною, хто грішми» [23, с. 3]. Збірка коштів, проведена комітетом допомоги голодуючим в Радянській Україні 9 грудня 1933 р. в Сарнах, дозволила зібрати 95 злотих та 56 кілограмів продуктів [28, с. 9].

З ініціативи політичних емігрантів 31 жовтня 1933 р. у Любомлі відбулися організаційні збори для заснування повітового комітету допомоги голодуючим у Радянській Україні за присутності 20 осіб. Створений комітет відразу розіслав заклики з рекомендацією організувати гмінні комітети [10, арк. 37].

До складу Рівненського комітету допомоги голодуючим в Радянській Україні увійшли послы польського сейму Микита Бура і Степан Скрипник, директор місцевої приватної гімназії Яків Бичківський, Полікарп Бульба, Ішук та інші. Архівні документи, зокрема листи ВГКДГ за підписом його голови Миколи Маслова, до Рівненського повітового комітету дозволяють прослідкувати терміни, характер, перебіг, особливості допомогової акції, ставлення до неї польської влади [13]. У листі від 4 грудня 1933 р. йшлося про початок збіркової акції після отримання від воєводського комітету книжок і уповноважень для збирачів. Комітет рекомендував збирати жито, пшеницю, ячмінь, просо, гречку, квасолю і горох. Не рекомендувалося збирати коренеплоди (картоплю, буряки та ін.), які не витримують морозів. Оскільки в Україну мали посилатися мука та крупи, то зібрані зернові радили складувати на млинах та круп'ярнях, де б вони перероблялися. Умовою щодо місця складування висувалася «солідність фірми» та зручність його розташування з огляду на звезення продукції і її подальшу відправку на залізничну станцію [13, арк. 1–1 зв.]. В листах знаходимо інформацію, що пожертви

подавались у різних мірах: кілограмах, фунтах, пудах, а також в горнятах, глечиках, відрах, що вказує на участь в акції людей різних статків.

Лист від 5 лютого 1934 р. повідомляв про форму і терміни подачі звітів про результати збирання допомоги [13, арк. 8]. За встановленим зразком, повітові комітети повинні були двічі на місяць – 1 і 16 числа – звітуватися про проведену роботу перед воєводським комітетом у Луцьку. Наголошувалося на суворому обліку і документуванні пожертв, наводилися банківські реквізити для переказу коштів [13, арк. 2-2 зв.].

Труднощі допомогових акцій віддзеркалює лист від 24 березня 1934 р., в якому зазначалось, що «деякі повітові комітети зменшили свою діяльність з приводу непевности досягнення мети збірки, себто переказу безпосередньо допомоги голодуючій Україні» [13, арк. 3]. Ці заяви є непрямим доказом невдалих спроб передачі допомоги голодуючим в УСРР. Воєводський комітет обнадіював повітові, повідомляючи про продовження «дипломатичних зносин», і ставив завдання використати Великодні свята, «в які утривалена віками традиційна офірність нашого громадянства особливо проявляється», для зборів необхідної їжі та коштів. Водночас застерігалось, що акція «повинна відбуватись спокійно, щоб не маніфестувати ворожого стосунку до держави, з якою нав'язуються добросусідські відношення» [13, арк. 3-3 зв.]. Останнє твердження, очевидно, було розраховане на заспокоєння представників польської влади. Воєводський комітет вимагав від повітових комітетів докладних звітів про пожертви, наголошуючи «просимо зрозуміти, що ці вимоги не є нашою вибаганкою, а являються konieczністю і невиконання їх потягне за собою великі неприємності» [13, арк. 5-6]. Польська влада дозволила проведення збору пожертв, але вимагала детальних звітів, погрожувала покараннями за їх невиконання, перевірками тощо.

Лист воєводського комітету від 6 вересня 1934 р. повідомляв про отримання від Рівненського повітового комітету 36 списків пожертв, 6 листів від гмін та іншої документації [13, арк. 7], що, на нашу думку, засвідчує: 1) масовість допомогової акції – охоплення нею всіх гмін Рівненського повіту (їх було 6) і більшості населених пунктів (можемо зі значною долею

вірогідності вважати, що кожен населений пункт подавав один список жертв, звідси таких пунктів нараховуємо 36); 2) тривалість допомогової акції підбиття підсумків вказує на її закінчення, тобто продовжувалася вона близько 9 місяців – з грудня 1933 р. до вересня 1934 р. Щодо її підсумків, то, як і очікувалося, переговори з радянським консульством у Львові позитивних результатів не дали. Відтак, зібрані продукти та кошти було передано в'язницям [8, с. 25].

Негативно поставилися до протестанційних акцій легальних українських організацій діячі Організації українських націоналістів (ОУН), стверджуючи, що подібні дії не призведуть до результативних наслідків. Українські націоналісти вважали, що вагомішими є практичні дії у вигляді терористичних акцій. Так, студент першого курсу університету Яна Казимира у Львові Микола Лемик на знак протесту проти Голодомору в УСРР застрелив секретаря радянського консула О. Майлова та поранив І. Джугая [17, с. 3]. У відповідь на цей замах та з огляду на протести радянського представництва польська влада заборонила віча і збори, призначені на 29 жовтня 1933 р. Замість масових зібрань довелося обмежитися зібранням в установах і проведенням Богослужінь в день національної жалоби й протесту українського суспільства за межами СРСР проти голоду в Радянській Україні. Позаяк багатолюдні сходи заборонялися, то у цей день, що припав на неділю, у Луцьку відбулось Богослужіння та панахида за померлими внаслідок Голодомору, що його провів єпископ Полікарп, виголошено проповідь про страхіття цієї трагедії в Радянській Україні [4, с. 1].

Відслужили панахиду за померлими від голоду в Рівненському православному соборі, а також у багатьох селах повіту: Городку, Понібелі, Обарові, Хотині, Басовому Куті, Корнині, Новому Дворі, Колоденці, Золотіїві тощо. У богослужіннях брали участь велика кількість населення, серед них наддніпрянські емігранти. Комендант повітової поліції доповідав рівненському старості, що всі богослужіння пройшли «спокійно, громадський спокій не порушувався і жодної політичної акції у зв'язку з ними не зафіксовано» [12, арк. 6]. Збором інформації про голод в Радянській Україні у 1932–1933 рр., що могла бути представлена як доказ перед міжнародним співтовариством, займалася спецслужба Державного центру (ДЦ) УНР в екзилі.

Мережу розвідувальних пунктів у волинському прикордонні очолював полковник армії УНР Іван Литвиненко (на Волині жив під прізвищем Морозенко). За дорученням уенерівської розвідки на радянську територію ходив Тарас Боровець, у майбутньому засновник «Поліської січі» [3, с. 32].

2 вересня 1934 р. емігранти за підписом Івана Литвиненка звернулися до секретаріату Ліги націй у Женеві з «Меморандумом Української політичної еміграції Рівненського повіту на Волині в Польщі», в якому йшлося про те, що: «Московським урядом на Україні розстріляно до мільйона душ, вислано на Соловки і Сибірські тундри більше двох мільйонів, а остаточно в минулому році пляново заморено голодом поверх п'яти мільйонів... Тому апелюємо в ім'я засад людскости до всіх Культурних Народів Світу, представлених у Лізі Націй – зупинити свою високу увагу на мільйонах трупів українців планово вимордованих московітами... Протестуємо проти посягань московських катів на гідність і повагу Найвищої установи Культурних Народів – Ліги Націй» [11, арк. 122–123]. Однак подібні звернення були безрезультатними.

Таким чином, зачинателями проведення у Волинському воеводстві збіркових акцій, пов'язаних із трагедією Голодомору, ставали наддніпрянські емігранти. Однак під час великої депресії західні країни, переймаючись власними економічними інтересами, виявляли прорадянські симпатії. Заручниками ситуації стали мільйони українців, які помирили голодною смертю.

1. Бійка між послами // Українська нива. – 1931. – Ч. 6. – 16 лютого.

2. Боротьба. – 1933. – 15 жовтня.

3. *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави: Слава і трагедія українського повстанського руху. Спогади. – Вінніпег, 1981. – 327 с.

4. Відправа у православному соборі в Луцьку // Діло. – 1933. – Ч. 288. – 1 листопада.

5. *Власовський І.* Нарис історії Української Православної церкви. – Частина друга. – Нью-Йорк, 1975.

6. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Рівне, ф. П., спр. 6069.

7. Голод на Україні // Українська Нива. – 1933. – Ч. 37. – 27 жовтня.

8. *Давидюк Р.* «Почутися одним нерозривним зі своїми братами і сестрами Великої України». Відлуння Голодомору 1932–1933 років на Рівненщині / Р. Давидюк, А. Жив'юк. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008. – 91 с.

9. Державний український центр // Українська нива. – 1928. – Ч. 10. – 24 січня.
10. Держархів Волинської обл., ф. 1, оп. 2, спр. 3080.
11. Держархів Волинської обл., ф. 199, оп. 2, спр. 2.
12. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 2257.
13. Держархів Рівненської обл., ф. 480, оп. 1, спр. 1.
14. До українського громадянства Волині // Українська нива. – 1933. – Ч. 38-39. – 9 листопада.
15. Допомога голодуючим на Україні // Українська нива. – 1933. – Ч. 41. – 30 листопада.
16. *Кушнеж Р.* Участь української громадськості Польщі в допомогивих та протестаційних акціях проти голодомору в Україні // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 131–141.
17. Наглий суд. Вбивство у совітському Консуляті у Львові // Діло. – 1933. – 1 листопада.
18. Новий час. – 1933. – 13 серпня.
19. Новий час. – 1933. – 28 липня.
20. Промова посла М. Тележинського // Українська нива. – 1931. – Ч. 6. – 16 лютого.
21. Проти московської окупації. Резолюція-протест лекторського персоналу Української господарської академії в ЧСР, ухваленої 14.XII.1929 р. у справі масових арештів на Україні // Українська нива. – 1930. – Ч. 3. – 15 січня.
22. Тризуб. – 1937. – Ч. 45. – 21 листопада.
23. Українська нива. – 1933. – Ч. 40. – 22 листопада.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 25, спр. 6435, арк. 52.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6630, арк. 14.
26. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6830.
27. Wołyń (Łuck). – 1933. – № 10. – 5 marca. – S. 8.
28. Wołyń (Łuck). – 1934. – № 5 (57). – 28 stycznia. – S. 9.

Надійшла до редколегії 22.05.2018 р.

Davydiuk R.
POLITICAL EMIGRATION OF NADDNIPRIANSHCHYNA AS THE ORGANIZER THE VOLYNIAN PUBLIC COMMITTEE FOR THE ASSISTANCE TO THE STARVING PEOPLE IN SOVIET UKRAINE

The article analyzes the role of the political emigration of Naddniprianshchyna in the organization of the Volynian public committee for the assistance to the starving people in Soviet Ukraine, whose primary task was collecting of relief assistance. The activists of the committee focused on conducting Divine Services, protest meetings, reporting the truth about the Holodomor on the pages of Western Ukrainian newspapers and also appealed to the League of Nations with a memorandum.

Keywords: Ukrainian political emigration, Volynian public committee for the assistance to the starving people in Soviet Ukraine, donations, the Holodomor, Volynian voivodship.

РЕПРЕСИВНА ОПЕРАЦІЯ «ВЕЛИКА БЛОКАДА» НАПЕРЕДОДНІ ВИБОРІВ 1946 р. У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (НА МАТЕРІАЛАХ МІЗОЦЬКОГО РАЙОНУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті йдеться про перебіг перших повоєнних виборів до Верховної Ради СРСР у західних областях УРСР, які відбулись 10 лютого 1946 р і супроводжувались так званою «великою блокадою» – масштабною репресивною операцією проти ОУН і УПА, покликаною продемонструвати силу і домінування більшовицького режиму в Західній Україні та використати результати виборів задля прискорення процесу радянзації краю і згортання національного руху Опору.

Ключові слова: Радянський Союз, Українська РСР, Верховна Рада, вибори, «велика блокада», Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, Мізоцький район, Рівненська область, радянська політична репресія.

Постановка проблеми та її актуальність. У контексті вивчення механізмів функціонування радянської тоталітарної системи важливим є розгляд практик використання нею інституту представницької демократії та пов'язаних з цим технологій маніпулювання такими складовими цього інституту, як реалізація громадянами своїх політичних прав, проведення вільних виборів та ін. Маловивченою залишається проблема легітимізації більшовицького режиму на західноукраїнських землях, що компартійна номенклатура намагалась зrealізувати шляхом проведення контрольованих силовими структурами виборів, зокрема у лютому 1946 р. Вважаємо, що врахування цього історичного досвіду є важливим для сучасного українського суспільства в умовах внутрішніх декомунізаційних процесів і зовнішньої інформаційної війни, яку ведуть проти України сусідні держави.

Аналіз попередніх досліджень. Джерельну базу дослідження становлять документи Галузевого державного архіву Служби

Жив'юк Андрій Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», м. Рівне.

© Жив'юк А.А., 2018

безпеки України, які зберігаються, зокрема, в його архівному підрозділі в Управлінні СБУ в Рівненській області – спецповідомлення органів НКВС-НКДБ [2-3], архівно-кримінальні справи [4], як також опубліковані документи в рамках програми «Реабілітовані історією» [5; 8] та нової серії «Літопису УПА» [7]. Водночас у студіях українських науковців обраних нами для розгляду історичний сюжет висвітлений недостатньо: можна виділити хіба праці В. В'ятровича [1], І. Патриляка та О. Ляпіної [9; 10].

Мета дослідження. Прослідкувати на прикладі Мізоцького району Рівненської області намагання компартійної номенклатури забезпечити з допомогою силових структур проведення виборів до Верховної Ради СРСР, як також з'ясувати, наскільки успішною виявилась у цьому контексті операція «велика блокада».

Виклад основного матеріалу. 10 лютого 1946 р. відбулись перші повоєнні вибори до Верховної Ради СРСР. У західних областях УРСР вони розглядались більшовицькою владою як стратегічні. Компартійне керівництво розраховувало використати їх результати задля прискорення процесу радянзації краю та згортання національного руху Опору. Формально відповідальність за організацію виборів та їх проведення покладалася на органи місцевої компартійно-радянської влади (партійні комітети і виконкоми), однак реально результат – стовідсоткову явку виборців на дільниці та блокування можливих спроб зриву виборів з боку підпілля – покликані були забезпечити силові структури: органи НКВС, НКДБ, прокуратури, суду, внутрішні війська і армійські частини.

Упродовж жовтня 1945 – лютого 1946 рр. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило щонайменше дев'ять постанов, які націлювали органи більшовицької влади і каральні структури в західних областях УРСР на «політичну і агітаційно-масову роботу серед населення у зв'язку з підготовкою до виборів», «ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів», «підвищення пильності і посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у зв'язку з виборами». До цих директивних рішень належать Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1945 р. «Про хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 24 липня 1945 року «Про ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у

західних областях УРСР»; Постанова Політбюра ЦК КП(б)У від 27 листопада 1945 р. «Про додаткові заходи боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях УРСР»; Постанова пленуму ЦК КП(б)У від 14 грудня 1945 р. «Про політичну і агітаційно-масову роботу серед населення у зв'язку з підготовкою до виборів у Верховну Раду СРСР»; Постанова Політбюра ЦК КП(б)У від 16 грудня 1945 р. «Про утворення в ЦК КП(б)У відділу по західних, Ізмаїльській і Закарпатській областях Української РСР»; Постанова Політбюра ЦК КП(б)У від 22 січня 1946 р. «Про хід підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР у Львівській [Волинській, Дрогобицькій, Рівненській, Станіславській, Тернопільській] області»; Постанова Політбюра ЦК КП(б)У від 6 лютого 1946 р. «Про підвищення пильності і посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях УРСР у зв'язку з виборами у Верховну Раду СРСР»; Постанова Політбюра ЦК КП(б)У від 8 лютого 1946 р. «Питання західних областей УРСР у зв'язку з виборами до Верховної Ради СРСР» та лист ЦК КП(б)У першим секретарям обкомів КП(б)У західних областей УРСР, начальникам облуправлінь НКВС і НКДБ; Постанова Політбюра ЦК КП(б)У від 21 лютого 1946 р. «Підсумки виборів до Верховної Ради СРСР у західних областях України і подальші завдання партійних організацій»; Постанова Політбюра ЦК КП(б)У від 26 лютого 1946 р. «Про текст звернення до населення західних областей Радянської України» [7, с. 174-179, 197-204, 212-213, 215, 217-230].

Вирішальну роль у підготовці до виборів відведено так званій «великій блокаді», яка передбачала демонстрацію більшовицьким режимом своєї сили і домінування в Західній Україні. 3 грудня 1945 до весни 1946 р. здійснено масштабну операцію проти ОУН і УПА. За час «великої блокади» проведено 15562 операції, внаслідок яких знищено понад 4,2 тис. повстанців і підпільників, захоплено в полон і затримано понад 9,4 тис. причетних до ОУН і УПА, ліквідовано 130 збройних формувань.

У журналі «Інформатор», виданому крайовим проводом ОУН на Північно-західних українських землях, у числі 1 за 1946 р. повідомлялось: «В половині січня всі села Волині і Полісся були обставлені гарнізонами більшовицьких військ, які мали на меті «підготувати» населення до виборів до Верховної Ради СРСР.

Війська розмістилися по 18-22 чол. на село. Між собою були сполучені телефонічним або кінним зв'язком. Кожна групка при собі мала агітатора-пропагандиста, завданням його було переводити з населенням збори, пояснюючи «конституцію» СРСР та «положення про вибори» та агітувати за сталінських депутатів. Основним же завданням цих гарнізонів було знищити революційно-визвольний рух українського народу, здушити вільну думку і прагнення. Ці гарнізони разом з РО МВС ходили на засідки, постійно перевіряли господарки прикріплених до них сіл, шукаючи за повстанцями, при чому ці «ревізії» супроводилися крадіжкою продуктів харчування та взагалі господарських річей. В цьому ж місяці відбулися численні арешти» [8, с. 291].

Повстанці чинили запеклий опір, відомості про що знаходимо в тому ж «Інформаторі»: «Розвідка відділу Гармаша 2.І. в с. Антонівцях, Шумського р-ну наткнулася на більшовиків, внаслідок чого зав'язався бій. Відступивши в ліс, відділ зайняв становище. Втративши 10 чол. в бою вбитими, більшовики зразу не кинулися переслідувати ворога, чекаючи на підмогу, яка незабаром підійшла. За цей час відділ відійшов в глибину лісу. Ком[андир] загону Гармаш дав наказ зробити засідку коло с. Майдан, р-н Мізоч, коло Кам'яної гори. Наслідок засідки – 9 більшовиків вбитими. Втративши за день 19 чол., більшовики припинили переслідувати загін. З нашої сторони було 2 ранені. В середині січня коло с. Башківці, Шумського р-ну, на хут. Довжок закватирувала група під ком[андуванням] Гарасима. Більшовики, що їхали дорогою, завважили, що рухався відділ, позлазивши з машини, почали наступати на хутір з криками: «Берлин брали, возьмем и их!». Після трьохразового наступу на хутір втратили 8 чол., з яких 5 було вбитих і 3 взятих живими. Більшовики припинили бій і кинулись тікати на Крем'янець, переслідвані повстанськими стрілами і криками «живим взяти!». З нашої сторони втрат не було» [8. с. 310].

Описані у журналі події відбувались на стику Шумського і Крем'янецького районів Тернопільської області з Мізоцьким районом Рівненської області. Мізоцький район у повоєнній історії українського руху Опору посідає особливе місце: саме тут напровесні 1943 р. започатковані регулярні підрозділи УПА, тут

21-22 листопада 1943 р. проходила конференція поневолених народів Східної Європи та Азії, тут 21-27 квітня 1944 р. відбувся найбільший в історії УПА Гурбенський бій проти внутрішніх військ НКВС, тут знаходиться село Дермань, яке вважали повстанською столицею [6].

Під час «великої блокади» в Мізоцькому районі продовжували тривати запеклі сутички повстанців зі спец- і опергрупами НКВС-НКДБ, винищувальним батальйоном райвідділу НКВС, 3-м батальйоном 24-ї стрілецької бригади внутрішніх військ НКВС, посилених частинами 36-го гвардійського механізованого полку 13-ї механізованої дивізії Червоної Армії. Загальна їх чисельність складала близько 1500 чол.

Їм протистояли боївки підрайону ОУН «Солоне море» – Івана Бобрика-«Медведя» (оперувала в селах Нова Мощаниця, Будараж, Святе, Ступно, на хуторі Чернява, у Кременецькому лісі, сформована у квітні 1945 р. з решток розбитої боївки Служби безпеки «Гайдука», 8 чол.), Артема Герасимчука-«Лома» (сформована у жовтні 1945 р. з решток розбитої боївки СБ «Дорошенка», оперувала в селах Мала Мощаниця, Залібівка, Салтанівка, Листвин, у Нараївському лісі, 8 чол.), Якова Овдійчука-«Сокола». Окрім того, в районі діяли боївки Прокопа Овсіюка-«Крука» (Спасівський ліс, Садочок, передислокувалась з Нараївського лісу; сформована на початку 1945 р. з решток розбитої польової жандармерії куреня «Докса» – коменданти «Шершень», «Крук», 14 чол.), Сергія Турчина-«Грибка» (сформована у червні 1945 р. з розбитих боївків СБ «Явора», «Лісового» і «Назара», оперувала на території Мізоцького, Здолбунівського і Острозького районів, місце дислокації – х. Залужжя с. Дермань Другий, 12 чол.). На територію району заходили повстанці куреня Михайла Кондрася-«Міші» (40 – 50 чол.) та сотні Гордія Загоруйка-«Гармаша» (до 100 чол.) [3, арк. 37-38]. Загалом повстанські сили досягали 200 чол.

Хроніка бойових зіткнень з неповоротними втратами у січні-лютому 1946 р. між супротивниками така. 7 січня: на х. Лози с. Спасів загинуло 2 повстанці з боївки «Крука» – Пилип Портянюк-«Задумливий» і Яків Герасимчук-«Грабовий»; з радянського боку – червоноармієць 13-ї механізованої дивізії Антон Кісельов [3, арк. 1-3]. 14 січня: у с. Спасів загинув повстанець з групи «Крука» Дем'ян Грибок-«Крига» [3, арк. 6].

15 січня: у бою біля х. Петраківщина ліквідована кінна група районного провідника ОУН і коменданта СБ «Чавуна» («Лемка») – вбито 7 повстанців, троє з яких проломились під лід у річці. Упізнаний оперативниками один повстанець: «Туман» – Тебенко Роман Олександрович, 1924 року народження, уродженець с. Борщівка Мізоцького району, перебував у курені «Бистроума», кінній розвідці районного проводу, особистій охороні «Чавуна». Решта, як і сам «Чавун», походили з Крем'янецького району і Галичини і упізнані не були [2, арк. 6-7, 34-35].

Висловимо припущення, що «Чавуном» (інший псевдонім «Лемко») міг бути уродженець с. Накваша Бродівського району Юрій-Костянтин Федорук, організаційний референт Дніпропетровського обласного проводу і провідник Юнацтва ОУН(б) у Дніпропетровську (1942-1943), крайовий референт Юнацтва ОУН(б) Південно-східних українських земель (1943-1944), який на початку 1944 р. прибув з Дніпропетровської області на територію Мізоцького району разом з Василем Куком («Леміш»). Побутує версія про його загибель влітку 1944 р. неподалік с. Дермань, однак серед вбитих чи захоплених тоді повстанців у спецдонесеннях радянських силових структур він не згадується.

18 січня у с. Майдан у результаті чекістсько-військової операції вбитий учасник підпілля Андрій Слободянюк-Башмак [2, арк. 14]. 27 січня на околиці лісу неподалік с. Ступно ліквідоване керівництво підрайону ОУН «Солоне море» – Михайло Капітула-«Горобець», Кузьма Мартинчук-«Ярема», захоплений пораненим Василь Морозюк-«Палій» [3, арк. 14]. У ніч з 27 на 28 січня в с. Спасів важко поранений оперу повноважений Мізоцького райвідділу НКДБ Александр Лесной, який потрапив у засідку боївки «Крука» [2, арк. 48]. 3 лютого у с. Стубло в одному з будинків оточений боєць УПА Микола Мельник, не бажаючи здатись, застрілвся [3, арк. 17]. 8 лютого на хуторах с. Стара Мощаниця поранений і затриманий вояк УПА Василь Якимов-«Вишня» [3, арк. 21].

«Ліквідація всіх бандгруп, боївок СБ і ділової сітки ОУН» зазначена як перший пункт плану агентурно-оперативних заходів Мізоцького райвідділу НКВС на період з 20 січня по 10 лютого 1946 р. «з остаточної ліквідації банд українсько-німецьких націоналістів і забезпечення виборів у Верховну Раду Союзу РСР». Спектр репресивних заходів цим не обмежувався. Передбачалось

організувати винищувальні батальйони в селах «найбільш вражених бандами ОУН», і масово насадити в них інформаторів (планувалось створити 23 винищувальні групи і завербувати 58 інформаторів); організувати дві резидентури – в Чеських Уїздцях на чолі з фінагентом і в Дермані Першому на чолі з учителькою; прикріпити оперативників до виборчих дільниць і організувати агентурно-оперативну роботу в селах; використати гарнізони Народного комісаріату оборони і внутрішніх військ НКВС, закріплені за виборчими дільницями, для очищення населених пунктів від підпілля ОУН і УПА; вербувати маршрутну агентуру; організувати чотири чекістсько-військові операції з «приманками» (одну з промисловими товарами і три зі зброєю для винищувальних груп); організувати масовий виклик населення («куркулів», «бандпосібників», родичів повстанців з метою отримання даних про підпілля і вербування агентури, планувалось викликати 1600 чол. у 13 селах); провести агентурно-оперативні комбінації з метою розкладення і самознищення бандитів (у с. Мала Мощаниця планувалось вивести з повинною до 15 нелегалів через Дмитра Філонюка, який з'явився з повинною, і його жінку); організувати засідки неподалік розміщених агітаційних листівок із метою затримання і вербування тих, хто їх знищує [3, арк. 8-12].

Як приклад реалізації намічених у плані заходів наведемо факт завербування 8 лютого 1946 р. у якості агента під псевдонімом «Козак» члена підрайонної боївки СБ «Садового» Петра Мельника («Тополя»), 1918 р. н., уродженця і жителя с. Стара Мощаниця, який з'явився з повинною в результаті оперативно-чекістської комбінації, проведеної оперуповноваженим Мізоцького райвідділу НКДБ лейтенантом В. Студневим шляхом переписки з ним через родичів. Був проінструкований і направлений на розробку оунівського підпілля [2, арк. 39-40, 46]. Через 12,5 року, у жовтні 1958 р., П. Мельник засуджений виїзною сесією обласного суду до 25 років ув'язнення за нібито співучасть у вбивстві 13 березня 1946 р. того ж В. Студнева.

У звіті Мізоцького райвідділу НКДБ подано, що за період з 1 грудня 1945 р. до 10 лютого 1946 р. проведено 32 операції, вбито – 26, затримано – 47, викликалось для бесід – 569, з'явилось з повинною – 120 осіб [2, арк. 22].

Попри блокаду підпілля намагалось всіляко протидіяти організації і проведенню виборів. 2 січня в с. Дермань Перший «Чавун» проводив зібрання населення з приводу виборів у будинку Івана Кравчука, в с. Дермань Другий – у будинку Марцинковського, де закликав бойкотувати вибори, заявивши, що ті, хто братиме в них участь, «будуть покарані». У селах Мости, Буша, на х. Петраківщина група «Чавуна» поширила листівки [2, арк. 34].

У ніч з 27 на 28 січня учасники боївки «Крука» здійснили наліт на виборчу дільницю в с. Цурків, зірвали і спалили плакати, лозунги, портрети, літературу [2, арк. 48]. У ніч з 31 січня на 1 лютого в с. Коршів розкидані листівки «Геть вибори в найдемократичнішій країні світу СРСР». Листівки поширювались у селах Спасів, Цурків, Українські Уїзці, Коршів, Кунин [2, арк. 20]. 11 лютого, після виборів, у с. Дермань Перший на парканах розклеєні листівки і 2 плакати, на яких зображені співробітники НКВС зі зброєю, які зганяють населення на виборчі дільниці [3, арк. 22].

Збори із застереженням не брати участі в голосуванні 10 лютого проведені в с. Майдан, розмови про закреслення в бюлетенях кандидатів у депутати, натомість вписування своїх велись у с. Стара Мощаниця; агітація не голосувати за «советів» провадилась під час різдвяних колядок у с. Нова Мощаниця.

У ніч з 9 на 10 лютого 1946 р. боївка «Крука» з метою зриву своєчасного інформування про хід голосування на виборах здійснила диверсію в районі Спасівського лісу: зрізала шість телефонно-телеграфних стовпів, через які проходив зв'язок з Озерян на Рівне. Зв'язок було відновлено 10 лютого об 11 год. 55 хв. Бойовик Василь Кальчук-«Вишня» отримав завдання підпалити у Мізочі дві виборчі дільниці і здійснити терористичні акти, яке не виконав [2, арк. 21].

Своєрідною, хоча вже апробованою наприкінці 1944 – на початку 1945 рр. формою залякування населення стали виїзні, у селах, суди і трибунали. 6 лютого засуджений виїзною сесією облсуду в с. Спасів до 2 років позбавлення волі Микола Криницький, учень Глинської СШ, котрий потрапив у засідку, коли зривав листівку з портретом і автобіографією кандидатів у депутати до ВР СРСР Ганни Олійник і Феодосія Додя [2, арк. 28-29].

Характерно, що журнал «Інформатор» про останнього кандидата повідомляв, що, виступаючи 31 січня 1946 р. у Степанському районі, той з безглуздістю і пустомельством заявляв, ніби, в разі потреби, із самим Сталіним буде боротися, «захищаючи права народу». Кандидатка Г. Олійник під час виступу 21 січня в м. Козин, ставши за трибуну, «глянула на залю і... розплакалась», розгубившись перед великою кількістю людей [8, с. 292]. Зазначимо, що згодом, уже в ранзі депутата Верховної Ради СРСР, Г. Олійник допомагала приховувати злочини (вбивство і вкидання в колодязь запідозрених людей), вчинені працівниками Острожецького райвідділу МДБ на чолі з його начальником майором С. Успенським, коханкою якого була [5, с. 429].

7 лютого засуджено виїзним трибуналом ВВ НКВС у с. Білашів 7 учасників підпілля: Асапат Зарічний – до вищої міри покарання, Іван Зарічний – до 20 років каторжних робіт, Василь Ковальчук, Олександр Ільчишин, Василь Карпюк, Олександр Овдійчук (всі – зі Старої Мощаниці), Семен Жемга (Білашів) – до 10 років виправно-трудових таборів [2, арк. 23-24].

8 лютого в с. Кунин покарано до 20 років каторжних робіт Василя Цвинюка – «Коршуна», 1923 р. н., працював зварювальником Мізоцького цукрозаводу, якого заарештовано 2 лютого з листівками «Україна», саморобними гаслами проти виборів до Верховної Ради, юнак попереджав мешканців села не йти на вибори [4, арк. 24-25].

Слідство, ухвалення звинувачення і винесення вироку тривали тиждень, допити провадив начальник Мізоцького райвідділу НКДБ, капітан держбезпеки Б. Хранцов, який працював на цій посаді у 1944 – 1948 рр., виявивши себе майстром агентурних розробок і провокацій.

Друкована листівка, вилучена у В. Цвинюка, розповідала про Українську революцію 1917-1918 рр., постанови Центральної Ради на чолі з М. Грушевським і проголошення IV Універсалу. Підкреслено, що тодішню самостійність захищав український народ, стверджено: «Ми свідомі свого завдання і відповідальності перед народом, підняли зброю і будемо її носити, поки не почуємо знову Софійських дзвонів». Закінчувалась листівка закликком: «Поневолені і zagrożені народи, єднайтеся в боротьбі проти сталінсько-большевицьких імперіалістів! Воля людині!

Геть диктатуру імперії! Хай живе справжня демократія! Хай живе Українська самостійна соборна держава! Смерть Сталіну!» [4, арк. 25а].

Інша, рукописна, листівка проголошувала: «Геть большевицькі вибори! Геть сталінське ярмо, до якого ведуть нас вибори! Під натиском сталінської зброї ми не голосуємо! Геть кандидатів-паразитів українського народу! Хай живе наш провідник Степан Бандера!» [4, арк. 25а].

8 лютого Військовий трибунал військ НКВС Рівненської області засудив В. Цвинюка за ст. 54-1а, 54-11 Кримінального кодексу УРСР, ст. 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. до 20 років каторжних робіт і 5 років позбавлення прав з конфіскацією майна. Звільнений 8 червня 1956 р., реабілітований 26 лютого 1992 р. прокуратурою Рівненської області [4, арк. 48-48зв].

У післявиборчому зверненні ЦК КП(б)У до населення західних областей УРСР наголошено: «Результати голосування показали, що трудящі західних областей України йдуть з партією Леніна-Сталіна, однак стоять за радянську владу, а зрадники українського народу – українсько-німецькі націоналісти зазнали повного провалу і жодної підтримки серед народу не мали і не мають». Наводились цифри, які характеризували голосування – у Рівненській області нібито взяли участь у виборах 99,86%, з них 98,40% віддали свої голоси кандидатам «блоку комуністів і безпартійних» [7, с. 228].

Водночас у доповідній записці Мізоцького райвідділу НКДБ від 12 лютого 1946 р. зазначено, що взяли участь у голосуванні 97,82% виборців району, за кандидата до Ради Союзу проголосувало 96,8%, за кандидата до Ради Національностей – 97,7% виборців. Під час підрахунку голосів на бюлетенях виявили намальований тризуб, написи «не хочемо колгоспів», частина бюлетенів виявились розірваними [2, арк. 30-31].

Висновки. Констатуємо, що не зважаючи на брутальність і безпощадність репресій з боку силових структур вибори 1946 р., зокрема у Мізоцькому районі, так і не стали яскравою демонстрацією «всенародної підтримки» трудящими західних областей України політики ВКП(б). На заваді цьому став опір українського націоналістичного підпілля і стійка антипатія до радянської влади та методів її утвердження компартійною номенклатурою з боку населення західноукраїнських земель.

1. *В'ятрович Володимир*. Радянська демократія: вибори 1946 року // Його ж. Історія з грифом «Секретно». – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011. – С. 114-120.

2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, Рівне (далі – ГДА СБУ, Рівне), ф. 19, оп. 13, спр. 3, 187 арк.

3. ГДА СБУ, Рівне, ф. 19, оп. 19, спр. 10, 240 арк.

4. ГДА СБУ, Рівне, ф. П, спр. 7279, 48 арк.

5. Доповідна записка секретаря Рівненського обкому КП(б)У В. Чучукала секретареві ЦК КП(б)У М. Хрушову про порушення радянської законності співробітниками Острозького райвідділу МДБ // Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2 / упоряд. А. Жив'юк. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. – С. 427-429.

6. *Жив'юк А., Марчук І.* Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії»: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 156 с.

7. Літопис УПА. Нова серія. Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943-1959 / упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко. – К.; Торонто, 2001. – С. 174-177.

8. Матеріали збірника «Інформатор» друкарні імені Кліма Савура про становище на Волині і Поліссі в 1946 році // Реабілітовані історією. Рівненська область. Кн. 2 / упоряд. А. Жив'юк. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2009. – С. 291-312.

9. *Патриляк І.* «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): Монографія / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.

10. *Патриляк І., Ляліна О.* Придушення опору: «зачистка» території України радянськими органами державної безпеки в 1946 році мовою документів // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2016. – Ч.2(129). – С. 59-85.

Надійшла до редакції 22.05.2018 р.

Zhyviuk A.

COUNTERINSURGENCY OPERATION “ GREAT BLOCKADE” OF 1946 IN WESTERN UKRAINE ON THE EVE OF THE ELECTIONS (BASED ON MATERIALS OF MIZOCH DISTRICT OF RIVNE REGION)

The article is about the course of the first post-war elections to the Verkhovna Rada of the USSR in the western regions of the Ukrainian SSR, which took place on February 10, 1946, and were accompanied by a so-called «great blockade» – a large-scale counterinsurgency operation against the OUN and UPA, aimed at demonstrating the power and dominance of the Bolshevik regime in Western Ukraine and using the election results to accelerate the process of sovietization of the region and curtail the national resistance movement.

Keywords: Soviet Union, Ukrainian SSR, Verkhovna Rada, elections, «great blockade», Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian insurgent army, Mizoch district, Rivne region, sovietization, political repressions.

ДОСЛІДЖЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ІСТОРІЇ НА ПВДНІ УКРАЇНИ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ОСНОВНІ ЕТАПИ, АВТОРИ, ТИПОЛОГІЯ

У статті досліджено процес формування військово-історичного напрямку в історіографічному процесі на території Південної України у ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідження розгорталися у межах 3 основних етапів: перша половина ХІХ ст. – поява перших праць, накопичення джерел, перші кроки у згуртуванні вчених; 1860-ті – 1890-ті роки – вдосконалення досліджень у зв'язку з накопиченням джерел; перші 14 років ХХ ст. – найвища стадія розвитку, поява найбільш яскравих авторів. Дослідження проводилися двома групами осіб: світськими та військовими, що взаємодоповнювали один одного. Праці охоплювали усю історію від давнини до аналізу нещодавніх війн їх учасниками.

Ключові слова: військова історія, Південна Україна, наукові товариства.

Актуальність проблеми. У зв'язку з тим, що Україна останні роки перебуває у стані війни, зросла роль армії у суспільстві. Увиразнився інтерес до військових аспектів історії України, що тісно пов'язані з процесом державотворення та націєтворення. Вивчення військово-історичних аспектів сприяє кращому усвідомленню сучасних стратегій у подальшій розбудові української армії, сприянню подальшому зміцненню її не лише у захисті держави, але й перетворенні на міцний цемент українського суспільства, взірць для молоді, розвитку патріотичного виховання. Суто військово-технічні аспекти завжди були тісно пов'язані з ідеологічними. Зокрема, йдеться про військово-історичні дослідження, що набули помітного значення в історіографії України в часи бурхливого розвитку історичної думки та суспільно-політичних рухів.

Аналіз останніх досліджень. У такому вигляді представлена нами тема в історіографії ще не формулювалася. У деяких працях в інших контекстах згадано про праці ряду героїв нашої статті та установи [1].

Музичко Олександр Євгенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, м. Одеса.

© Музичко О.Є., 2018

Метою цієї статті є аналіз процесу формування військово-історичного напрямку в історіографічному процесі на території Південної України у XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. У зазначений час південно-українські землі перебували у складі чотирьох великих губерній Російської імперії: Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Бессарабської. З огляду на велике геополітичне значення для імперії (близькість Османської імперії) на цих територіях постійно дислокувалися великі військові частини, серед керівників і загалом еліти суспільства помітне місце посідали офіцери, діяло декілька навчальних військових закладів, в яких викладали видатні історики (Л.А. Смоленський, отець С.В. Петровський та ін.). Багато офіцерів були членами наукових установ і товариств головних міст цього регіону, зокрема, й історичного спрямування, а серед фахових істориків було багато вихідців з офіцерських родин. Військовий аспект історії актуалізувався у зв'язку з тим, що частина регіону була безпосереднім театром воєнних дій під час Кримської війни, а також була дуже тісно пов'язана з подіями російсько-турецької війни 1877 – 1878 років на Балканах. Військові історики разом з усією імперією відчували подих війн, що вела імперія в подальшому у Середній Азії, на Далекому Сході, в роки Першої світової війни.

Південь України постачав військових на ці війни, а також був місцем проживання ветеранів цих війн. Імперська влада прихильно дивилася на дослідження проблем з військової історії регіону, що мали сприяти увічненню «слави руської зброї», культивуванню міфу про цивілізаторську місію імперії. Втім, до початку XX ст. відповідні дослідження були переважно наслідком приватної ініціативи а не державних проектів та організацій. Лише у 1907 – 1917 роках, у часи діяльності Російського Імператорського військово-історичного товариства та його філій, почесним головою якого був імператор, а членами та покровителями – вищий генералітет та сановники, можна говорити про державну підтримку та замовлення у галузі військової історії.

У час назрівання Першої світової війни зріс попит держави на використання військово-патріотичної тематики в ідеологічних цілях, що особливо яскраво відбилося під час святкування

100-річчя війни з Наполеоном 1812 р. (культ «Вітчизняної війни», що був потім сповна запозичений та використаний комуністами у 1941 – 1945 роках).

Військово-історична тематика з'явилися одночасно з появою історичних досліджень на території Південної України, услід за археологічною. У 1834 р. в Одесі було видано працю генерала Ф. Бісмарка про кавалерію, один із розділів якої містив опис історії цього роду військ [2]. У перших хронологічних літописах із всесвітньої історії та історії Південної України лівова частка згадок відбивала військово історію.

Один із перших південноукраїнських істориків А.О. Скальковський у своїх численних працях з історії колонізації Південної України присвятив увагу двом військовим аспектам: історії українського козацтва та анексії цих територій Російською імперією. Запорозьку Січ історик сприймав як лицарів степу, військове братство, подібне до католицьких чернечо-лицарських орденів Історик докладно описав стан військової справи в козаків та їх участь у війнах. А.О. Скальковського часто порівнюють з Геродотом та Нестором. Проте він сам уподібнював відкриття ним історії «новоросійського степу» з американським белетристом Фенімором Купером, яким захоплювався як шляхетним, майстерним поетом і літописцем степів американських [3, с. 76, 92].

Перший серед південноукраїнських істориків миколаївський морський офіцер М.М. Кумані написав великий твір з історії бойової діяльності Чорноморського флоту у 1801 – 1826 роках, проте його опублікували багато років після смерті автора у найавторитетнішому часописі імперії на морську тематику лише на початку ХХ ст. [4]. Натомість у середині ХІХ ст. набули відомості праці іншого миколаївця, військового офіцера З.А. Аркаса на ту саму тематику [5]. Початок інституційним дослідженням військової історії поклало перше в Україні наукове об'єднання істориків – Одеське товариство історії і старожилностей (ОТІС). Деякі діячі товариства мали військовий досвід. Так, С.В. Сафонов під час війни між Російською та Османською імперіями у 1828 р. був у штабі М.С. Воронцова під час осад Варни. У першому томі «Записок» було опубліковано дві статті на історико-військову тематику – С.В. Сафонова про грецький військовий полк у Криму наприкінці ХVІІІ ст. та російського історика полковника О.Д. Черткова про бойові дії військ Святослава Хороброго на Балканах.

У другій половині XIX – на початку XX ст. історичні дослідження, в тому числі військові, інтенсифікувалися. Хоча історико-військова тематика не посіла провідні позиції у дослідженнях ОТИС, на сторінках його «Записок» у цей період було опубліковано з десятків статей на військову тематику, переважно джерела та опис зброї, укріплень, біографії військових. Наприклад, професор Е. фон Штерн у 26-му томі опублікував листи свого дядька з сімейного архіву, які він надсилав з театру воєнних дій війни між Османською та Російською імперіями 1828 – 1829 років.

Історична наука в Одесі в цей час розвивалася передусім завдяки діяльності викладацького складу єдиного на півдні імперії університету в Одесі. Про відповідний інтерес професури закладу може свідчити хоча б такий приклад: у 1870 р. Рада професорів Новоросійського університету висловила зацікавлення щодо можливості придбання для університетської бібліотеки праці директора Туринського артилерійського музею Ангела Анджелуччі «Про військових людей та винаходах італійських» [6, с. 30].

Під керівництвом видатного антикознавця та візантиніста професора Ф. І. Успенського його учні А. Г. Готалов-Готліб та Ф. В. Режабек написали дослідження на військову тематику, відповідно – про військовий устрій Візантійської імперії та Маркоманські війни. А. Г. Готалов-Готліб за свою студентську роботу отримав золоту медаль, але вона не була надрукована. Про її зміст відомо з відгуку професора. Автор присвятив увагу військовому устрою не лише Візантії, але й Римській імперії загалом, з огляду на очевидний генетичний зв'язок між ними. Він дійшов висновків про те, що послаблення місцевих міліцій призвело до військової слабкості імперії, незважаючи на утримання великої армії. Автор висвітлив склад та озброєння візантійської армії. У 5-му, останньому, розділі він розглянув «теми (фемі)» – військово-адміністративні округи. Сам Ф. І. Успенський теж працював над цією темою, що й втілюється в його великій статті 1900 року та у подальшій фундаментальній праці «Візантійська імперія».

Ф. В. Режабек захистив свою роботу як магістерську дисертацію та став приват-доцентом Новоросійського університету.

У праці, що була присвячена війнам II ст. н.е. між Римською імперією та германцями, він докладно висвітлив перебіг битв та політичні обставини війн [7]. У його подальших планах, які він частково висловив в одній зі статей, було дослідження військової справи у Візантійській імперії. Зокрема, Ф. В. Режабек виокремив у військовій історії Візантії 3 періоди: V-VII ст.; VII – XII ст.; XII ст. – XV ст. [8, с. 3].

У 1898 р. під керівництвом Е. фон Штерна М. І. Мандес захистив магістерську дисертацію про війни між Месенією та Спартою у VIII та V століттях до н.е. Автор проаналізував джерела з метою відділити перекази від справжніх фактів, встановлюючи подієву канву війн. У подібному стилі була виконана студентська робота, що здобула золоту медаль, М. Завадського, присвячена захопленню донськими та українськими козаками Азову в турків та його обороні. Такі епізоди військової історії як Косівська битва 1389 р., Семирічна війна в Європі у XVIII ст., війна між Французькою та Російською імперіями 1812 р. у різних аспектах були висвітлені у працях професорів Новоросійського університету О. О. Кочубинського, А. В. Флоровського, Є. М. Щепкіна.

О. О. Кочубинський видав фундаментальну працю про політико-дипломатичні аспекти війни між Османською та Російською імперіями 1735 – 1739 років, за що отримав престижну премію Санкт-Петербурзької Академії наук. Є. М. Щепкін докладно описав лицарство як соціальне явище доби середньовіччя. При тому він зупинився і на військових аспектах: військовій обрядності та озброєнні [9]. Декілька статей на військову тематику опублікував учень І. А. Линниченка, у подальшому видатний історик, М. Є. Слабченко. Професор міжнародного права І. О. Івановський наводив історичні приклади, розповідаючи про генезу права війни другої половини XIX ст. [10].

На засіданнях Історико-філологічного товариства при університеті питання військової історії торкалися О. І. Маркевич та вже згадані М. І. Мандес, Є. М. Щепкін та Ф. В. Режабек. У 1909 р. це товариство організувало 3 лекції про Полтавську битву з нагоди її 200-річчя, що прочитали викладачі військових закладів міста отець С. В. Петровський та офіцери П. М. Андріанов та А. М. Назаров.

Охоче свої шпальти для публікацій на військову тематику надавала одеська преса. У 1889 р. редактор «Одесских новостей», один з провідних членів Одеського відділення Російського технічного товариства, О.П. Старков написав статті про історію артилерії та розвиток військової думки у Китаї. У 1890 р. в «Одесском вестнике» невідомий автор підтримав ініціативу видання словника старовинної російської військової термінології [11]. Про інтерес до військової тематики свідчить видання в Одесі перекладів на російську мову праць класичних античних та західних авторів про війни. Інтерес до батальної теми стимулювали дві одеські виставки картин знаменитого художника-баталіста В.В. Верещагіна.

Закономірно, що основний внесок у розвиток дослідження військової історії зробили діючі та відставні офіцери. Великий імпульс їх студіям надала Кримська війна, що ще довго після завершення була головним елементом тогочасної військової «сучасної історії». Вже у 1858 р. в Одесі з'явилася полемічна та апологетична стаття генерала Ф. К. Затлера на критику кримської кампанії. Наприкінці 1860-х років в «Одесском вестнике» розгорнулася полеміка між двома відставними офіцерами, учасниками Кримської війни, про дії російської армії під час цієї війни. Член ОТІС М.Б. Герсеванов критично поставився до дій російських воєначальників. Йому заперечував генерал С.П. Бутурлін [12].

Ця традиція обговорення по гарячих слідах подальших війн з використанням додаткових дотичних історичних прикладів у працях офіцерів продовжилася щодо війни на Балканах між Російською та Османською імперіями 1877-1878 років, англо-бурської війни, греко-турецької війни 1897 р. (битва під Велестино), агресії Російської імперії проти Хівінського ханства, російсько-японської війни 1904 – 1905 років та Першої світової війни [13]. На початку ХХ ст. штабс-капітан Михайло Сергійович Галкін видав працю про військово-історичні пам'ятки Ізмаїла [14].

У перші роки ХХ ст. найпомітнішим офіцером в Одесі, який досліджував військову історію, був ад'ютант штабу в Одеському військовому окрузі, Володимир Михайлович Черемісінов. Свої головні праці він видав у чині капітана, а згодом дослужився до полковника. У 1902 р. була видана його праця про військово-історичні події на території Дніпро-Бузького лиману, головним

чином історія Очакова та Кінбурна. Автор не лише наводив цифри та описував битви, але й робив чіткі висновки про ті уроки, які можна зробити на основі знання про них [15]. У 1904 р. були видані дві праці. Одна з них була присвячена дуже поширеному у той ювілейний рік сюжету про дії артилерійської батареї О.П. Щоголева у 1854 р. проти англійської ескадри. Ця дрібна подія, що не мала жодного військово-політичного значення, була роздута імперською ідеологічною машиною з метою пропаганди патріотизму. Більш оригінальною була праця з оглядом участі Одеси у низці військових конфліктів кінця XVIII – першої половини XIX ст. [16]. Праця містила також опис військово-історичних пам'яток Одеси, документи, вірші. В.М. Черемісінов робив висновки, що попри те, що Одеса достатньо рано втратила значення військово-морської бази, вона зберігала у собі бойовий дух, що дозволило їй у важкі часи знову проявити військову звитягу. Окрім цих праць офіцер дописував на ті самі теми у пресі [17].

Ще більш активну діяльність дещо пізніше за В.М. Черемісінова розгорнув член ОТС, викладач Одеського військового училища, полковник Павло Маркович Андріанов. Він був автором численних брошур, в яких виходив далеко поза межі Одеси, описуючи загалом Північну війну, добу Наполеонівських війн тощо. Але, ясна річ, у центрі його уваги була історія російської армії. Звертався він у піднесеному дусі й до історії українського козацтва [18].

У 1909 р. в Одесі було відкрито відділення Російського військово-історичного товариства. І хоча воно поступалося Київському відділенню в інтенсивності та результативності праці, воно теж перетворилося на помітний осередок культурного життя Півдня України. До роботи Одеського відділення були залучені офіцери з інших південноукраїнських міст. Результатом діяльності військових було видання низки історій окремих полків. Але ці сюжети вимагають більш докладного аналізу і будуть розглянуті нами в інших статтях.

На той час історичні дослідження, в тому числі на військову тематику, поза межами Одеси були зосереджені головним чином в архівних комісіях, фактично загальних історико-наукових товариствах, – Катеринославській (КВАК) та Таврійській (ТВАК) військово-архівних комісіях. У Катеринославі на початку XX ст.

військові звитяги козаків у боротьбі з османами та татарами вивчав та популяризував Д. І. Яворницький. На сторінках «Летописи» КВАК було оприлюднено 11 текстів на військово-історичну тематику. 5 з цих публікацій належать перу одного з провідних членів комісії підполковнику Володимиру Дмитровичу Машукову. Ще одним військовим, який посідав лідерські позиції у розвитку історичної думки у Катеринославі, був підполковник Олександр Григорович Авчинников. Він керував полковим музеєм 134-го Феодосійського піхотного полку, видавав адрес-календар «Приднепровье», був членом КВАК та Російського військово-історичного товариства. Серед численних праць О.Г. Авчинникова є біографії військових, зокрема, героя оборони Порт-Артура 1904 р. Р.С. Кондратенко [19].

Найбільшу кількість військово-історичних статей ми зафіксували в «Известиях» ГВАК – 20. Лише одна з цих статей належить військовому – відомому петербурзькому офіцеру та вченому Г. С. Габаєву. Природно, що кримських істориків переважно цікавили сюжети, пов'язані з долею Крима, зокрема, участь кримських татар у російській армії. У Чорноморському флоті на початку ХХ ст. служив член ОТС, лейтенант Петро Іванович Белавенець. З під його пера вийшли праці про адмірала П.С. Нахімова та військово-морську історію Очакова [20].

В інших містах Півдня України не утворилося помітних організаційних центрів дослідження військової історії. Проте й тут серед військових та цивільних був значний інтерес до військової історії. Артефакти зброї збирав та зберігав у міському музеї найвидатніший херсонський історик В. І. Гошкевич. У Херсоні О.О. Русов написав нарис про взяття російськими військами Очакова у 1788 р., що був опублікований у «Київській старовині». В Єлисаветградському кавалерійському юнкерському училищі у 1860-х роках викладав знайомий Т.Г. Шевченка, підполковник Микола Дементійович Новицький. У 1865 р. в Одесі були видані лекції М.Д. Новицького про тактику «малой війни» (дії невеликими силами з метою вимотати ворога з елементами партизанської війни), що він читав у Єлисаветградському училищі. Виклад своєї основної теми автор майстерно переплітав з численними історичними прикладами. Так, ілюструючи тезу про необхідність тримати в авангарді армії хоча б невелику кількість кавалерії, лектор наводив кілька прикладів діяльності

Наполеона Бонапарта [21, с. 113]. Військова тематика була широко представлена під час проведення популярних лекцій. Так, у Миколаєві у 1900 р. на офіцерських зборах 58-го піхотного Празького полку штабс-капітан Белявський прочитав повідомлення «Осінні походи 1813 року» [22].

Висновки. Військово-історичні дослідження на Півдні України розгорталися у межах трьох основних етапів: перша половина XIX ст. – поява перших праць, накопичення джерел, перші кроки у згуртуванні вчених; 1860-ті – 1890-ті роки – вдосконалення досліджень у зв'язку з накопиченням джерел; перші 14 років XX ст. – найвища стадія розвитку, поява найбільш яскравих авторів.

Дослідження проводилися двома групами осіб: світськими та військовими. Перші, як переважно фахові історики, дивилися на військову історію як частину загальної історії, військово-технічні, стратегічно-тактичні аспекти військової тематики мали для них вторинне значення, а другі переважно обмежувалися фактажем і розглядали військову історію як «річ в собі». Таким чином, дослідження пройшли шлях від індивідуальних зусиль до колективних. Ідеологією більшості праць та доповідей на військову тематику був російсько-імперський патріотизм, особливо тих, що з'явилися під ювілеї (Вітчизняної війни 1812 р., Полтавської битви і т.д.). Проте уславлення військових звитяг русів і козаків не суперечило національній українській історіографії, що виростала з рамок імперської, перетинаючись з нею. За територіальним охопленням дослідження можна поділити на локальні, або вітчизняні (певною візитною карткою Півдня України стали вивчення військової справи у Запорізькій Січі, що була розташована колись на цій території) та всесвітня історія. Певну екстериторіальність мали історії полків, видані на Півдні, що були, зокрема, присвячені змінам в їх дислокації, участі у бойових діях, що часто охоплювали величезні території. Переважно військові дослідження на території Південної України розгорталися зусиллями місцевих вчених. Однак у місцевих виданнях взяли участь і вчені з поза меж Півдня. Хронологічно праці на військово-історичну тематику охоплювали усю історію від давнини до жанру, який можна визначити новомодним поняттям «сучасна історія», адже йшлося про аналіз нещодавніх війн (Кримської, російсько-японської) їх учасниками, які

використовували як свої спогади, так і спогади інших осіб і документи, тобто працюючи вже як історики. Праці тогочасних південноукраїнських істориків війська і сьогодні впливають на відповідні студії, містячи унікальні фактичні матеріали. Не втратили цінності і деякі узагальнення та оцінки з боку тогочасних вчених, хоча вони часто потребують переосмислення та переміщення у сучасний історіографічний та громадський контекст, що й має бути одним із завдань сучасних істориків.

1. *Фаримець А.М.* Машуков – діяч Катеринославської ученої архівної комісії / А.М. Фаримець // 3 минувшини Подніпров'я (Зб. мат. Наук. конф., присвяченої Міжнародному дню музеїв, 17 травня 1994 р.). – Дніпропетровськ: ВПОП “Дніпро”, 1995. – С.60–63; *Гордієнко Д.* Професор Франц В'ячеславович Режабек: біоісторіографічний нарис // Ніжинська старовина. Вип. 2 (5). Ніжин, 2006. – С. 3-14; Машгалір В.В. Деякі аспекти діяльності Военно-історичного товариства Російської імперії / В.В. Машгалір // Питання історії науки і техніки. – 2015. – № 3. – С. 60-66;

2. *Бисмарк Ф.* Мысли о кавалерийской тактике: Пер. с нем. / Соч. ген. гр. Бисмарка. – Одесса: Гор. тип., 1834. – [6], IV.– 291 с.

3. *Скальковський А.О.* Історія Нової Січі, або останнього коша Запорозького / А.О. Скальковський. – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.

4. *Кумани Н.М.* Действия Черноморского флота в царствование Александра I с 1801 по 1826 г. // Морской сборник. – 1900. – № 10–12.

5. З.А. Морское сражение у мыса Калиакрии, 31 июля 1791 года, между русским и турецким флотами // Одесский вестник. – 1852. – 15 октября.

6. Протоколы заседания совета Императорского Новороссийского университета за 1870 год. – Одесса, 1879. – 125 с.

7. *Режабек Ф. В.* Маркоманские войны. – Одесса: тип. Штаба Округа, 1895. – 223 с.

8. *Режабек Ф.В.* О разработке некоторых отделов Византийской истории (отчет о заграничной командировке летом 1904 г.) // Записки Новороссийского университета. – 1905. – Т. 100. – Ч. 2. – С. 1-36.

9. *Щепкин Е.Н.* Рыцарство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. XXVII: Розавен – Репа. – 1899. – С. 458-462.

10. *Ивановский И.А.* Женевская конвенция 10 (22) августа 1864 г. и право войны /И.А. Ивановский. – Одесса: тип. Окр. шт. Одес. воен. окр., 1891. – [2], 106, III с.

11. Несколько слов о нашей старинной военной письменности (По вопросу об издании словаря наших старинных военно-технических слов) // Одесский вестник. – 1890. – 18 июня.

12. *Затлер Ф.К.* Замечания на статью, помещенную в 52-м номере "Русского инвалида" 1858 года, под названием: "Содержание войск в Новороссийском крае, основываясь на примерах из минувшей войны" / Ф. Затлер. – Одесса: Гор. тип., 1858. – [2], 46 с.; Одесский вестник. – 1867. – 1 августа; 1868. – 7 мая.

13. *Гроссул-Толстой П.Л.* Дела русского оружия и политики в Средней Азии: По поводу войны России с Хивою. – Одесса, 1871. – 22 с.; *Быковский Н.* Начало Русско-японской войны / Н. Быковский. – Одесса: тип. "Рус. речи", 1911. – 32 с.; *Павлович М.П.* Что доказала Англо-бурская война?: (Регулярная армия и милиция в соврем. обстановке) / М. Павлович. – Одесса, 1901. – 44 с.; Сражение при Велестино : (Из дневника рус. волонтера): С портр. и биогр. ген. Смоленского. – Одесса, 1897. – 16 с.

14. *Галкин М.С.* Измаил и его военно-исторические памятники / М.С. Галкин. – Одесса: типо-лит. Штаба Одес. воен. окр., 1902. – 92 с.

15. *Черемисинов В.М.* Военно-исторический очерк Днепровско-Бугского лимана: Сообщ., прочит. офицерам Одес. гарнизона / В.М. Черемисинов. – Одесса: тип.-лит. Штаба Одес. воен. окр., 1902. – [4], IV, 57 с.

16. *Черемисинов В.М.* Одесса в истории русских войн: К 50-летию Крым. войны / В.М. Черемисинов. – Одесса : тип. Штаба Одес. воен. окр., 1904. – [4], 220 с.

17. *Черемисинов В.М.* Забытый трофей (Историческая справка из архива бывшего Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора) // Одесские новости. – 1903. – 13 марта. – № 68.

18. *Андрианов П.М.* Обзор русских войн / П.М. Андрианов. – Одесса: тип. Акц. Юж.-рус. о-ва печ. дела, 1908. – 72 с.; *Андрианов П.М.* Славное низовое запорожское войско / П. Андрианов. – Одесса : тип. Акц. Юж.-рус. о-ва печ. дела, 1910. – 30 с.

19. *Авчинников А.Г.* Геройские подвиги добровольца В.И. Илличевского / А.Г. Авчинников. – Екатеринослав, 1908. – 20 с.; *Авчинников А.Г.* Народный герой Роман Исидорович Кондратенко: Ил. очерк всей жизни ген.-лейт. Р.И. Кондратенко, основ. на его собств. письмах, дневнике и воспоминаниях близких родных и сослуживцев / А. Авчинников. – Екатеринослав, 1909. – 64 с.

20. *Белавенец П.И.* Адмирал Павел Степанович Нахимов: Рассказ для ниж. чинов к столет. юбилею дня рождения адмирала / П.И. Белавенец. – Севастополь: типолит. Д.О. Харченко, 1902. – 172, [3] с.; *Белавенец П.И.* Очаков: Крат. ист. очерк воен. действий рус. мор. и сухопут. войск у стен Очак. твердыни по случаю спуска в высочайшем присутствии крейсера 1 ранга "Очаков" при Лазар. адмиралтействе Севастоп. порта 21 сент. 1902 г. / П.И. Белавенец. – Севастополь: изд. при содействии Севастоп. порта, 1902. – [6], 104 с.,

21. *Новицкий Н.Д.* Лекции малой войны, читанные в Елисаветградском офицерском квалерийском училище подполковником Генерального штаба Н.Д. Новицким. - Одесса: тип. Л. Нигче, 1865. - VII, [3], 319 с.

22. Южанин. – 1900. – 1 ноября. – № 244.

Надійшла до редколегії 18.08.2018 р.

Muzychko O.

STUDY OF MILITARY HISTORY IN SOUTHERN UKRAINE IN THE XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES: MAIN STAGES, AUTHORS, TYPOLOGY

The purpose of this article is to analyze the process of formation of the military-historical direction in the historiographical process on the territory of Southern Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The research was conducted by two groups of people: secular and military, mutually complementing each other. Chronologically, works on military-historical subjects covered the entire history from antiquity to the genre, which can be defined by the newfangled concept of "modern history", since it concerned the analysis of recent wars (Crimea, between Russian and Japanese empires) by their participants, who used their memories as well and memories of other people and documents, that is, working as historians.

Keywords: military history, Southern Ukraine, scientific societies.

ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН (1929-1941 рр.)

Стаття присвячується висвітленню військового напрямку діяльності ОУН, який охоплює період з її створення, міжвоєнний час та етап переходу організації на антинімецькі позиції. У статті на підставі опублікованих матеріалів досліджена еволюція поглядів керівництва ОУН у справі формування власних збройних сил, підготовки широких верств населення до виконання військового обов'язку, військового вишколу кадрів. Проаналізовані теоретичні положення, що були напрацьовані ОУН з військових питань.

Ключові слова: Друга світова війна, ОУН, військова діяльність, військова вишкільна референтура, вишкіл, еміграція.

Постановка проблеми та її актуальність. Діяльність ОУН середини ХХ століття є об'єктом посиленої уваги вітчизняних істориків. Тематика досліджень українського визвольного руху здебільшого стосується вивчення питань або суто військової діяльності ОУН до розколу, або здебільшого безпосередньо військової діяльності ОУН (б). При цьому відсутні публікації щодо комплексного аналізу військової діяльності ОУН з часу її створення і до переходу організації на антинімецькі позиції.

Тому вивчення історичного досвіду ОУН у справі формування власних збройних сил, розроблення теоретичних положень воєнної доктрини України, підготовки населення до виконання військового обов'язку в сучасних умовах відродження силових структур держави, зокрема Збройних сил України дасть змогу вітчизняним силовим відомствам врахувати найкращі досягнення української військової теорії та практики і застерегти від помилок, зроблених у минулому.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Військова діяльність ОУН була об'єктом зацікавлення науковців і дослідників. Значний внесок у історіографію дослідження зробили праці безпосередніх учасників тих подій – М. Капустянського [4], М. Колодзінського [5], які висвітлюють різноманітні аспекти

Омельченко Ігор Григорович, старший викладач кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної, кадрової роботи та оборонного планування, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Омельченко І.Г., 2018

військової діяльності ОУН зазначеного періоду, діаспорної історіографії – дослідження В. Косика [6], П. Мірчука [8] та наукові розробки сучасних українських дослідників. У новітніх публікаціях вітчизняних істориків І. Патриляка [12, 13, 14], М. Посівнича [15, 16], С. Лісіної [9], І. Гаврилівна [2] та інших розкриті питання військової діяльності організації. Серед зарубіжних дослідників військова діяльність ОУН відображена у праці польського історика Р. Висоцького [18].

Метою статті є дослідження еволюції поглядів керівництва ОУН до її розколу та безпосередньо революційного проводу ОУН (б) у справі розроблення теоретичних положень Воєнної доктрини України, формування власних збройних сил, підготовки населення до виконання військового обов'язку.

Новизною дослідження є проведення комплексного аналізу військової діяльності ОУН у розрізі теоретичної підготовки до створення власних збройних сил і практичної реалізації планів і концепцій, які організація намагалась втілити в життя в період з 1929 до 1941 року.

Виклад основного матеріалу. ОУН вже з перших днів свого існування відверто заявляла, що питання національного визволення можна розв'язати не шляхом компромісів, а лише зусиллями поневоленого українського населення шляхом збройної боротьби. Під час роботи Першого Великого збору ОУН 27.01–02.02.1929 р. розділ п'ятий постанови під назвою “Військова політика” містив наступні положення:

організація української військової сили буде поступово розвиватись, а її форма мінятись відповідно до трьох етапів політичного стану України: ворожой займанщини, національної революції, державного закріплення;

підготовкою населення до збройної боротьби, а зокрема підготовкою організаторів та провідників в умовах ворожой окупації буде займатись спеціально створений окремий військовий осередок;

лише військова сила, яка спирається на озброєне населення, що готове завзято боротись за свої права, зможе звільнити Україну від окупантів і сприяє створенню самостійної Української Держави;

оборону створеної держави буде здійснювати регулярна надкласова національна армія і флот, яка разом з територіальними козачими частинами буде збудована шляхом загальної військової повинності [17, с. 177].

Підсумувавши положення установчого збору ОУН, згідно з поглядами Проводу українських націоналістів (далі – ПУН), це означало, що створення військової сили – національних збройних сил буде розвиватись поступово, поетапно, в залежності від того, в якому політичному становищі знаходиться батьківщина – в період іноземного панування під керівництвом військового штабу мала проводитись військова підготовка; під час національної революції створені раніше підпільні загони захоплюють владу, а коли буде створена Українська держава, регулярна армія буде захищати завоювання революції. Виконуючи рішення Великого збору ОУН, за ініціативою ПУН у Празі була скликана військова конференція за участю видатних військових діячів, як генерали М. Капустянський, М. Омелянович-Павленко, В. Курманович, А. Кравс, полковники Р. Сушко, К. Плохій, М. Сціборський. На конференції було прийняте рішення про організацію проведення військового вишколу ОУН та проходження його усіма членами організації. В лютому 1930 р. на скликаній у Львові Першій конференції ОУН на ЗУЗ була сформована “військово-вишкільна референтура” Крайової екзекутиви (далі – КЕ) ОУН на чолі з Є. Верцьоною [12, с. 98, 16, с. 35]. З метою об’єднання української військової еміграції, розроблення вишкільних матеріалів з військової справи обговорювалось питання щодо створення єдиного військового центра, але враховуючи відсутність єдності думок, керівництвом ОУН було прийнято рішення про організації власного Військово-наукового товариства під керівництвом військової референтури ОУН на чолі з М. Капустянським.

У міжвоєнний період серед керівництва ОУН з питань побудови та організації армії існували дві діаметрально протилежні концепції. Емігрантські діячі організації підтримували концепцію створення добровольчих військових формувань в еміграції як регулярної одиниці, інша частина – переважно представники КЕ ОУН Ю. Головінський, С. Бандера, С. Охримович, І. Габрусевич, З. Коссак та майбутні керівники УПА Р. Шухевич, О. Гасин, Д. Грицай, В. Сидор виступали за те, що національну армію необхідно формувати, спираючись на власні сили на базі підпільних бойових груп, які піднімуть збройне повстання на окупованій території батьківщини. Досвідчений військовий діяч,

учасник визвольних змагань 1917–1921 рр. – керівник ОУН Є. Коновалець пропонував поєднання цих двох концепцій, сутність якого полягала у підготовці офіцерських кадрів в еміграції та формування народної армії у краю ОУН – на західноукраїнських землях (далі – ЗУЗ).

Отже необхідно проаналізувати яка концепція реалізовувалась в діяльності ОУН з військових питань у період з часу її створення до поступового переходу в опозицію до Німеччини.

Значна увага у міжвоєнний період приділялась проведенню вишколів у еміграції. У Чехословацькій республіці діяли – у 1930 р. школа в Подебратах, 1930–1933 рр. стрілецька школа у Празі [16, с. 37]. Для відібраних членів ОУН з Галичини у 1933 р. у Гданську проведений курс для інструкторів військового вишколу, а після цього у Берліні – військові курси радіотелеграфістів, у Парижі – картографічні курси. Випускники курсів після їх закінчення, з метою підготовки військових інструкторів, організували відповідні курси на батьківщині. Із наближенням Другої світової війни у 1937–1938 рр. ОУН підвищила активність у проведенні військових вишколів старшинських (офіцерських) кадрів. Під час проведення закордонних курсів для членів організації, у Австрії, Німеччині й Італії, у таборах хорватських усташів, зверталась увага на методи та принципи ведення малої (партизанської) війни, підготовки саботажних акцій.

У 1938 р. проведено старшинський вишкіл для членів військової референтури ОУН у селищі Зауберсдорф за 50 км від Відня і 9 км від м. Вінер-Нойштадт, в якому взяли участь 30 колишніх військовиків, які згодом приєднались до Карпатської Січі [10, с. 13]

У 1937–1938 рр. провідні діячі ОУН із ЗУЗ на чолі з Р. Шухевичем та О. Гасиним закінчили скорочені офіцерські курси у Мюнхені, місячні офіцерські вишколи в Австрії та Німеччині пройшли члени військової референтури ОУН [3, с. 68–69].

Активні військові вишколи членів ОУН проводились на ЗУЗ. У кожному структурному підрозділі ОУН – окружних, повітових, районних проводах – передбачались посади референтів військового вишколу, на які покладалось питання організації теоретичних курсів та навчальних таборів (зборів) з військової справи [9, с. 24–25]. У 1932–1933 рр. програма навчання згідно із

загальними інструкціями референтури військового вишколу КЕ ОУН щодо проведення вишколів мала наступну структуру: 1) фізичні вправи; 2) наука новітнього озброєння; 3) військові засоби допомоги (інтендантська, медична, ветеринарна служби, зв'язок, картографія, транспортування); 4) тактика (вивчались роди військ та їх спільні дії); 5) знання ворожих військ (вивчались структура Війська Польського, РСЧА); 6) господарське забезпечення; 7) політична пропаганда. Військові вишколи складались з теоретичної частини, які включали в себе вищезазначені заходи та практичну складову. В міру наявних можливостей теорію доповнювали практичними вправами – стрільба зі стрілецької зброї, метання гранат та інші. Завдяки цим вишкалам та за активної участі членів ОУН, що пройшли підготовку за кордоном у 1937 р., на північно-західних українських землях були створені перші військові партизанські підрозділи – відділ “Вовки” та згодом повстанський загін “Поліське лозове козацтво” [12, с. 72].

З метою збільшення кількості військовонавченого ресурсу керівництво ОУН заохочувало службу молоді у арміях країн-поневолювачів. Зокрема агітаційна листівка закликала українську молодь: “Ідіть до польського війська і не дизертуйте, присягайте на вірність Польщі, але у своєму серці складіть іншу присягу – боротьби за волю українського народу. Вчіться добре володіти зброєю, ознайомлюйтесь з усім, що могло б колись придатись Українській Армії. Прийде слухний час, і Ви обернете Ваші кріси проти Польщі” [16, с. 36]. Також з метою військового вишколу власних кадрів після налагодження тісної співпраці ОУН з абвером був проведений вишкіл українських кадрів, налаштованих проти політики Польщі в Галичині й на Волині, з яких у серпні 1939 р. був сформований Український легіон полковника Р. Сушка загальною чисельністю 600 вояків [10, с. 13]. При цьому необхідно відзначити, що надмірна орієнтація деяких кіл в ОУН на закордонну допомогу мала негативні наслідки в 1938–1939 рр. на Карпатській Україні. Як і на початку діяльності організації, представники ОУН з “краю” виступали за створення на території Закарпаття збройних відділів у вигляді “народної оборони”, але орієнтовані на Німеччину діячі ПУН М. Капустянський, В. Курманович, М. Сціборський, Р. Сушко,

Я. Барановський категорично виступали проти цих заходів. У зв'язку з такою позицією ПУН переважаючи в озброєнні та живій силі угорські війська з “мовчазної згоди” Німеччини захопили Закарпаття, а тисячі українських патріотів загинули в боях за Карпатську Україну.

На зламі 1939–1940 рр. виникли розбіжності у поглядах між емігрантськими колами ОУН, які підтримували політику А. Мельника, та оунівцями – “крайовиками” щодо подальшої військової діяльності із врахуванням радянської окупації. Перша група вважала, що члени ОУН в Україні повинні бути глибоко законспіровані, вести агітаційно-пропагандистську роботу, до диверсій та локальних збройних виступів готуватись тільки у випадку початку війни між СРСР та іншими державами, а повстання призведе до марних втрат людських ресурсів [7, с. 9]. Прибічники С. Бандери виступали за необхідність повалення основ радянської влади шляхом підготовки й проведення збройного повстання у Радянській Україні, забезпечення повстанців планами, чіткими інструкціями, картами, посібниками. При цьому у обох течій були спільні погляди щодо загального вишколу оунівців у Генеральному губернаторстві, формування націоналістичних військових частин за допомогою вермахту та використання їх у боротьбі з більшовизмом.

За рішенням Революційного проводу, який був створений в Кракові 10 лютого 1940 року під керівництвом С. Бандери, з метою кадрового підсилення оунівського підпілля в Україні, організації повстання протягом січня – березня 1940 р. на територію “краю” з краківського осередку ОУН прибули групи на чолі з І. Климівим – “Легенда”, Л. Зацним – “Вік, Троян”, В. Гринівим “Кремінський”. За планами Революційного проводу, новоприбулі кадри повинні були в двомісячний термін освоїти територію, скласти чітке уявлення про наявність повстанських сил і зброї, настрої місцевого населення у ставленні до ОУН та організувати штаби повстання на Галичині та Волині [1, с. 44]. Керівники повстання І. Климів – “Легенда” та В. Сидор – “Кравс”, враховуючи брак зброї та боєприпасів, недостатність інформації про сили противника, дійшли висновку, що на даний час повстання не на часі і необхідно прикласти максимум зусиль для накопичення зброї, амуніції [12, с. 146]. Про здобутки

бандерівців у цьому напрямі свідчать розгорнуті підрозділами НКВС заходи щодо виявлення підпільників, складів зі зброєю та боєприпасами. У 1940 р. прокотились дві основні хвилі репресій у відношенні до оунівського підпілля. Перша проходила у квітні-травні, друга, найбільш масштабніша, проводилась у серпні-вересні. Результатом проведеної роботи було розкриття оперативниками 96 націоналістичних груп і низових організацій, під час їх ліквідації було арештовано 1108 підпільників, захоплено 2070 гвинтівок, 43 кулемети, 600 револьверів та 80 тисяч набоїв, інше військове майно [12, с. 149]. При цьому незважаючи на потужні репресії, за оцінками В. Кука, на 1 вересня 1940 р. тільки Львівській Крайовій екзекутиві підпорядковувалось 5500 бойовиків, опрацьовувались конкретні плани дій під час виступу, готувалась матеріально-технічна та кадрова база повстання [7, с. 32]. Частина підпільників під тиском каральних органів вимушена була переходити за межі радянського кордону. На території Генерального губернаторства була розгорнута розгалужена мережа вишколів, де вони проходили інтенсивну військову підготовку [12, с. 155]. Лідерам ОУН з дозволу німців вдалось самостійно проводити вишкіл молоді, яка виявляла виняткові здібності до військової організаторської справи, на спеціальних курсах у Кракові. Навчання на них здійснювалось протягом трьох місяців, а з вісімнадцятьма курсантами працювало аж чотирнадцять викладачів з Військового штабу: Сидор, Гасин, Кузьмінський, Карачевський, Тесля, Андріянович, Брилевський та ін. [10, с. 13]. Слухачам давались ґрунтовні знання з усіх військових дисциплін, підпільної організаційної діяльності, розвідки й контррозвідки, системи державного управління в СРСР, структури радянських органів безпеки та Червоної Армії [12, с. 156]. Для організації повстання весною 1941 р. з території Генерального губернаторства в Україну знову були перекинуті добре вишколені кадри. З початком німецько-радянської війни в ході антирадянського збройного виступу повстанські загони українських націоналістів діяли на території 70 районів Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської, Волинської, Рівненської, Чернівецької та Житомирської областей, зуміли підняти повстання в 26 містах, самотужки встановити контроль над 19 містечками й захопити значні трофеї – 15 тис. гвинтівок,

7 тис. кулеметів, 6 тис. ручних гранат, сотні автоматів, сотні тисяч набоїв, десятки гармат, мінометів і танків [12, с. 202].

У “військових постановах” Другого Великого збору ОУН (б) у квітні 1941 р., як і у програмних документах Першого Великого збору ще тоді єдиної ОУН, наголошувалось, що на військовий Штаб ОУН, який був створений на початку 1940 р., покладається школення військових провідників-організаторів та військових фахівців, координація діяльності військових осередків на усіх українських землях і за кордоном [10, с. 13]. Серед нових завдань, які покладались на військовий Штаб, були керівництво усіма виступами під час збройного повстання та реорганізація повстанських загонів в єдину українську революційну армію [11, с. 37-38]. Зразу після оголошення Акта відновлення незалежності України від 30 червня 1941 р. так званими “Законодавчими зборами Західноукраїнських земель” в особі І. Климівка було заявлено про створення Української національної революційної армії з Українських батальйонів “Роланд” та “Нахтігаль” та розрізаних партизансько-повстанських груп ОУН (б), а її союзницею повинна була стати німецька армія [12, с. 212]. Хоча національна революційна армія в розумінні цільної, скоординованої, підготовленої військової організації фактично сформована не була, за оцінками істориків, протягом липня-вересня 1941 р. були створені відділи чисельністю від сотні до куреня на Волині, Прикарпатті та Тернопільщині, мали місце випадки збирання зброї, проведення добровільної реєстрації рядового, підстаршинського та старшинського складу для майбутньої української армії [12, с. 220–221]. Гітлерівці вкрай негативно ставились до процесу формування союзної української армії, що спричинило поступовий перехід ОУН (б) на антинімецькі позиції і повернення до прихованих, нелегальних методів боротьби.

Враховуючи брак командних кадрів, який виявився при спробах формувати українську революційну армію, за рішеннями Першої конференції ОУН (б) у жовтні 1941 р. Крайовий військовий штаб, який раніше відповідав за організацію антирадянського повстання в західноукраїнських областях, зайнявся створенням мережі вишколів власних командирів. Це були таємна старшинська школа в м. Великі Мости, неподалік Львова,

та підстаршинська школа у містечку Поморяни, курси радистів, санітарної служби тощо [10, с. 13]. В Долинському районі сучасної Івано-Франківської області діяла школа військових кадрів “Тигри” [12, с. 244]. У Луцьку діяла напівлегальна школа підготовки кадрів низових організацій під виглядом підготовки сільськогосподарських працівників, у якій навчалось до 600 осіб віком 18–24 років. Загалом восени 1941 року на території Західної України ОУН (б) зуміла організувати 37 офіцерських шкіл, курсів та польових вишкільних таборів. Багато з них були доволі великими і налічували від 300 до 500 курсантів [10, с. 13].

На основі викладеного можна зробити наступні *висновки*: Завдяки активній військово-політичній діяльності ОУН у міжвоєнний період зуміла створити певну теоретичну базу з військової справи, підготувати значну частину українського суспільства Західної України до збройної боротьби з поневолювачами різного політичного забарвлення. Подальший хід історичних подій показав, що ОУН була єдиною реальною політичною силою, яка зуміла гідно репрезентувати Українську націю та очолити її в боротьбі за свободу та побудову незалежної Української держави.

Військову діяльність ОУН у вказаний період її існування можна поділити на два етапи: 1 етап – 1929–1939 рр. Він характеризується намаганнями створити теоретичну базу, підготувати кістяк командного складу майбутнього війська. Незважаючи на існування різних поглядів ПУН ОУН щодо концепції формування армії на практиці застосовувався змішаний варіант, який складався з підготовки офіцерських кадрів та військових інструкторів в еміграції (цьому сприяла прихильність урядів де проходили ці вишколи та наявність планів щодо використання бойовиків ОУН у майбутній війні) та більш широкого вишколу на ЗУЗ. На північно-західних українських землях були створені перші військові партизанські підрозділи. Для збільшення кількості військовонавченого ресурсу керівництво ОУН заохочувало службу молоді у арміях країн-поневолювачів та створених за допомогою Німеччини добровільних українських формуваннях.

2 етап – 1940-1941 рр. Це період, що ознаменувався розколом серед українських націоналістів із питань подальшої боротьби в умовах встановлення радянської влади на західноукраїнських

землях, концентрацією зусиль ОУН (б) на проведення військових вишколів, накопичення зброї та боєприпасів для підготовки збройного повстання. Розраховуючи на прихильність нацистської Германії щодо створення незалежної держави, лідери українських націоналістів у Генеральному губернаторстві здійснили спробу створення Української національної революційної армії. Із врахуванням жорсткої негативної позиції Берліна на процес формування власного військового організму ОУН (б), вимушено було перейти на антинімецькі позиції. Першими кроком на шляху майбутньої протидії нацистам стали заходи із створення мережі підпільних, напівлегальних шкіл з підготовки командних кадрів.

1. *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939-1945) / А. Боляновський// Львівський національний університет ім. Івана Франка; Канадський інститут українських студій Альбертського університету. – Львів, 2003. – 686 с.
2. *Гаврилів І.* Військова та політична діяльність ОУН напередодні Другої світової війни // 1939 рік в історичній долі України та українців: Матер. Міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1999 р. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 77–81.
3. *Дем'ян Г.* Генерал УПА Олекса Гасин–“Лицар”. – Львів, 2003– 648 с.
4. *Капустянський М.* Українська збройна сила й українська національна революція / М. Капустянський. – Новий Шлях. – Саскатун, Саскачеван, 1936. – 50 с.
5. *Колодзінський М.* Українська воєнна доктрина. / М. Колодзінський. – Торонто, 1957. – 62 с.
6. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. / В. Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. – 68 с.
7. *Кук В.* Степан Бандера. – Івано-Франківськ: Лілея, 1999. – 50 с.
8. *Мірчук П.* Нарис історії ОУН 1929–1939. – Т. 1. / П. Мірчук. – Мюнхен, 1968– 447 с.;
9. *Лісіна С.О.* Військово-організаційна діяльність ОУН 1929-1939 рр. / С. Лісіна // Вісник НУ "Львівська політехніка" Держава та армія / Відп. ред. Л.С.Дещинський. – № 572. – Львів, 2006. – С.22–29.
10. *Омельченко І.Г., Виздрик В.С.* Еволюція діяльності українських військових вишкільних формацій (1938-1944 рр). Воєнно-історичний вісник, НУОУ. – Київ , 2016, випуск 4 (22). С. 12–16.

11. ОУН у світлі постанов Великих Зборів Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр., 1955. – 368 с.

12. *Патриляк І.К.* Військова діяльність ОУН (б) у 1940–1942 роках: монографія / І. Патриляк. – Київ, 2004. – 598 с.

13. *Патриляк І.К.* Історичні та ідеологічні передумови милітаризації ОУН Військово-політичні питання в програмних документах єдиної ОУН та ОУН(б) / І. Патриляк // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 79–95

14. *Патриляк І.К.* Військові плани ОУН(б) у таємній інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.) "Боротьба й діяльність ОУН під час війни" // УДЖ. – 2000. – № 2. – С. 127–129.

15. *Посівнич М.Р.* Військово-політична діяльність ОУН в 1929–1939 роках: монографія / М. Посівнич. – Львів, Афіша, 2010. – 368 с.

16. *Посівнич М.Р.* Формування військової доктрини ОУН (1929-1939) / М. Посівнич // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2003. – Збірник 1. – С. 34–44.

17. Розбудова нації. – 1929. – № 5. – С. 177.

18. Wysocki R. Organizacja ukraińskich nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. – Lublin: Wydawnictwo uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 452 s.

Надійшла до редколегії 10.09.2018 р.

Omelchenko I.H.

MILITARY ACTIVITY OF THE OUN (1929-1941)

The article is devoted to the coverage of the military activities of the OUN, which covers the period from its creation, the interwar period and the stage of the organization's transition to anti-German positions. In the article which based on published sources the evolution of the views of the leadership of the OUN in the formation of its own armed forces, the training of broad sections of the population to fulfill military obligations, the military training of personnel are investigated. The theoretical positions of the OUN which were worked out are analyzed.

Keywords: The Second World War, OUN, military activity, military training desk, teaching, immigration.

МІЛІТАРНЕ ПРОТИСТОЯННЯ У ЛИСТОПАДОВОМУ ПОВСТАННІ 1830-1831 рр. НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Стаття присвячена аналізу збройного антагонізму частин російської імператорської армії з загонами польських повстанців упродовж подій Листопадового повстання 1830-1831 рр. у Правобережній Україні. Розглянуто і висвітлено мотиваційні чинники протиборчих сторін, співвідношення сил, їх розташування, збройні зіткнення та маневри, тактичні успіхи і прорахунки. Об'єктом дослідження стала територія регіону, яка розглядається як театр воєнних дій відповідно до існуючого на той час адміністративно-територіального поділу.

Ключові слова: Правобережна Україна, російське військо, польські повстанці, бойові дії, дислокація, ворожнеча.

Постановка проблеми та її актуальність. Унаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.) колись потужна країна припинила своє існування як суб'єкт європейської політики. Однак попри численні протиріччя у польському суспільстві, породжені кризою державницького устрою, поляки не бажали змиритися із втратою незалежності й усіляко підтримували ідею її відродження шляхом збройної боротьби. З імперією Романових вона розпочалася майже одразу ж після анексії: наприкінці XVIII ст. з повстання під проводом Т. Костюшка у 1794 р.; далі – активна участь у наполеонівському поході на Росію, а на початку 1830-х років XIX ст. вибухнуло потужне повстання, головною метою якого стало прагнення відродження Польщі через звільнення від російського імперського ярма. Відомо, що масштабний виступ охопив землі Польського Королівства, майже всю територію Білорусі, частину Литви та Правобережну Україну, яка входила до складу Російської імперії.

Скрипник Анатолій Юрійович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри інформаційної діяльності, документознавства і фундаментальних дисциплін Подільського спеціального навчально-реабілітаційного соціально-економічного коледжу, м. Кам'янець-Подільський.

© Скрипник А.Ю., 2018

Мета і завдання дослідження. Протягом чотирьох місяців 1831 р. на реревах Правобережної України тривала заповзята та драматична боротьба, що охопила майже всі етнічні й соціальні групи у кожному з регіонів (Київщина, Поділля, Волинь). Крім політичного шляху, направленого на відродження суверенітету, основним видом спротиву став саме збройний. Відповідно, російське самодержавство робило ставку на суто силовий, радикальний варіант вирішення проблеми. Як наслідок, з одного боку фігурують польські військові формування (зокрема, корпус генерала Ю. Дверницького та повстанські загони шляхти), з іншого – регулярні частини російської імператорської армії, іррегулярні козацькі полки з Лівобережної України та допоміжні підрозділи корпусу Внутрішньої сторожі (губернські батальйони та повітові роти). Саме дослідження польсько-російського військового протистояння стало головним завданням цієї публікації й присвячене суто мілітарній проблематиці.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Студіювання подій польського патріотичного листопадового повстання 1830-1831 рр. створило потужну історіографію. Наукові розвідки, що тривають більше ніж сто п'ятдесят років, дали можливість детально й поетапно відтворити усі стадії та потуги поляків, направлені на відновлення незалежності через збройну боротьбу проти російського царату. Природно, що чимала частка досліджень належить польським історикам: у ХІХ ст. – це Й. Лелевель та Ф. Вротновський [4; 7]; у другій половині ХХ ст. – Е. Козловський, А. Голінський, М. Мохнацький, В. Заєвський, С. Києневич, А. Загорський, Т. Гасовський, Н. Каспарек, М. Тромбський [1; 2; 3; 5; 6]. Відзначаючи масове духовне піднесення, героїзм повстанців, їхню самопожертву, учені головною причиною поразки вважають саме військовий фактор. Попри усі позитивні чинники патріотизму було важко змагатися з більшими за кількістю та краще озброєними російськими регулярними полками.

Разом з тим ця історична тема перебуває у фокусі дослідження й українських фахівців, які активно здійснюють пошуки нових документальних свідчень і вивчають архівні документи. Розуміючи глобальне значення проблеми, яка через свою майже двохсотрічну давність не втратила актуальності й у другому десятиріччі ХХІ ст., науковці І. Ярмошик, І. Кривошея,

І. Романюк [46; 19; 28] намагаються об'єктивно висвітлювати ті далекі події через відтворення реального стану соціальних взаємовідносин у регіоні.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, на нашу думку, варто окремо зупинитися на мотиваційних рушіях поляків і росіян, що відігравали далеко не останню роль у прагненнях обох сторін до досягнення намічених цілей і, врешті-решт, до остаточної перемоги. У першій половині XIX ст. російська армія була ефективним і зручним інструментом насильства в руках самодержавства. Для російського солдата з перших років анексії Правобережної України поляк став безперечно підкореним, але заклятим ворогом, і ставлення до нього було відповідним. Посилена ненависті росіян до поляків походило з найвищих кабінетів. Катерина II у грудні 1792 р. писала послу в Речі Посполитій Я. Сіверсу: „Ми переконані щодо непостійності й легковажності цього народу, про доведену його злобу та ненависть до всього нашого [...] ми в ньому ніколи не будемо мати спокійного і безпечного сусіда, якщо не зробимо їх безсилими і немічними” [14, с. 71]. Такі настрої цілеспрямовано вкорінювалися в тодішньому російському суспільстві. В армуйському середовищі їх спочатку підхопили генерали та офіцери, а потім вони поширилися серед рядових солдатів [15, с. 61]. Наприклад, ось характеристика, змішана з ненавистю: „Коли поляк щасливий, то він гордий, пихатий та неприступний, а коли нещастя – то тихий, підлий та улесливий. Ні багатство, ні високий чин, ні стрічки на плечах, ні зірки на грудях не можуть замінити запаморочення та порожнє серце” [27, л. 11-12]. З початком повстання російське суспільство надало моральну індульгенцію солдатам на насилля через поширення відомостей про „нелюдяні звірства повстанців на чолі з католицькими священиками”, які ніхто не перевіряв, але яким усі вірили [45, с. 92]. Простий російський люд також був переконаний у зрадництві, невдячності, зарозумілості та легковажності поляків. Казали: „Поляків коли б'ють, то за те, що поляк бунтує [...] він з давніх часів каламутить Російську землю, за те й б'ють” [9, с. 332].

Відповіддю поляків стало зростання пасивного спротиву, яке вилилося у майже відкриту демонстрацію своєї ненависті до окупантів, як-то носіння каблучок-талісманів з написом: „Дорокі

swiat stoi swiatem, polak ruskomu nie bedzie bratem [20, с. 136; 138], чи більш лаконічними „Niech żyje Polska!”, а також зберігання і розповсюдження поміщиками творів А. Міцкевича, виконання у костелах патріотичних пісень і гімнів. В. Шульгін писав: „Тільки-но дитина починала усвідомлювати себе, як її одразу ж лякали москалем, потім вчили виколовувати очі на портретах росіян. Разом з тим, враховуючи їх вік, розвивали думки і мрії про воскресіння багатостраждальної мучениці-відчизни” [32, с. 259].

Таким чином, на той час підрозділи російської армії у Правобережній Україні та Царстві Польському відчували себе ніби на окупованій ворожій території, де, як і на Кавказі, постійно потрібно було бути готовими до раптових нападів чи бунтів. Безперечно, це накладало певний відбиток на сам факт перебування збройних сил імперії в цьому регіоні, особливо перші два десятиріччя XIX ст., коли процеси інкорпорації тільки набирали обертів, а патріотичні настрої українців і поляків були достатньо сильними.

Для придушення повстання у Царстві Польському терміново була створена армія у складі п'яти піхотних і двох кавалерійських корпусів загальною кількістю 183 тис вояків з 664 гарматами на чолі з генерал-фельдмаршалом графом І. Дібічем-Забалканским. Швидко збирали все, що було боєздатним у європейській частині імперії. До складу армії входили 1-й піхотний корпус генерала Палена 1-го; 2-й піхотний корпус Палена 2-го; 6-й піхотний корпус (колишній Литовський – А. С.) під командуванням генерала Розена, з ним гвардійський загін цесаревича; 3-й Поселений резервний кавалерійський корпус генерала Вітта, що дислокувався у Києво-Подільському поселенні; 5-й Поселений резервний кавалерійський корпус генерала Крейда з Херсонщини; Гренадерський корпус генерала Шаховського, Гвардійський корпус великого князя Михайла Павловича та 13 козацьких полків [16, с. 618]. Через великі втрати в турецькій кампанії 1828-1829 рр. та мізерну кількість солдатів у полках частини 3-го і 4-го піхотних корпусів безпосередньої участі в бойових діях з придушення повстання у Польщі не брали [24, с. 54].

Є підстави вважати, що на момент початку бойових дій у Правобережній Україні ситуативна стратегічна ініціатива була на боці повстанців. По-перше, у регіоні був відсутній фактор

великої кількості російських регулярних військ: частина залишалися у Волощині після війни з Туреччиною, інші зосереджувалися для походу у Польщу; по-друге – місцева шляхта знала, що відбувається у Королівстві і готувалася до повстання; по-третє, холера, занесена військами, частково паралізувала можливості влади і поліції, вони утримували тільки губернські й повітові центри, більшість маєтків, сіл, селищ і містечок контролювали повстанці, маючи широкі можливості для маневру. Росіянам залишалось розраховувати на підкріплення з внутрішніх губерній, військових поселень і на підтримку проросійських мешканців губернських міст.

Київщина, як важлива і стратегічна частка України, ще з часів наполеонівських війн вважалася „південними воротами до великоросійських губерній”. Після закінчення війни з Туреччиною сюди почали повертатися війська, на які чекали нові розписи дислокації та розташування у складі 1-ї Армії [28, л. 1-4]. Рештки 2-го піхотного корпусу розташувалися на сході Волині та у північних повітах Київської губернії, на Наддніпрянщину прибули залишки 3-го піхотного корпусу (залишки 3-ї гусарської дивізії, 9-ї, 10-ї, 11-ї і 12-ї піхотних дивізій, 3-ї артилерійської дивізії та 3-го піонерного батальйону) [22, с. 667]. Ці маленькі частини отаборилися в районі Умані та частині південних повітів губернії, неабияк здивувавши місцеве населення своєю малою кількістю. З початком Листопадового повстання через свою низьку ефективність такі підрозділи використовувалися в пошуках зброї та амуніції, „на огляд лісів біля населених пунктів відправлялися військові команди та рекрути” [42, арк. 1-2; 4-19]. З метою відновлення боєздатності у квітні 1831 р. була створена Резервна армія, до складу якої увійшли усі резервні частини. Зокрема, в Києві та околицях тимчасово перебували резервні батальйони Литовського, Віленського, Брестського і Білостоцького полків 24-ї піхотної дивізії та Люблінського, Празького, Модлінського і Замостьського 26-ї піхотної дивізії [40, арк. 1-2].

Вочевидь, російське командування не виключало можливості не тільки заворушень серед польського населення у Києві, а й вірогідність захоплення міста повстанцями [12, арк. 3]. Такі прецеденти існували. У Литві повстання набуло такого розмаху, що російським загонам ледь вдалося відбити поляків, які

намагалися заволодіти містом Ковно, а частини Гвардійського корпусу готувалися захищати від них Брест-Литовський [31, с. 52]. З початком повстання, за наказом київського військового губернатора Б. Княжніна, мешканцями міста був відновлений озброєний Міщанський корпус. Реміснича управа виставила 1000 ремісників з 16 цехів [13, арк. 3-3 зв.; 7-8]. За звітними документами, поданими Магістратом до губернатора, корпус на початку 1831 р. нараховував 500 вершників і більш ніж 2000 міщан „[...] з вогнепальною зброєю, міськими гарматами та власною музикою” [37, арк. 74-75].

Тим більше що саме в цей час з повітів до губернських центрів почали надходити тривожні рапорти чиновників міських і повітових поліцій. Так, київське губернське правління інформувало про „[...] бродіння серед власників маєтків та дрібної шляхти у Таращанському, Липовецькому, Махнівському та Уманському повітах”, яка планує захопити повітові міста [33, с. 214]. Військових просили бути готовими до антидержавних виступів населення Київської губернії. Відчуваючи небезпеку, армія одразу ж взяла на себе домінуючу функцію у боротьбі з польським визвольним рухом. За відомостями поліції, майже у кожному з повітів сформувалися загони кількістю від 200 до 300 осіб. Втім, після перших сутичок з російськими солдатами вони були розсіяні, а невелика кількість приєдналася до повстанців на Поділлі. Ще одним важливим завданням командування на той момент була швидка передислокація 3-го і 5-го Поселених кавалерійських корпусів з їх постійних квартир до кордонів Царства Польського, а саме у Подільську і Волинську губернії. Місцеві війська отримали завдання охороняти кінноту від нападів поляків, взявши під контроль шляхи та населені пункти [8, с. 2].

Після поразки поляків під Дашовим росіянам вдалося локалізувати й витіснити повстанські загони з території Київської губернії та в короткий термін узяти під контроль основні повітові центри. У м. Сквирі базувався Ніжинський полк і кінно-артилерійська № 26 рота з 1-ї кінно-егерської дивізії; у Звенигородці – резервний батальйон Охотського піхотного полку; в Умані – 35-й егерський полк; Радомишлі – 47-й; Брусиліві – 48-й егерські полки. У Білій Церкві зі складу 25-ї піхотної дивізії резервні

батальйони Подільського, Житомирського, 51-го і 52-го егерських полків; у Махнівці – Ольвіопольський полк 4-ї Уланської дивізії та батальйони Волинського і Мінського полків; у Василькові – резервні батальйони 49-го і 50-го егерських полків [43, арк. 137-138 зв].

Польське повстання 1830-1831 рр. на Поділлі спалахнуло переважно серед шляхти і стало реалізацією певних соціальних очікувань. Безумовно, головні події розгорталися в Царстві Польському, але існувала низка мілітарних чинників, які дозволили зібрати тисячні загони повстанців з артилерією, які до весни 1831 р. володіли певною військовою перевагою та ініціативою. Відсутність армійських частин та їх нечисленність на місцях постійного перебування (про що йшлося вище. – А. С.), які не могли повністю й ефективно контролювати всю територію губернії; попри карантинні заходи на кордоні армія все ж таки занесла холеру, населення і війська були ізольовані медиками в гарнізонах; слабкість та інертність поліції та місцевих військ, тобто повітових інвалідних команд та губернського внутрішнього батальйону, які не впоралися з головним завданням недопущення поширення повстання і захоплення повітових міст і містечок.

Відомо, що прапор повстання підняли поміщики Ольгопільського повіту брати Собанські, а наприкінці квітня 1831 р. їх загін на Поділлі нараховував близько 6 тисяч осіб під командою відставного, але досвідченого генерала Б. Колишка, обраного головнокомандувачем усіма силами на півдні [38, арк. 48; 127-136]. Старий генерал одразу ж почав припускатися стратегічних помилок. По-перше, попри гучну посаду, він не зміг об'єднати зусилля усіх загонів, скоординувати їх дії та налагодити зв'язок з повстанцями Київщини і Волині. По-друге, повстанці з західних повітів Поділля, довідавшись про його плани з'єднання з корпусом Ю. Дверницького та почувши про наближення військ, піддалися паніці й відступили через кордон до Галичини, чим негайно скористалися росіяни, легко взявши під контроль ці території. Швидко зосередивши 2-гу бригаду 3-ї уланської дивізії, вони завдали поразки загону шляхтича Ушицького біля села Ушиця, а самого ватажка взяли у полон, таким чином придушивши останній спротив [11, с. 206].

Водночас з півдня форсованим маршем з Бессарабії до Кам'яця-Подільського прибув генерал Л. Рот з 1-ю бригадою 4-ї уланської дивізії, 35-м егерським полком та артилерією, зі складу 5-го піхотного корпусу. Зі сходу насувався генерал-лейтенант Х. Рейтерн з Бузькою посиленою уланською дивізією. Таким чином, загоны Б. Колишка опинилися у лещатах, втративши можливість для маневру. 2 травня 1831 р. в упертому бою біля містечка Дашова росіянам вдалося розбити великий повстанський загін із семитисячної кінноти і півтисячної піхоти з гарматами, що припинило хвилювання в краї і змусило „неспокійні елементи втікати за кордон” [39, арк. 1-4].

Зважаючи на небезпеку повторних виступів влітку на Поділля перебазували 18-ту і 19-ту піхотні дивізії 5-го піхотного корпусу, а до середини листопада майже всі його частини перебували на території південно-західних губерній [23, с. 378]. Прибулі частини разом з уланами істотно посилили гарнізони в повітових містах і містечках губернії. Головним завданням військових став контроль за ситуацією та недопущення повторних виступів шляхти. Кам'янецький протоієрей Юліан Лотоцький писав: „[...] коли поляки почали задумувати рухавку, з'явилися козаки для спостереження за ними [...] [35, с. 347]”. Дійсно, незабаром на допомогу уланам прибули три козачих полки, сформованих за наказом царя в Малоросійській губернії, що дало можливість завдяки впровадженню регулярних роз'їздів (патрулів – А. С.) контролювати великі території повітів [26, с. 338].

З початком польського Листопадового повстання Волинь опиняється в центрі уваги протиборчих сил як один із регіонів, де можливі загострення соціально-політичних протиріч. З обнародуванням маніфесту 25 січня 1831 р. про „Вступ Діючої армії до меж Царства Польського для угамування заколотників” розпочинаються активні бойові маневри [25, с. 295]. Раптом у Головному штабі з'ясувалося, що на важливих ділянках західного кордону імперії немає достатньої кількості військ, здатних його захистити. По-перше, штабісти не врахували потенційної небезпеки з цього напрямку; по-друге, старі плани дислокації військ стали неактуальними, а нових не було. Все, що мали росіяни на той момент у західних повітах Волинської губернії, – це кадрована 11-та піхотна дивізія (близько 1000 солдатів), яка була неспроможна ефективно протидіяти корпусу польського генерала Ю. Дверницького.

Тривалий час історія експедиції цього з'єднання є предметом наукових дискусій. Прославлення і героїзація генерала та його вояків з боку польських істориків зрозуміла. Росіянам довелося не тільки повоювати, а й добряче побігати за поляками, зрештою оточивши і відтіснивши їх до Галичини. Однак до кінця не з'ясовано та об'єктивно не проаналізовано низку моментів суто військового характеру.

Перший з них – кількість особового складу. У різних авторів вона коливається від 4 до 7 тисяч вояків, що перебували у складі 4 бригад з 12 гарматами. Зрозуміло, що одні перебільшували її, щоб показати свою звитягу, інші – применшували, щоб продемонструвати героїзм і самопожертву [18, с. 111-112; 30, с. 51-52]. Безперечно, в ході експедиції кількість вояків змінювалася. Однак ситуативні підкріплення, бойові втрати і дезертирство наводять до цифри не більшої ніж чотири тисячі.

По-друге, архівні джерела повідомляють, що на початку 1831 року у штабі 1-ї Армії стало відомо про наміри генерала. Шпигуни доповідали: до Любліна приїздила депутація від волинської шляхти із запевненням про те, що коли він з'явиться у краї, до нього приєднаються „ [...] близько 8000 Козаків і Лісовиків, які повністю готові й озброєні піками та іншою зброєю, що зберігається в лісах під снігом [...]” [42, арк. 1-2]. Обіцянки магнатів Чапського і Стецького про формування двох полків на підсилення корпусу та розрахунок на допомогу вихованців Кременецького ліцею, які добре підготувалися і при нагоді мали приєднатися, вплинули на остаточне рішення Ю. Дверницького.

Похід поляків на Волинь був з самого початку приречений на поразку. Насамперед, виникає питання, як досвідчений командир довірився обіцянкам і не здійснив власних розвідувальних заходів, перетнувши кордон наосліп, не знаючи достеменно, що його насправді чекає. Тому він швидко втратив елемент несподіванки і тактичну ініціативу, внаслідок чого, не зумів з'єднатися з місцевими повстанськими загонами, не отримав обіцяного підкріплення і змушений був маневрувати на обмеженій території, що в поєднанні з енергійними діями росіян призвело до витіснення його за кордони імперії та згасання повстання.

Розуміючи небезпеку об'єднання, росіяни одразу взялися шукати польські загони у районі Луцька і Володимира-Волинського. В останньому 6 квітня 1831 р. граф Людвіг Стецький на чолі повстанців захопив владу і проголосив Тимчасове Правління під проводом графа Добржинського. У той самий день кавалерійський загін генерала Д. Давидова, який шукав корпус Дверницького, у складі Фінляндського драгунського полку і трьох козачих полків завдав поразки полякам і з боєм вибив їх загін із міста [10, с. 387-392]. Окремі загони діяли в Овруцькому повіті на чолі з предводителем дворянства Головинським, біля міста Чуднова Житомирського повіту – на чолі з поміщиком К. Рожицьким, у Ковельському, Луцькому та Рівненському повітах діяли К. Годабський, С. Ворцель та Н. Олізар, але згодом були розбиті російськими військами [21, с. 275].

З Подільської губернії терміново на північ відправили 4-й резервний кавалерійський корпус генерала Ф. фон Редігера (1-ша драгунська і 1-ша кінно-егерська дивізії). Перед ним стояло два завдання: перше – за будь-яку ціну не пустити Ю. Двірницького на територію губернії; друге – придушити місцевий партизанський рух.

Щоб остаточно закріпити досягнуті результати, Волинську губернію швидко наповнили військами, перекинутими з Київщини та Лівобережної України. Їх завдання полягало в недопущенні поширення повстання. У губернському Житомирі перебували війська: з 3-го піхотного корпусу 8-ма піхотна дивізія; з 4-го піхотного корпусу – 25-й і 26-й егерські полки 13-ї піхотної дивізії, артилерія 10-ї і 13-ї бригад, 11-й Оренбурзький козачий полк, 1-ша бригада 4-ї уланської дивізії, 2-га бригада 1-ї кінно-егерської дивізії, квартирмейстерська № 21 рота, Житомирський гарнізонний батальйон та житомирська жандармська команда (близько 10 тисяч вояків) [31, 215].

У повітових центрах стояли змішані гарнізони, підкріплені артилерією [44. арк. 1-10; 25; 39]. У Бердичеві – Вознесенський уланський полк і кінно-артилерійська рота № 22, з 1-ї кінно-егерської дивізії – 2-га бригада і кінно-артилерійська рота № 26 та піший резерв 3-ї гусарської дивізії (всього 2 тисячі); в Старокостянтиніві й Западінцях – дві бригади 9-ї піхотної дивізії (2 тисячі); в Острозі – 1-ша бригада 1-ї кінно-егерської дивізії і рота артилерійської батареї № 25 (700 солдатів); в Заславлі – 3-тя бригада 9-ї піхотної дивізії, легка артилерійська рота № 3, кінно-артилерійська № 24 рота 2-ї артилерійської бригади (1500 вояків);

в Кременці – Охтирський гусарський полк, 52-й егерський полк 26-ї піхотної дивізії (1 тис.); в Радзівілові – Єлецький полк 11-ї піхотної дивізії; в Дубно – штаб 3-го піхотного корпусу і штаб 11-ї піхотної дивізії, по околицях – бригади цієї дивізії (2 тисячі); в Луцьку – штаб 3-ї гусарської дивізії і три драгунських полки (2 тисячі) [43, арк. 22; 34; 98; 1014 134-138; 150-151]. Отже, за архівними джерелами, для придушення повстання та контролю на Волині росіяни використовували 20-тисячне угруповання, яке входило до складу трьох армій: Діючої (на території Царства Польського), 1-ї Армії (західні губернії) та Резервної (Правобережна Україна, частково Новоросія з Кримом) [31, с. 216]. Поразка генерала Колишка на Поділлі та прибуття на Волинь дев'яти козацьких полків, які розташувалися в повітових центрах та почали патрулювання „[...] для охорони внутрішнього порядку, державних установ, пошт, магазинів і складів”, призвело до згасання виступів [36, с. 105].

Висновки. Отже, повстанські загони С.-Г. Ворцеля на Волині, К. Ружицького на Житомирщині, Б. Колишка на Поділлі й Київщині у квітні-травні 1831 року зазнали поразки в боях із царською армією, не досягнувши стратегічної мети – відновлення Речі Посполитої. Її причини криються, по-перше, у відсутності плану дій та єдиного керівництва, часто ватажки загонів діяли на власний розсуд; по-друге, наслідком децентралізації стала втрата тактичної ініціативи, чим і скористалися росіяни; по-третє, повстанці у Правобережній Україні були впевнені, що вторгнення корпусу Ю. Дверницького на Волинь і Поділля слугуватиме потужним імпульсом для його розвитку та встановлення централізованого командування, а генерал вбачав своїм головним завданням допомогти і підсилити місцевих повстанців. Невірні розрахунки і плани стали фатальним чинником, що й призвело до поразки поляків навесні 1831 року.

1. *Gąsowski T.* Konsekwencje powstań narodowych w XIX wieku dla polskiej tożsamości narodowej // SCIAGA.pl. електрон. наук. вид. URL: http://sciaga.pl/tekst/58014-59-sens_powstan_narodowych_w_xix_wieku (дата звернення: 12.05.2016).

2. *Kieniewicz S., Zahorski A., Zajewski W.* Trzy powstania narodowe: kościuszkowskie, listopadowe, styczniowe. Pod redakcją Władysława Zajewskiego. Warszawa: PWN, 1992. 671 s.

3. *Kozłowski E., Gołynski A.* Pamitnik Podolskiego powstania 1830–1831 roku. Warszawa: Instytut wydawniczy Pax, 1979. 224 s.

4. *Lelewel J.* Porównanie dwu powstań narodu polskiego 1794 i 1830–1831. Prawności korona; oraz przypiski do dziejów polskich potocznie opowiadanych. Paryż: W księgarni J. Marylskiego i Spolski. 1840. 158 s.
5. *Mochnecki M.* Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831. T. 2. Warszawa, 1984. 257 s.
6. Powstanie Listopadowe 1830–1831. Dzieje wewnętrzne. Militaria. Europa wobec powstania. / pod redakcją W. Zajewskiego. Warszawa: 1990. 377 s.
7. *Wrotnowski F.* Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831. Podług podań dowódców i współuczestników tegoż powstania. Paryż: W księgarni i drukarni polskiej, 1837. Tom perchi. 350 s.; *Wrotnowski F.* Powstania na Wołyniu, Podolu i Ukrainii w roky 1831. Paryż: W księgarni i drukarni polskiej. 1838. Tom drugi. 401 s.
8. Внутренние известия // Русский инвалид. 25 октября 1830 г. № 272. С. 2.
9. *Геллер М. Я.* История Российской империи. В двух томах. Том 2. Москва: МИК, 2001. – С. 332.
10. Генерал-лейтенант Денис Васильевич Давыдов / Жизнеописания русских военных деятелей / под ред. В. Мамышева. Том 1. Вып. первый. Санкт-Петербург: изд. В. Березовский, 1885. – С. 387–392.
11. *Годунов В.* История 3-го Уланского Смоленского Императора Александра III полка. 1708–1908. Либава: Типо-литография Либаковский вестник, 1908. – С. 206.
12. Державний архів міста Києва, Ф. 1, Оп. 2, Спр. 1626, арк 3.
13. Там само, Спр. 1627, Арк 3-3зв; 7-8.
14. Западные окраины Российской империи / научн. ред. М. Долбилов, А. Миллер. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 71.
15. Из записок современника. О Пинской бригаде польских войск. Частичка из действий О. Суворова-Рымнического в 1794 году // Московитянин. 1842. № 2. С. 61.
16. История русской армии и флота / ред. А. С. Гришинский, В. П. Никольский, Н. Л. Кладо. В 15 томах. Т. I. Москва: изд. Образование, 1911. – С. 618.
17. *Каспарек Н.* Події польського повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні // Польське національне повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. – Київ: КНТ, 2017. – С. 109-133.
18. *Каспарек Н.* Шлях польських загонів із Поділля й Волині на Галичину в 1831 році. // Польське національне повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. С. 111-112.

19. *Кривошея І. І.* Шляхта Уманщини в імперську добу (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Умань: ВПЦ «Візаві». 2014. – 254 с.
20. *Опытов М.* Волынская революция первой четверти XIX столетия (Письма надворного советника Опытова к графине Старожиловой) // Киевская старина. Год второй. Т. V. – Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С. 136; 138.
21. *Петров Н. И.* Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – Санкт-Петербург: 1888. – С. 275.
22. Полный свод законов Российской империи (ПСЗРИ)-II. Т. IV. № 3178; Т. V. Отд. 2. № 4100.
23. ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 1. № 4285.
24. ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 1. № 4490.
25. ПСЗРИ-II. Т. VI. Отд. 1. № 4536.
26. Российский государственный военно-исторический архив, Ф. 103. Оп. 2г. Д. 3. л. 11.
27. Российский государственный архив древних актов, Ф. 1261, Оп. 1, Д. 2200, л. 1-4.
28. *Романюк І.* Польське населення східного Поділля в листопадовому повстанні // Польське національне повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. С. 184-191.
29. Русская военная сила. Очерк выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней. изд. И. Н. Кушнерева Вып. IX. – Москва: 1889. – С. 31-32.
30. Русская военная сила. Очерк развития выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней. изд. И. Н. Кушнерева. Вып. X. – Москва, 1889. – С. 52.
31. *Скрипник А. Ю.* Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.): монографія / Кам'янець-Подільський: – Вид. ФОП Зволейко Д. Г., 2016. – С. 216.
32. *Скрипник А. Ю.* Київська губернія як стратегічний район перебування російської армії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст: зб. Київ, Інститут історії України НАН України. 2013. Вип. XXII. С. 203-216.
33. *Тромбський М.* Від Житомира до Замостя: партизанський рейд загону Кароля Ружицького під час Листопадового повстання // Польське національне повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. – Київ: КНТ, 2017. – С. 134-146.
34. Труды Подольского Церковного историко-археологического общества Вып. одиннадцатый / под ред. Е. Сецинского и Н. Яворского. – Каменец-Подольский: 1911. – С. 347.

35. Там само. С. 105.
36. Центральний державний історичний архів України м. Києві (ЦДАК України), Ф. 442, Оп. 1, Спр. 474, Арк. 74-75.
37. Там само, Оп. 782, Спр. 155, Ч. I, Арк. 48; 127–136.
38. Там само, Оп. 783, Спр. 30, Арк. 1–4.
39. ЦДАК України, Ф. 533, Оп. 3, Спр. 519, Арк. 1–2.
40. Там само, Оп. 4, Спр. 123, Арк. 1–2.
41. Там само, Спр. 125, Арк. 1–2; 4–19.
42. Там само, Оп. 5, Спр. 590, Арк. 137–138зв.
43. Там само, Спр. 591, Арк. 1-10: 25: 39.
44. *Чичерин Б.* Воспоминания. В 2-х т. Т. 1. Москва сороковых годов. Путешествие за границу. – Москва: 2010. – С. 92. Режим доступу: <http://www.biblioclub.ru/index.php?page=book&id=226585>.
45. *Ярмошик І. І.* Військові події на Волині в ході польського листопадового повстання 1830-1831 рр. у світлі польської історіографії. // Воєнна історія України. Волинь та Полісся. – Київ: Національний музей історії України, 2013. – С. 183-188.

Надійшла до редколегії 22.04.2018 р.

Skrypnyk A.

MILITARY OPPOSITION IN NOVEMBER REVOLT 1830-1831 IN RIGHT-BANK UKRAINE

The article is devoted to the analysis of the armed antagonism of parts of the Russian imperial army with detachments of Polish insurgents during the events of the November uprising in 1830-1831 in the Right-Bank Ukraine. The motivational factors of the opposing sides, the balance of forces, their location, armed clashes and maneuvers, tactical successes and miscalculations are considered and elucidated. The object of the study is the territory of the region considered as a theater of military actions in accordance with the existing administrative-territorial division of the time.

During four months in 1831, there was a persistent and dramatic fight covering almost all ethnic and social groups in each of the regions (territories around Kyiv, Podillia, Volyn) in the Right-Bank Ukraine. Beside the political issue directing the revival of sovereignty, the basic type of resistance was the armed one. Accordingly, the Russian autocracy relied on the powerful and radical solution of the problem. As a result, there are Polish military forces (in particular, General U. Dvornytskyi's corps and insurgent detachments of gentry) on one side and regular parts of the Russian Emperor's Army, irregular cossack regiments from Left-Bank Ukraine and auxiliary subdivisions of the Internal watch corps (province battalions and district squadrons) – on the other. Thus the investigation of Polish-Russian military opposition is the purpose of this paper and dwells on the specifically military issue.

Keywords: Right-bank Ukraine, Russian army, Polish rebels, warfare, dislocation, hostility.

ВІЙСЬКОВА СПРАВА НА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У V-IX ст. (ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)

Стаття присвячена аналізу витоків військової справи на процесу формування спільнот місцевих дружинників на землях Східного Прикарпаття та Волині у V-IX ст. За археологічними знахідками із галицько-волинських земель проаналізовано військове спорядження періоду раннього середньовіччя. З'ясовано походження елементів захисного та наступального озброєння, спорядження вершника і коня. Неодноразове виявлення у Західному Побужжі археологічних знахідок такого наступального озброєння, як меч, є показником початків становлення професійної дружини ще на початку раннього середньовіччя.

Ключові слова: раннє середньовіччя, археологічні знахідки, спис, меч, галицько-волинські землі.

Актуальність теми визначається тим, що дослідження процесу виділення професійного військового стану у східних слов'ян є важливим аспектом становлення державності на племінному етапі. За останні десятиліття з'явився значний археологічний матеріал для характеристики матеріальної бази ранньосередньовічної військової справи. Ці знахідки дають змогу поставити питання про ранні етапи слов'янської державності, різнобічно характеризувати її розвиток та творення військової культури на західних землях України.

Важливим фактором процесу творення військового стану у слов'ян за доби великого переселення народів була тісна взаємодія з сусідніми етносами: давніми германцями, римлянами, гунами, аварами, яка супроводжувалась запозиченням ефективних зразків озброєння та способів бою [19]. Ці запозичення на початкових етапах становлення військової справи у давніх українців часто відбувалися за умови участі в складі поліетнічних дружин. Поліетнічність дружин за доби великого переселення народів добре помітна при аналізі саме військового інвентарю.

Терський Святослав Володимирович, доктор історичних наук, професор кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка».

© Терський С.В., 2018

Стан дослідження проблеми. Становлення кінноти у східних слов'ян в контексті формування спорядження вершника вже розглядався автором за археологічними знахідками з галицько-волинських земель. Натомість з'явилася низка досліджень з окремих аспектів військової справи у східних слов'ян у V–IX ст. Також досліджувалась роль різноманітних військових традицій у формуванні давньоукраїнського війська, як-то степової чи германської. Окрім українських істориків (М. С. Грушевський, І. П. Крип'якевич, Л. В. Войтович, В. І. Кійко) велику увагу археологічним аспектам прояву цих впливів на військову справу приділяли А. М. Кірпічніков, А. Ф. Медведєв, В. М. Петегиріч, С. В. Пивоваров, І. П. Возний, П. М. Котович та автор даної публікації.

Новизна дослідження. За останні десятиліття значно зросла джерельна база стосовно різних сторін давньої історії українського війська, дослідниками зібрано ряд фактів, які дозволяють детальніше з'ясувати обставини формування перших військових спільнот у східних слов'ян. Проте поява ряду окремих досліджень не призвела до створення загальної картини початків формування професійного війська на галицько-волинських землях у V–IX ст. [8; 9; 10; 11], ще потребує ретельнішої деталізації.

Метою статті є аналіз сучасних історичних досліджень проблеми, а також особливостей джерельної бази, що стосується початкових етапів формування давньоукраїнського війська.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Мешканці галицько-волинських земель з давніх часів контактували то з войовничими племенами Східної Прибалтики, то з вічно мандруючими степовиками.

Доба великого переселення народів – важливий, проте малодосліджений історичний період в історії західноукраїнських земель. Досі археологам масштабно не вдається виділити пам'ятки цього часу на галицько-волинських землях.

Проте з року в рік зростає кількість знахідок, які репрезентують цей період. Вони демонструють присутність на галицько-волинських землях на сьогодні погано вловимої військової і державної еліти.

Визначальним є відоме Зимнівське городище у Західному Побужжі, під час досліджень якого встановлено концентрацію

знахідок озброєння VI-VII ст. Таку концентрацію озброєння пояснюють тим, що на городищі існував своєрідний «дружинний арсенал», де зброя не лише зберігалася, але й вироблялася та ремонтувалася [11, с. 116]. За іншою версією тут було традиційне для степовиків жертвне місце.

Присутність значної кількості озброєння та предметів елітарного вжитку (предмети ювелірного ремесла) дозволили пов'язати Зимнівське городище в околицях княжого Володимира – найдавніший укріплений центр слов'янської Волині, з державотворчим ядром племінного об'єднання дулібів у Побужжі. Тут знайдено 18 цілих та фрагментованих списів і дротиків, один з яких аварського типу, а також декілька аварських трилопатевих стріл [3, с. 49]. Ще одне аварське вістря списа (дротика?), орнаментоване при переході від пера до втулки ланцюжковим орнаментом із ромбів VII ст., знайдено неподалік Зимного, в околицях городища Городок-над-Бугом. На думку дослідників, цей укріплений центр загинув наприкінці VII ст. внаслідок ворожого нападу.

Про присутність кочової еліти свідчить також значна кількість інших знахідок пам'яток аварської доби у Західному Побужжі (Зимно, Городок-над-Бугом, Стефановичі, Ріпнів) [2; 10, с. 111].

Як відомо, найтиповішою зброєю в руках слов'янського воїна, починаючи з VI ст., як свідчать джерела, був опис. Але спочатку списи служили лише подібно до римських дротиків для кидання, і тільки в IX-X ст. настає новий період у розвитку і використанні списа. Літописи часто згадують про "взятие города копьем" [9].

Тому не випадковою видається знахідка в цьому ж регіоні Західного Побужжя двох порівняно рідкісних мечів ранньосередньовічного періоду. Один із них довжиною з черешком 93 см був знайдений на початку 1930-х років неподалік від Володимира, на березі р. Буг біля с. Вигаданка (тепер с. Амбуків) навпроти городища у Городку-над-Бугом разом із шоломом і черепом, який селяни відразу кинули назад у річку [13, рис. на с. 31]. Він зберігався спершу у музеї НТШ у Львові (№ 23530), а потім – у Львівському історичному музеї [ЛІМ-135, ЛІМ-3-1213, див. 12, с. 219]. Інший, довжиною 92 см, влітку 2012 р. знайшли на дні р. Західний Буг на північній околиці м. Червонограда Львівської обл. [13, с. 7].

Обидва мечі відносяться до однієї з форм т.зв. «Спати» раннього середньовіччя, яка в свою чергу була, певною мірою, подальшим розвитком довгих двосічних мечів попередньої епохи. Згідно із спостереженнями цього автора, даний тип веде своє походження від довгих мечів алано-сарматського населення Північного Причорномор'я, а пізніше в дещо видозміненій формі його переймає та частина германських племен (в основному готи), які переселилися сюди в кінці III – на початку IV ст. [13, с. 9-10]. У сучасній історіографії зазначений тип меча отримав назву «азіатського». Судячи із знайденого матеріалу, він набуває поширення в тих регіонах, де найбільш тісно відбувався контакт між лісовими і степовими племенами «епохи переселення народів», тобто у південній частині Східної та Центральної Європи [13, с. 10].

Ці мечі мають декілька аналогій, дві з яких походять з Північного Причорномор'я – із с. Дмитрівка, Запорізька обл. та із Тамані Краснодарського краю в Росії, а дві – з кладовищ Північно-Західного Кавказу: Мокра Балка та Лермонтівська Скала. У всіх цих мечів є одна відмінна ознака – на хвостовику змонтована коротка і широка хрестовина, оздоблена в техніці перегородчастої інкрустації, де в пластинку з невеликими комірками, зроблену, як правило, з дорогоцінних металів, вставлялися в певному порядку шматочки гранату, сердоліку або скла, таким чином, утворюючи ошатний орнамент. Встановлено, що подібна зброя належала до категорії статусної. Тому цей тип зброї часто знаходять разом з іншим багато декорованим інвентарем, зокрема з деталями поясної гарнітури, яка зроблена в подібній техніці, золотими фібулами та іншими предметами, що вказують на високе соціальне становище похованого. На думку археолога М. М. Казанського, який досліджує особливості матеріальної культури епохи Великого переселення народів, знайдені мечі могли належати або вождям племен, які кочували у 2 пол. V – поч. VI ст. в степах Північного Причорномор'я і Північно-Західного Кавказу, або їх найближчому оточенню, оскільки саме у вказаному регіоні є найбільша концентрація знахідок [6, с. 240-241]. Також дослідник припускає, що зброя цього типу була візантійським імпортом, піднесеним в якості дарунків кочовим «федератам» Візантії [6, с. 241].

Окрім зазначених вище знахідок схожі клинки відомі у Центральній Європі і походять з двох багатих поховань «гунського» часу (кін. IV–1 пол. V ст.), розкопаних в Угорщині, а також двох мечів із поховань періоду гунського панування в Центральній Європі, досліджених на території Польщі [13, с. 10-11].

Розглянуті аналогії до двох клинків із Західного Побужжя дозволили датувати цю зброю широким хронологічним відтинком – кінцем IV – початком VI ст. Однак присутність бронзової чи латунної хрестовини на одному з мечів дозволила перенести датування клинка на VI–VII ст. [13, с. 11].

Про тривкі традиції військової культури у Західному Побужжя свідчать не лише знахідки пам'яток гунської та аварської доби. Зокрема, саме на цій території зафіксовано концентрацію знахідок характерної для війська Великої Моравії зброї VIII–IX ст. – чеканів типу «брадатіца» [20, с. 24].

Кому ж могли належати ці пам'ятки дружинного середовища? Чи потрапили вони в землю вони як свідчення випадкових переходів іноземних дружин, чи належали місцевим воїнам?

З'ясувати це питання можуть пошуки тогочасної військової еліти. Для V ст. такою елітою у Центрально-Східній Європі були, поза всяким сумнівом, гуни та їх союзники. Як відомо, ставка попередників Аттіли (до часу її перенесення в Паннонію) могла знаходитися десь в Північно-Західному Причорномор'ї [4, с. 13]. Загалом про гунів у Центрально-Східній Європі відомо в основному після перенесення їх ставки близько 420 р. в Паннонію.

Як відомо, саме степові племена були генераторами багатьох нововведень у військовій сфері. Степові запозичення загалом були особливістю дружинного спорядження на Сході Європи. Про ці запозичення свідчать характерні знахідки предметів спорядження верхового коня (вудила, стремена, деталі сидла, оздобу збруї, підпружні пряжки, застібки від пут і недоуздка) та засоби керування (навершя руків'я батоїв) [15]. З гунами слід пов'язувати поширення в Європі, починаючи з V-VI ст., характерних тридільних кілець-розподільників. Їх знайдено в комплексах VI-VII ст. в Рашкові та Зимному [14].

Як відомо, перші стремена, які з'явилися на Далекому Сході в IV–V ст. н.е., а згодом потрапили до аварів, які в цей час рухалися на захід, за їх посередництвом наприкінці VI ст. були занесені в Європу [17].

Пошукам військової еліти V-VI ст. на західноукраїнських землях може допомогти низка давно відомих археологічних пам'яток, якщо встановити між ними причинно-наслідковий зв'язок.

Так, однією з широковідомих елітарних пам'яток Подністров'я гунської доби є залишки скловиробничої майстерні в Комарові Кельменецького р-ну Чернівецької обл. На сьогодні вона досі залишається єдиною з відомих на сьогодні скловиробничих центрів за межами Імперії, що існував, як припускають, не раніше другої половини IV ст. і може належати періоду, коли класичні черняхівські комплекси вже не існували [4].

Про перебування певний час на цій території гунської або аланської верхньої аристократії після 70-х років IV ст. може свідчити також високого рівня золотарська майстерня, досліджена на поселенні Бернашівка на середньому Дністрі, яка виготовляла оздоби у візантійському стилі на початку VI ст. В ній зібрано 64 ливарних форми з місцевого дністрянського вапняку і мергелю, призначені для виготовлення оздоб, передовсім, дружинного спорядження [5].

Кочівницькій аристократії, насамперед сармато-аланської, належали також характерні еліпсоїдні масивні намистини з халцедону, знайдені у Східному Прикарпатті [1]. Намистини, що виконували функцію підвіски до плечей, поширилися на широкій території від Кавказу до Рейну під впливом престижної середземноморсько-візантійської моди [7].

Лише потужна державна верхівка могла замовити для своїх потреб вишукані оздоби військового спорядження та відтворити одну з найпрезентативніших ознак провінційно-римського життя – тонкостінний скляний, в т.ч. різнокольоровий і нерідко пишно декорований посуд, сама форма якого свідчила про вишуканий смак, високі естетичні вподобання і фінансову спроможність господаря.

Чи не гунська або гуно-аланської верхівка була спроможна запросити для задоволення своїх вибагливих матеріальних потреб будівничих і ремісників з дунайсько-чорноморських провінцій?

З переміщенням степовиків на терени Українського лісостепу (Поділля, Волинська височина) прийнято пов'язувати появу коштовних скарбів кінця IV – початку V ст.: Борочицького,

Бранівського, Качинського та ін. сконцентрованих в незначному регіоні на та поруч Волинської височини. Припускають, що в таких важливих транскомунікаційних районах як Середнє Подністрів'я чи Західне Побужжя, могли знаходитися адміністративно-політичні центри тогочасної гунської держави [4, с. 12]. Перелічені волинські скарби не могли бути приналежними до панівної кінця IV ст. на Волині Вельбарської культури, оскільки для неї вони не притаманні. Належність волинських скарбів гунам, які у середині 420-х років переходили на Середній Дунай припускав також відомий знавець археології доби великого переселення народів Я. Тейрал.

Однак із відомим за писемними джерелами відходом гунів з Європи породжена ним дружинна активність на Волині не зникає, свідченням чого є функціонування Зимнівського городища у VI-VII ст., а також синхронний йому скарб сасанідського срібла, знайдений у 1823 р. поблизу с. Хоняків Острозького повіту. Цей скарб, що включав у свій склад срібне начиння іранської роботи VII ст. та золоті монети, було приписано легендою польському королю Станіславу Лещинському. Однак через майже сто років окремі предмети з цього скарбу, що розійшлись серед колекціонерів, потрапили в поле зору науковців [19] та були опубліковані.

Знайдений поблизу відомого степового коридору на півночі сучасної Хмельниччини скарб міг також належати пов'язаній своїм походженням зі степом дружинній еліті. Свідченням цього є виявлення на початку XX ст. в околицях Шепетівки в одному з підкурганних поховань VIII ст. у с. Клементовичах [21] елементів, притаманних похованням степовиків: кісток коня та характерної для них кістяної підпружної пряжки.

Як відомо, анклав степу, що мали поширення у верхів'ях р. Горинь та Случ, а також на території східніше Дністра (частина Волині північніше верхів'їв Південного Бугу та район степу Панталиха на Правобережжі Збруча в давнину не пустували [16]).

Таким чином, є достатньо доказів того, що на західно-українських землях за доби Великого переселення народів відбувалася передача військових знань і традицій від кочової військової аристократії до місцевого слов'янського населення. Ключовими місцями цього співробітництва, за наявними даними

були транзитні регіони в Західному Побужжі та Середньому Подністров'ї. Саме тут у наступний період – IX–X ст. формуються племінні «князівства» волинян та східних карпатських хорватів.

1. Фонди Львівського історичного музею. Група «Київська Русь».

2. *Ауліх В. В.* Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту городища в с. Зимне, Волинської області / *В. В. Ауліх* // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині (далі – МДАПВ).– Вип. 4.– К.: Вид-во АН УРСР, 1962.– С. 92–105.

3. *Ауліх В. В.* Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. у Західній Волині / *В. В. Ауліх*.– К.: Наук. думка, 1972.– 123 с.

4. *Бандрівський Микола.* Про ймовірний вплив гунської навали на появу скловиробничої майстерні в Комарові на північній Буковині / *М. Бандрівський* // Археологія Буковини: здобутки та перспективи: тези доповідей наукового семінару (м. Чернівці, 15 грудня 2017 р.). – Чернівці: Технодрук, 2017. – С. 9-13.

5. *Винокур І. С.* Слов'янські ювеліри Подністров'я / *І. С. Винокур*. – Кам'янець-Подільський, 1997.

6. *Казанский М.М.* Ранневизантийские мечи с инкрустированной гардой / *М.М. Казанский* // Засецкая И.П., Казанский М.М., Ахмедов И.Р., Минасян Р.С. Морской Чулек. Погребения знати из Приазовья и их место в истории племён Северного Причерноморья в постгунскую эпоху. – СПб.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2007. – С. 122-141.

7. *Мастыкова А. В.* Халцедоновые бусы эллипсоидной формы эпохи раннего средневековья: распространение, датировка, социальная атрибуция / *А. В. Мастыкова* // Российская археология.– 2001.– № 2.– С. 23-37.

8. *Панікарський А.* Двокрилі вістря стріл зі слов'янських ранньосередньовічних пам'яток півдня східної Європи / *А. Панікарський* // Археологічні дослідження Львівського університету.– Львів, 2014.– Випуск 18.– С. 111–127.

9. *Панікарський А.* Списи та дротики ранніх слов'ян: функціональна класифікація / *А. Панікарський* // Археологія. – 2015. – № 1. – С. 39-50.

10. *Петегирич В.М.* Поселенські структури V/VI-X Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель / *В.М. Петегирич* // МДАПВ.– Вип. 11.– Львів: Ін-тут українознавства НАНУ, 2007.– С. 101–120.

11. *Синиця Є.* Перунові діти. Військова справа слов'ян на початку середньовіччя / *Є. Синиця*.– К., 2012.– 276 с.

12. *Терський С. В.* Княже місто Володимир.– Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010.– 320 с., іл.

13. *Терський С.В.* Нові знахідки ранньосередньовічної зброї у р. Західний Буг / С.В. Терський, О.В. Стрельченко, В.М. Войнаровський // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.– № 809: Держава та армія.– 2014.– С. 7–12.

14. *Терський С. В.* Ремінні трійники-розподільники VI-XIII ст. на Правобережжі України / С.В. Терський // Наукові записки (Рівненський краєзнавчий музей).– Вип. 13.– Ч. 1.– Рівне, 2015.– С. 176-179.

15. *Терський С. В.* Формування кінноти у слов’ян VI-XI ст. на Правобережжі України / С.В. Терський // Військово-науковий вісник.– Вип. 24.– Львів: АСВ, 2015.– С. 29–39.

16. *Терський С.В.* Утвердження Київської держави у Східному Прикарпатті та Волині: стан джерел та наукові версії / С.В. Терський, Б.А. Омельчук // Historical and cultural studies.– № 4.– 2017.– С. 81–86.

17. *Худяков Ю. С.* «Свистящие стрелы» Маодуня и «Марсов меч» Аттилы: Военное дело азиатских хунну и европейских гуннов / Ю. С. Худяков, В. П. Никоноров. – СПб, 2004. – 320 с.

18. *Цинкаловський О.* Княжий город Володимир / О.Цинкаловський.– Луцьк: Надстир’я, 2003 (Львів: Просвіта, 1935).– 124 с.

19. *Beńkowski P.* O skarbie srebnym z Choniakowa na Wołyńiu / P. Beńkowski // Światowit.– 13.– 1929.– 37 s.

20. *Kotowicz P.* Przemiany w uzbrojeniu plemiennym i wczesnopanśtwowym (VI – poł. XIII w.) w polskiej części dawnych księstw ruskich – wybrane przykłady / P. Kotowicz // ВНУ “ЛІП”.– № 571: Держава та армія.– 2006. – С. 18–47.

21. *Musianowicz K.* Smentarzyśko kurhanowe z VI-VIII w. w Klementowiczach kolo Szepetówki (USSR) / K. Musianowicz // Wiadomości archeologiczne.– Т. 39.– 1975.– З. 3.– S. 100–104.

Надійшла до редколегії 10.09.2018 р.

Tersky S.
WARFARE IN THE GALICIAN-VOLYN LANDS IN THE V-IX CENTURIES
(BY ARCHAEOLOGICAL SOURCES)

The article is devoted to the analysis of the origins of military affairs on the process of forming communities of local militants on the lands of the Eastern Carpathians and Volhynia in the V-IX centuries. According to archaeological finds from the Galician-Volyn lands, military equipment of the early Middle Ages was analyzed. The origin of elements of protective and offensive weapons, equipment of a rider and a horse is revealed. Repeated discovery in the basin of Western Bug of archaeological finds of such offensive weapons as a sword is an indicator of the beginning of the formation of a professional military squad at the beginning of the early Middle Ages.

Keywords: early Middle Ages, archaeological finds, spear, sword, Galician-Volyn lands.

УДК 94 (477):356 “1917/1921”

БУРАКОВ Ю.В.

ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ДО 100-РІЧЧЯ ЛИСТОПАДОВОГО ЧИНУ)

У статті аналізуються історичні передумови виникнення Української Галицької Армії, її формування й боротьбу за українську державність. На основі архівних матеріалів, мемуарів учасників та історіографічних джерел сформульовані основні внутрішні і зовнішні чинники, що призвели до поразки УГА у національно-визвольній революції 1917–1921 рр. Підкреслено історичне значення регулярної національної армії у боротьбі за державну незалежність.

Ключові слова: Українська Галицька Армія, Західно-Українська Народна Республіка, Українська національно-визвольна революція.

Постановка проблеми. Збройні сили завжди були вирішальним фактором існування державних утворень, особливо в умовах зовнішньої агресії. Однак зовнішньополітичні і внутрішні чинники прямо чи опосередковано впливали на процес військового будівництва на Наддніпрянщині за Центральної Ради, Української держави гетьмана П. Скоропадського, УНР доби Директорії та в Західно-Українській Народній Республіці (далі – ЗУНР). Тож формування національних армій здійснювалося з політичними особливостями та організаційно-кадровими відмінностями.

Метою цієї розвідки є аналіз військового будівництва ЗУНР, визначення ролі регулярної національної армії у боротьбі за державну незалежність.

Огляд джерел та літератури. До 1991 р., часу відновлення незалежності України, національні вітчизняні військові формації практично не досліджувалися. Цю прогалину частково заповнили воєнно-наукові та мемуарно-аналітичні праці військової еміграції. Цікавими працями, які вийшли за кордоном і в яких висвітлювалася історія Української Галицької Армії (далі – УГА),

Бураков Юрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Бураков Ю.В., 2018

є відомі дослідження О. Доценка, Д. Дорошенка, П. Христюка та ін. [1]. Ці праці акцентували увагу на найбільш вигідних сторінках історії УГА. Важливими матеріалами для опрацювання цієї теми є видання науковців діаспори, таких як: В. Волицького, Н. Гірняка, Б. Гнатевича, І. Гуцуляка, Т. Гунчака, М. Капустянського, Є. Коновальця, А. Кравса, О. Кузьми, В. Курмановича, І. Нагаєвського, М. Омеляновича-Павленка, Д. Паліїва, В. Петрова, Г. Стефаніва, О. Субтельного, О. Удовиченка, Л. Шанковського та ін. Більшість цих праць носять мемуарний характер, що дає можливість відтворити детальну хроніку життєдіяльності Української Галицької Армії.

Новий етап у дослідженні історії УГА розпочався з відновленням української незалежності. З'являються праці відомих українських істориків Миколи Литвина, Степана Макарчука, Богдана Якимовича та ін. [2]. У цих наукових дослідженнях у тій чи іншій мірі, висвітлено історію становлення, бойових дій та діяльності українських військових формувань, окреслено основні віхи воєнної історії держави. Досить докладно висвітлений життєвий шлях та професійна діяльність очільника ЗУНР Є. Петрушевича у монографії сучасного львівського дослідника Олега Павлишина [3].

У 2008 р., до 90-річчя ЗУНР було видано альбом, що став результатом співпраці великого колективу науковців з Івано-Франківська, Львова, Києва, Чернівців, Тернополя та Ужгорода. Це дослідження узагальнює здобутки української історіографії щодо широкого кола аспектів створення і діяльності ЗУНР [4]. Звичайно, повністю історіографічного та джерелознавчого аспектів теми потребують окремого дослідження. Все ж всебічно охопити історію УГА можна лише з подальшими розробками й деталізацією окремих сюжетів, введенням в науковий обіг нових, невідомих історичних джерел і фактів.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці Першої світової війни усі імперії, які її і розпочали, перебували у глибокій політичній та економічній кризах. Народи, які проживали на їхніх теренах прагнули незалежності та самовизначення. Важливою подією стало проголошення ІУ Універсалом Центральної ради 22 січня 1918 р. державної незалежності Української Народної Республіки. Виникнення самостійної Української держави

посилило ідею об'єднання території Галичини, Лемківщини, Буковини, які входили до складу Австро-Угорської імперії, із Наддніпрянською Україною.

Зрозуміло, що це викликало шалений опір австрійської адміністрації. Але українці вже розпочали підготовку до реалізації цієї ідеї. Передусім необхідно було створити власні військові загоны, які мали усунути австрійську адміністрацію на місцях і передати владу до рук українських урядовців. Так, наприкінці вересня 1918 р. з ініціативи Василя Панейка та Степана Барана зі старшин-українців австрійської армії було створено Військовий комітет [5, с. 107]. До його складу також увійшли І. Кивелюк, В. Бачинський, Л. Цегельський [6, с.465]. Цей комітет прийняв рішення про створення українських військових загонів. Згідно з цією ухвалою, у Львові був створений військовий комітет у складі І. Рудницького, Л. Огоновського, В. Полянського та ін. [6, с.465]. Він отримав назву Український генеральний військовий комісаріат. Основою української військової сили, за планами Військового комісаріату, мали стати вояки з Легіону Українських січових стрільців (УСС). Але труднощі були в тому, що Легіон УСС тоді був розташований на Буковині і перевести його до Львова не вдалося. Тому Військовий комісаріат мав розраховувати лише на ті сили, що знаходились у Львові – загоны львівського гарнізону, на українцях, які знаходилися на військовій службі.

18 жовтня 1918 р. у Львові відбулося зібрання всіх послів-українців австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів, церковних діячів для вирішення майбутнього західно-українських земель. Було ухвалено створити Українську Національну Раду – повноважного представника українського народу. УНРада проголосила, що вся українська етнографічна територія розглядається як Українська держава: до неї входили Східна Галичина з Лемківщиною, північно-західна Буковина та українська частина північно-східної Угорщини, себто Закарпаття [5, с. 107]. Велика увага була приділена обговоренню питання про ставлення до Української держави, на чолі якої стояв гетьман П. Скоропадський. Вирішили не проголошувати поки що державної єдності з гетьманською Україною. 19 жовтня 1918 р. на засіданні Української Національної Ради були обрані керівні органи. Головою УКРади став Євген Петрушевич, делегатуру очолив Кость Левицький.

Водночас поляки активно готувалися до того, щоб перебрати владу в Галичині у свої руки. 28 жовтня в Кракові вони організували Ліквідаційну комісію, метою якої було усунення від влади австрійської адміністрації та встановлення контролю в усій Галичині. Ліквідаційна комісія повинна була прибути до Львова 1 листопада 1918 р. Дозволити їй розпочати роботу у Львові означало для українців втратити шанс на отримання влади в Галичині. 31 жовтня Українська Національна Рада запропонувала наміснику Галичини генералу Гуйну передати владу українцям, але отримала від нього відмову. Тому доводилося брати владу силою.

31 жовтня по всіх повітових містах були розіслані кур'єри з наказом: вночі з 31 жовтня на 1 листопада перебрати владу. Основну роль у зміні влади мали відігравати військові загони, які підпорядковувались Українському військовому генеральному комісаріату. Треба відзначити, що саме в цей час Генеральний комісаріат був перейменований в Українську генеральну команду, яка розташувалася в Народному домі у Львові. Посилаючи кур'єрів у провінцію, Генеральна команда водночас розробляла план захоплення міста. Акція із захопленням влади у Львові мала розпочатись о 4 годині ранку 1 листопада. План її був розроблений під безпосереднім керівництвом сотника Дмитра Вітовського. Вранці українські військові загони розпочали виконання плану. Швидко були зайняті ратуша, намісництво, головна пошта, австрійсько- угорський банк, залізничні станції та інші важливі стратегічні позиції.

Важливим для успішної реалізації плану захоплення влади було й те, що австрійські військові частини, розташовані у Львові, не чинили опору українським військовикам і дотримувалися нейтралітету. Це значно полегшило виконання поставленого завдання. Генерал Гуйн близько 12 години 1 листопада передав свої повноваження віце-президенту намісництва Дацикевичу і разом із комендантом Львівської військової округи генералом Пфефером виїхав зі Львова, а Дацикевич передав владу делегації Української Національної Ради. Формально влада у Львові перейшла до українського уряду, але поляки на це не погодилися.

Бойові дії розгортались як у самому місті, так і на його околицях. Протягом 1-8 листопада у Львові тривали тяжкі бої

між українським гарнізоном і польським населенням міста. Українські бійці були виснажені: "Всі з утоми падали з ніг і, наче мученики, благали зміни ходьби лиш на один день для відпочинку. А бої йшли без кінця" [7, арк. 3]. Таке становище призвело до того, що серед українського війська, яке обороняло Львів, розпочалося масове дезертирство. За спогадами М. Залізняка, "...із-за великого утомлення і безперервних хаотичних боїв більш слабодушний елемент самовільно оставляв своїх бойових товаришів та, залишаючи Львів, прямував найкоротшою дорогою у свої рідні села. Так зменшилась залога на протязі одного тижня на цілу половину" [7, арк. 3]. Резервів для заміни виснажених бійців не було. Українська генеральна команда (з 8 листопада перейменована у Начальну команду) розсилає кур'єрів по всіх повітах із вимогами надіслати до Львова військові частини. Але далеко не всі міста і повіти надсилали до Львова допомогу. Це значно ускладнювало утримання влади українською стороною.

Під час бойових дій 9 листопада 1918 р. було створено військове міністерство – Державний Секретаріат Військових Справ (ДСВС), який очолили полковники: Дмитро Вітовський, (з 9 листопада 1918 р. по 13 лютого 1919 р.) та Віктор Курманович (з 16 лютого по 9 червня 1919 р.) [15, с.116]. Створений в умовах війни ДСВС став важливим осередком державотворення молодого ЗУНР, адже на нього були покладені відповідальні завдання: творення збройних сил, організація військової адміністрації, мобілізація і вишкіл поповнення, підготовка командних кадрів, матеріально-технічне та інформаційне забезпечення армії. ДСВС поділявся на Військову канцелярію і 18 відділів. Його організація відповідала структурі міністерства Австро-Угорщини. Можливо, це було обумовлене тим, що старшини, котрі його створювали, мали австрійську військову освіту були офіцерами колишньої цісарської армії. Тому в процесі військового будівництва збройних сил ЗУНР вони активно використовували досвід функціонування армії Австро-Угорської імперії. Аналогічною була і штатна структура, яка включала: Державний секретаріат (військовий міністр), заступник, три обласні військові команди (Львів, Станіславів, Тернопіль), загальний відділ (в його обов'язки входило відпрацювання законодавчих актів і наказів) канцелярія; 16 відділів (керували референти) – персональний, мобілізаційний,

амуніційний, артилерії, кінноти, летунства, технічний, санітарний, залізничний, зв'язку, інтендантський, харчовий, пресовий (до нього входили радіотелеграфічна станція, редакція газети «Вістник ДСВС», друкарня) [11, с.111].

Військове будівництво ЗУНР базувалося на військовому законодавстві, яке послугоувало необхідним і дієвим засобом державного регулювання суспільних відносин у сфері облаштування, комплектування та життєдіяльності збройних сил. У нормах права отримувалися юридично закріплені основні напрямки політики держави з питань зміцнення обороноздатності країни, вдосконалення збройних сил, підвищення якості бойової підготовки та посилення ідейного загартування особового складу, забезпечення свідомої військової дисципліни, утвердження порядку та організованості, підтриманні високої боєздатності армії.

Військове законодавство ЗУНР, передовсім, було покликане юридично оформити правовий статус УГА в державі, організаційні принципи формування і структуру збройних сил, систему органів керівництва ними, визначити порядок комплектування і проходження військової служби, окреслити правовий стан військовиків, напрацювати основні засади бойової підготовки, здійснення матеріально-технічного забезпечення армії, закріпити правові основи військової дисципліни, забезпечити охорону встановленого порядку в армії. Така детальна регламентація життєдіяльності армії обумовлювалася тим, що призначення і саме існування її вимагала високого рівня визначеності й детального упорядкування військових відносин. Як зазначає військовий історик П. Ткачук: тільки чіткі злагоджені дії органів керівництва, всіх військовослужбовців, підрозділів і частин спроможні забезпечити успішне виконання завдань, які покладені на збройні сили” [10, с. 301].

Помилкою Начальної команди було те, що вона не організувала захоплення влади в провінції. Сконцентрувавши головні зусилля на підготовці повстання у Львові, Начальна команда не звернула належної уваги на координацію дій, зв'язку й керування повстанням у провінції, що мало свої негативні наслідки. Події в провінції розвивались хаотично, без належного керівництва. Перебираючи владу в свої руки у повітах і невеликих містах, нова українська влада мало турбувалась про

узгодження своїх дій зі Львовом, а починала урядувати самостійно, як вміла. Тоді “у кожному майже повіті була своя окрема республіка з своїм військом. Ніхто не мав часу, ані можливості шукати зв’язку з центром... Хоть правда доходили і на провінцію найріжнородніші слухи про бої у Львові, але ніхто їх поважно не брав...” [7, арк. 1-2]. Успішно було проведено захоплення влади у Коломиї, Золочеві, Станіславові, Жовклі, проте українці зазнали невдачі у Самборі, Березіві, Ярославі, Коросні, Ліско, Сянику [6, с.471].

Таким чином, влада у частині провінції перейшла до рук української адміністрації, однак допомоги столиці краю від провінції майже не було. У Львові тривали жорстокі бої. Трохи покращило військове становище львівського гарнізону прибуття 3-4 листопада у львівське передмістя Сихів транспорту з українськими січовими стрільцями. В боях стрільці встановили контроль над центром міста і Цитаделлю, але значного поліпшення ситуації не сталося.

5 листопада Д. Вітовський передав Головну команду під керівництвом отамана Г. Коссака. якого 9 листопада замінив полковник Г. Стефанів. Сам Д. Вітовський очолив Державний секретаріат військових справ, взявши на себе організацію Галицької армії. Становище українських частин у Львові було важким: бракувало досвідчених старшин, солдати були надзвичайно втомлені. Хоч у Львові перебувала чимало військовослужбовців-українців, які служили в австрійській армії, вони здебільшого пасивно ставилися до боротьби за встановлення в Галичині української влади.

На відміну від Наддніпрянщини утворення боєздатних збройних сил ЗУНР стало гострою необхідністю з перших днів її існування, коли довелося захищати свою незалежність у боротьбі з агресією Польщі, а згодом – Румунії. Водночас галицький провід покладався на декларації президента США Вудро Вільсона і Антанти щодо права націй на утворення власних держав й сподівався уникнути затяжної війни, обмежитися формуванням невеликої армії на добровільній основі. «Кому тільки доля Рідного Краю лежить на серці, кому не байдуже щастя дітей і внуків, хто не хоче панщини, але бажає собі справедливого ладу без хлопа і пана, хто не хоче жити більше в

неволі, темноті і убожестві, бути визискуваним і поштуркуваним, – зверталися до галичан 5 листопада 1918 р. Українська Національна рада і Генеральна команда, – той зараз як стій пристане до українського війська»[10, с. 63].

Вивчаючи архівні документи того часу, можна стверджувати: далеко не всі військовики-українці австрійської армії, що знаходилися на той час у Львові у відпустці або на відпочинку, із розумінням сприйняли листопадові події. Начальна команда прийняла рішення про зарахування військовиків-українців, котрі були у відпустці у Львові, до українських військових загонів для оборони міста, але ці солдати, втомлені роками Першої світової війни, не бажали воювати. Начальною командою були створені спеціальні військові патрулі, котрі перевіряли місця відпочинку у місті, де “...багато-багато стрічали наших українців у різних кнайпах, граючих переважно в карти, та взивали їх до голошення. Усі однаково відповідали: “А так-так, завтра рано ми ставимося до диспозиції!” Однак ні завтра, ні позавтра не ставився ніхто!” [7, арк. 3]. А деякі відповідали так: “Нехай ті, що робили переворот без нас, без нас і воюють” [7, арк. 3].

Бойовий склад українського гарнізону Львова 11 листопада 1918 р. нараховував близько 60 старшин і 2000–2200 бійців [7, арк. 4]. До цього числа не входили тилові інституції, харчові, технічні й санітарні відділи.

По всіх західноукраїнських землях, зокрема у Львові, солдати-українці, що увійшли до складу Української Галицької Армії, вели запеклу боротьбу за утвердження на цій території української влади. Чисельність УГА в середині листопада 1918 р. становила майже 50 тисяч бійців при 40 гарматах [6, с.400].

13 листопада український уряд на західних землях офіційно проголосив про утворення Західно-Української Народної Республіки у складі Галичини, Закарпаття і Буковини. Республіка мала свій уряд, державний герб у вигляді золотого лева на синьому полі та власну армію.

Воєнні події у Львові розгортались не на користь українців. Якщо у першій половині листопада український гарнізон вів бої з польським населенням міста, яке об'єднувалось в озброєні загони, то вже 20 листопада до Львова із м. Кракова під командуванням підполковника Токашевського прибуло майже 1400 піхотинців і

8 гармат, а наступного дня з'явився ще один загін, яким командував генерал Б. Роя [5, с.112]. Прибуття до Львова польських регулярних частин призвело до остаточної зміни ситуації у місті на користь поляків. Тому в ніч з 21 на 22 листопада, після тритижневих боїв, за наказом полковника Г. Стефаніва, українські військові частини залишили Львів.

21 листопада 1918 р. стало початком польсько-української війни, оскільки саме в цей день бойові дії проти українського війська розпочали військові частини регулярної польської армії. Бажання об'єднати українські землі в єдину державу привело до Злуки всіх українських земель, яка відбулася 22 січня 1919 р., в Українську державу. Західна частина цієї держави отримала назву Західної Області Української Народної Республіки (ЗОУНР). Проте об'єднання не принесло бажаного результату. Уряд Східної України основну загрозу вбачав у більшовицькій Росії, а уряд ЗОУНР вважав, що передусім необхідно боротися проти Польщі. Тому проголошена Злука всіх українських земель залишилась, в основному, формальним актом, який не зміг об'єднати Україну в боротьбі проти ворога.

У війні проти поляків уряд ЗОУНР покладалися на власні збройні сили. У січні 1919 р. було проведено остаточну реорганізацію війська. Армія була зведена у п'ять груп, які були об'єднані в один корпус. У квітні 1919 р. “вони перемінились в чотири бригади” [6, с.484]. В цей період реорганізована Українська Галицька Армія налічувала близько 45 куренів піхоти, близько 40 батарей і декілька сотень кінноти. Загальна чисельність армії сягала майже 25 000 гвинтівок. 150 гармат і близько 600 шабель [6, с.485]. Крім того, УГА мала багато різних допоміжних відділів. Такою силою ЗОУНР повинна була протистояти польській окупації.

Після відходу українських частин зі Львова створюється український фронт і починається оборона Східної Галичини. Українсько-польська війна мала дві фази: перша характеризується намаганням українців відбити у поляків Львів та втрачену частину Галичини, друга – це Чортківська операція.

Перший наступ української армії на Львів розпочався 27 грудня 1918 р., але захопити місто не вдалося. Здобутком було те, що вдалося наблизити фронт і зайняти позиції в околицях Львова на лінії: Пасіки – північ Сихова – Козельники – Боднарівка – Сокільники.

Другий наступ УГА на Львів розпочався у першій декаді січня наступного року. Але й він був невдалим. Захопити місто українським солдатам не вдалося. Цей наступ продемонстрував слабку підготовку військ для проведення такої операції та недосконалість керування бойовими діями армії. План наступу передбачав безперервні атаки у різних частинах фронту, що, безумовно, було помилкою. Доцільним було би проведення одночасного масованого наступу по всьому фронту. Таким чином, другий наступ на Львів був зірваний – місто залишалось під владою поляків.

Після цієї невдалої спроби захопити місто Начальна команда не планувала у найближчий час великих воєнних операцій. Поляки, виснажені боями, теж не виявляли значної активності на фронті. Тому до середини лютого 1919 р. встановився відносний спокій. Цей перепочинок Начальна команда використала для реорганізації УГА в корпуси і бригади. Реорганізувавши армію, Начальна команда 16 лютого розпочала третій наступ на Львів, щоб захопити місто та пересунути український фронт на лінію Сяну. Цей наступ став найбільш тривалим з усіх трьох наступів на Львів, але й він не дав бажаного результату. Триваючи 4,5 місяці, наступ закінчився у другій половині травня 1919 р. трагедією для української сторони, яка була змушена відмовитися від наміру захопити Львів найближчим часом і дала наказ своїй армії припинити наступальні бойові дії.

Причини невдалого триразового наступу на Львів вбачаємо у тому, що Начальна команда не спромоглася жодного разу розробити детальний, обґрунтований, виважений план наступу. Бажання захопити Львів безпосереднім наступом – одна з головних помилок, не кажучи вже про безліч інших, як стратегічних, так і тактичних. Далося взнаки також безладне керування своїми збройними силами.

Невдача третього наступу на Львів підірвала віру армії в успішне завершення війни. 26-27 березня 1919 р. поляки провели низку переможних воєнних операцій, через що українська сторона втратила Краківець, Яворів, Янів і ще декілька населених пунктів. Протягом березня – квітня поляки активізували бойові дії по всьому фронту. Цей наступ поляків зумовив загальний відступ УГА по всьому фронту на лінію Рівне – Дубно – Радивилів. а перший корпус УГА змушений був із боями відійти за р. Буг і далі на лінію Буськ – Броди.

Таке становище на фронті змусило Начальну команду віддати наказ про відступ українських частин до Збруча. Однак командування УГА все-таки вирішило провести наступ на Чортків, який почався 8 червня 1919 р. і був вдало завершений. У наступі брали участь 3-тя і 4-та бригади УГА, а також 1-ша бригада січових стрільців. Командувачем УГА на цей час був генерал О. Греков. Здобуття Чорткова дещо підняло бойовий дух армії, але це не могло замінити нестачу зброї і боєприпасів, тому через три тижні армія отримала наказ готуватись до переходу за річку Збруч. Особлива увага приділялась організованості у проведенні цієї акції. 16 липня вся Галицька армія зібралась у призначених районах над Збручем, щоб згідно з постановами обох урядів – Директорії УНР і диктатора Є. Петрушевича, – перейти за ріку на допомогу Наддніпрянській армії у боротьбі проти більшовиків. Того ж дня Є. Петрушевич і Начальна команда переїхала до Кам'янця-Подільського. 17 липня 1919 р. всі військові частини УГА розпочали перехід на той бік Збруча. Близько 12 години дня перехід було завершено, а частини УГА рухались до визначених Начальною командою районів. Таким чином відбулось об'єднання двох українських армій. Саме в цей час було встановлено перемир'я з поляками. Демаркаційна лінія проходила Збручем через Волочиськ, Базалію, Корець, Олевськ, Мозир, Шепетівку, Славутич [5, с. 135].

Висновки. Творення власних збройних сил у Галичині було розпочато надто пізно; бракувало досвідчених військових кадрів. Тогочасне суспільство не було сконсолідоване, не змогло об'єднати всі політичні чинники для спільної боротьби, а знаходилось “в стані нескоординування і повного нерозуміння себе” [9, спр. 123, арк. 7]. Крім причин внутрішнього характеру були й зовнішні: держави Антанти не вірили у можливість утвердження української державності, а відтак, не надали українцям допомоги у їхній боротьбі. Таке негативне ставлення до української державності зводило нанівець шанси української дипломатії у міжнародних переговорах.

Втім, незважаючи на програну війну, помилки та прорахунки військового керівництва Галицької армії, вона займає належне місце в українській історії та ще раз доводить незаперечну істину: без сильної, боєздатної та добре вишколеної армії Україна не могла і не зможе в майбутньому існувати як самостійна, незалежна держава. Помилки минулого потрібно врахувати у наші дні.

Лише потужна, боєздатна, добре вишколена та озброєна українська армія може дати відсіч будь-якому нападнику, у тому числі й теперішньому російському агресору.

1. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. - Ужгород: б.в., 1932; *Доценко О.* Визвольні змагання 1917–1923. Армія. – Львів-Станіславів-Коломия: б.в., 1935; *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. – Прага: б.в., 1922.

2. *Якимович Б.* Збройні сили України: Нарис історії. – Львів: Ін-т українознавства НАН України, 1996. – 359 с.; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998; *Макарчук С.* Українська Республіка Галичан. Нарис про ЗУНР. – Львів: Світ, 1997. - 190 с.

3. *Павлишин О.* Євген Петрушевич (1863–1940) : ілюстр. біогр. нарис. – Львів : Манускрипт, 2013. – 400 с.

4. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923 : ілюстрована історія / [авт., голов. ред. М. Кугутяк]. – Івано-Франківськ; Львів: Манускрипт, 2008. – 524 с.

5. *Якимович Б.* Збройні Сили України: Нарис історії. – Львів: Світ, 1996. – 359 с.

6. *Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З.* та ін. Історія українського війська. – Львів: Світ, 1994. – 702 с.

7. Центральний державний історичний архів, м. Львів (ЦДА). ф. 361, оп. 1, спр. 163, арк. 1.

8. ЦДА, ф. 760, оп. 1, спр. 36.

9. ЦДА, ф. 581, оп. 1, спр. 123, арк. 7.

10. *Ткачук П.П.* Сухопутні війська України доби революції 1917-1921 рр. – Львів: ЛІСВ, 2009. – 311 с.

11. *Сегеда С.П.* Окремі питання управління пресою українських збройних формувань 1919 року. / С.П.Сегеда // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова. – К., 2010. – Вип. 30. – С. 106-113.

Надійшла 12.08.2018 р.

Burakov Y.

MILITARY BUILDUP IN THE WEST UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC (IN COMMEMORATION OF THE CENTENNIAL OF THE NOVEMBER ACTION)

This article analyses historical premises of Ukrainian Galician Army appearance, its formation and struggle for Ukrainian statehood. It dwells on internal and external factors that led to failure of Ukrainian Galician Army in national liberation revolution 1917-1921 and this analysis is based on archival materials, memoirs of participants and historical sources. The article also highlights historical significance of regular national army in struggle for independence.

Keywords: Ukrainian Galician Army, Western-Ukrainian National Republic, Ukrainian national liberation revolution.

ПРЕДСТАВНИЦТВО ВІЙСЬКОВИХ У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У статті розглядаються військові та військово-політичні аспекти функціонування вищих державних органів влади в період діяльності Української Центральної Ради, кількісні та якісні показники членства в цій державницькій інституції представників військових кіл – військових підрозділів, військових громадських організацій, окремих військовослужбовців, з'ясовуються обставини набуття ними статусу депутатів УЦР, визначається ефективність їхньої роботи в складі УЦР різних скликань. У дослідженні подаються біографічні відомості найбільш яскравих представників українського війська.

Ключові слова: Українська революція, Українська Центральна Рада, військово-політична ситуація, українське військо, Всеукраїнський військовий з'їзд.

Постановка проблеми та її актуальність. Серед багатьох сторінок національної історії, які в останні кілька років набули нового змісту, чільне місце займають дослідження, пов'язані з військовими та військово-політичними аспектами доби Української революції. При цьому слід зауважити, що ці процеси активізувалися в період відзначення столітнього ювілею тих революційних подій. Дослідники, відкриваючи й публікуючи невідомі донині документи, переосмислюють значну частину висновків, зроблених попередніми авторами.

Пожвавили дискусії навколо військових і військово-політичних подій доби Української революції 1917–1921 рр. й сумнозвісні події на Сході України, пов'язані з російсько-українською війною, спроби віднайти в національній історії елементи героїчного військового минулого українців, зразки воєнної звитяги національних військових підрозділів.

Принагідно зауважимо, що військова складова в добу Української революції відігравала важливе значення для становлення національної державності. До цього спричинило кілька факторів. Насамперед те, що на початок революційних подій 1917 р. більшість територій українських губерній були

Дем'янюк Олександр Йосипович, доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та моніторингу якості освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк.

© Дем'янюк О.Й., 2018

втягнуті у воєнне протистояння на фронтах Першої світової війни. Об'єктивно склалося, що військові-українці, які перебували на території західних українських губерній у складі російської та австрійської імперських армій, стали найбільш радикальним революційним елементом. Не дивно, що керівники молодого української державності побоювалися людей зі зброєю й робили все, аби знівелювати їхній вплив на військово-політичні процеси в Україні.

Тому на першому етапі Української революції (доба Української Центральної Ради (УЦР) політики вищого ешелону української влади намагалися віддалити військових від державного управління, зректися боездатної армії перед побоюванням за своє політичне майбутнє. Попри це роль військових у національному державотворенні була досить помітною. Участь представників військових частин, які перебували на українських теренах, у діяльність УЦР яскраве тому підтвердження.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Задля об'єктивності висвітлення сфальсифікованих сторінок вітчизняної історії до їх вивчення щоразу долучаються нові дослідники. Окреслюючи загальну парадигму революційних подій 1917–1921 рр., вітчизняні вчені вивчають окремі військові та військово-політичні процеси, які протікали на підвладних українському уряду територіях колишніх Російської та Австро-Угорської імперій. Проте детального дослідження участі делегатів військових частин у роботі УЦР нами не виявлено. Попри це на увагу заслуговують праці В. Верстюка, Т. Осташка (про діячів УЦР) [1], Я. Тинченка (про офіцерський корпус УНР) [2].

Мета та завдання дослідження. З огляду на стан наукової розробки запропонованої для дослідження проблеми розглянемо кількісні та якісні показники членства Української Центральної Ради з-посеред військового середовища, з'ясуємо обставини набуття ними статусу депутатів УЦР, визначимо ефективність їхньої роботи в складі УЦР різних скликань.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед кілька слів про статусність Української Центральної Ради (УЦР). 3 березня 1917 р. з ініціативи Товариства українських поступовців у київському клубі «Родина» відбулися збори представників

українських організацій. Результатом цього зібрання стало утворення національного коаліційного органу – Української Центральної Ради, завданням якої було скликати Всеукраїнський Національний конгрес. Делегати Національного конгресу мали остаточно вибрати Українську Центральну Раду як постійний український парламент [3].

Тим часом прийнято вважати початком діяльності цього представницького органу 7 березня 1917 р., коли відбулися вибори керівництва УЦР. Відтоді Українська Центральна Рада поступово набирала політичної ваги й ставала керівним органом українського національного руху. Тогочасний склад УЦР налічував 94 особи [1, с. 206–208] й працював упродовж місяця (7 березня – 7 квітня 1917 р.)

До цього першого складу УЦР увійшли представники військових кіл – військовослужбовці підрозділів російської армії, які дислокувалися на території українських губерній, члени військових громадських організацій, які навесні 1917 р. зароджувалися в Києві та містах, де дислокувалися найбільші військові гарнізони з чисельною перевагою військових-українців.

Серед таких знаходимо: Івана Авраменка, солдата, представника Київського військового гарнізону; Лева Гана, полковника, співзасновника Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка, голову Українського військового організаційного комітету, близького соратника й товариша М. Міхновського; Микиту Глинського, полковника, військово-політичного та громадського діяча, члена Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка; Запорожця, поручика, члена Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка; Сергія Колосова (Колоса), солдата, члена Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка; Василя Матяшевича, підполковника (згодом – генерал-хорунжий Армії УНР), представника Київського військового гарнізону; Миколу Міхновського, поручника, співзасновника і голову Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка, ініціатора створення Першого українського козацького полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького; Піщанського, полковника, члена Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка.

У цьому списку найбільше представників Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка. Тому є необхідність

хоча би фрагментарно зупинитися на засадах діяльності цієї організації. Створено товариство було 16 березня 1917 р. в Києві, переважно на базі військових-українців місцевого гарнізону (під час наради військовиків цього гарнізону). Головні зусилля керівництвом клубу були сконцентровані на створенні української національної армії. Для цього було утворено Український військовий організаційний комітет, який очолив полковник М. Глинський.

Відразу кілька представників клубу увійшли до першого складу Української Центральної Ради. Втім, їхні самостійницькі погляди на побудову української національної армії не знайшли підтримки у більшості членів УЦР. Представники соціалістичних кіл в УЦР не дивилися далі федеративних відносин із Російською державою, заперечуючи будь-яку потребу в національній армії.

Задля активізації національного руху частина членів Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка на початку липня 1917 р. ініціювала виступ Українського полку ім. гетьмана Павла Полуботка в Києві. Бойове протистояння 4–5 липня завершилося роззброєнням полку силами штабу Київського військового округу та Першого українського козацького полку ім. гетьмана Богдана Хмельницького. М. Міхновського й частину полуботківців було відіслано на Румунський фронт. Однак Український військовий клуб ім. гетьмана Павла Полуботка продовжував свою діяльність щонайменше до січня 1918 р.

Всеукраїнський Національний конгрес (6–8 квітня 1917 р.) був, без перебільшення, найзначнішою подією весни 1917 р. На цьому форумі відбувся процес конституціонування Української Центральної Ради, яка отримала статус представницького органу влади українського народу. Обрання персонального складу УЦР фактично забезпечило представництво інтересів територіальних громад, політичних партій та національних меншин у найвищому державному органі [4, с. 100].

У день завершення роботи Національного конгресу відбулися Перші загальні збори, під час роботи яких було перевірено і затверджено загальний список членів УЦР, сформовано виконавчий орган інституції – Комітет Української Центральної Ради. Впродовж існування УЦР відбулося дев'ять загальних зборів (останні – 15–25 січня 1918 р.).

Знаходимо у тому списку представників військових частин і українських військових громадських організацій, які були

членами УЦР до початку роботи Всеукраїнського Національного конгресу, – солдат І. Авраменко, підполковник В. Матяшевич (обидва – Київський військовий гарнізон), полковник Л. Ган (Український військовий організаційний комітет), полковник М. Глинський, поручик Запорожець, солдат С. Колосов, поручник М. Міхновський, полковник Піщанський (усі – Український військовий клуб ім. гетьмана Павла Полуботка). Окрім того, до складу УЦР 8 квітня 1917 р. було введено: солдата С. Березняка (військова громада м. Кременця), солдата Васюка (військова рада м. Виборга), військового лікаря О. Крупського (Балтійський флот, м. Кронштадт), прапорщика Куца (Одеський військовий гарнізон), солдата Овраменка (Київський військовий гарнізон) *(можливо, що солдат Авраменко і солдат Овраменко від Київського військового гарнізону – це одна особа. – О.Д.)*, Пелішенка (Одеський флотський гарнізон), А. Вовченка (8-1 залізничний батальйон) [1, с. 208–211].

Наступне розширення кількісного складу Української Центральної Ради представниками військового середовища пов'язане з роботою Першого всеукраїнського військового з'їзду (5–8 травня 1917 р.). Окрім того, що під час роботи з'їзду були підняті політичні питання, зокрема, автономія України, відносини з Тимчасовим урядом Росії та Радою робітничих і солдатських депутатів, було кооптовано до складу УЦР нових членів. Перший всеукраїнський військовий з'їзд обрав Український генеральний військовий комітет (УГВК) (голова С. Пеглюра), який увійшов до УЦР в складі вісімнадцяти осіб [5, с. 65]. Цей орган до своєї реорганізації 20 листопада 1917 р. у Генеральне секретарство військових справ УЦР виконував керівні функції українського військового руху.

Персонально після завершення Першого всеукраїнського військового з'їзду від УГВК до складу Української Центральної Ради увійшли: цивільні особи, політики С. Пеглюра та В. Винниченко, генерал-майор М. Іванів, полковники І. Луценко, О. Пилькевич, В. Павленко, підполковники Ю. Капкан, В. Поплавко, поручники А. Чернявський, М. Міхновський *(вже був членом УЦР від Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка.– О. Д.)*, капітани А. Певний, В. Потішко, М. Полозов, Ф. Селецький, військовий урядник І. Гореміка-Крупчинський, солдати С. Гражан, Д. Ровинський, матрос С. Письменний [1, с. 221].

Після Другого всеукраїнського військового з'їзду (5–10 червня 1917 р.) до складу УГВК, а відтак і до складу Української Центральної Ради увійшло ще десять осіб: генерал-майор Л. Кондратович, полковник О. Жуковський, підполковники В. Матяшевич (*вже був членом УЦР від Київського військового гарнізону – О. Д.*), О. Сливинський, капітан Г. Глібовський, поручники В. Кедровський, М. Левицький, П. Скрипчинський, прапорщик С. Білецький, солдат С. Колос (Колосов) (*ймовірно вже був членом УЦР від Українського військового клубу ім. гетьмана Павла Полуботка. – О. Д.*) [6].

Наприклад, капітан російської армії Георгій Глібовський на Другому всеукраїнському військовому з'їзді обраний до УГВК, де виконував обов'язки начальника канцелярії. Брав участь у роботі УЦР. У листопаді 1917 р. Г. Глібовський став помічником командувача Київським військовим округом [9, с. 107]. Генерал-майор Лука Кондратович також на Другому всеукраїнському військовому з'їзді обраний до УГВК, де обійняв посаду начальника комісії спецслужб. Під час зборів УЦР виступав проти антимилітарних поглядів значної частини делегатів [9, с. 211–212]

Найповніший перелік військовослужбовців, які стали членами Української Центральної Ради, здебільшого після Першого і Другого всеукраїнських військових з'їздів, знаходимо в протоколі мандатної комісії Шостих загальних зборів УЦР від 8 серпня 1917 р. Так, Всеукраїнська рада військових депутатів представлена 132 членами, Український генеральний військовий комітет – 26 особами. Із цих 132 військовиків 60 % склали солдати, 40% – офіцери [7, с. 44]. У тогочасній УЦР знаходимо широкий спектр фронтів, армій, військових частин, гарнізонів. Найбільше від підрозділів Південно-Західного фронту.

Так, серед військових представників в УЦР Південно-Західний фронт репрезентували: поручник П. Лісовський, прапорщик Т. Бабій, солдат С. Березняк (11-та армія); підпоручик Т. Калган, унтер-офіцер Є. Іванченко, ефрейтор І. Довгопольський (7-ма армія); ефрейтор Я. Левченко, солдат Н. Наконечний (8-ма армія) та інші. З Румунського фронту: прапорщик В. Заїченко-Жадько, прапорщик С. Слюсарчук, солдат Д. Копійка, урядник В. Рябчинський (4-та армія); підпоручик Г. Лисенко, підпоручик

С. Надобко, підпоручик Д. Околот-Околотенко, фейерверкер С. Козимчук (9-та армія) та інші. Із Західного фронту: поручник П. Назаренко, прапорщик М. Масюк, солдат Д. Юда, солдат К. Прокопович (10-та армія); поручик З. Сухий (3-тя армія) та інші. Від Північного фронту: поручник Я. Стобуненко-Заїченко, прапорщик Ф. Котляр, старший унтер-офіцер І. Набоков (1-ша армія); поручник О. Халабуденко (5-та армія); поручник А. Пащенко-Пасько, підпоручик А. Савон (12-та армія). Із Кавказького фронту: підпоручик П. Куцяк-Чалий (22-й стрілецький Кавказький полк).

Були представники й військових округів. Із Київського військового округу: прапорщик М. Врублевський, прапорщик П. Герасименко, прапорщик Г. Касяненко, старший унтер-офіцер Н. Линник, солдат А. Гусенко, фельдшер Я. Зозуля; з Петроградського військового округу: старший унтер-офіцер П. Войтенко, старший унтер-офіцер П. Мірошник, старший унтер-офіцер І. Ярошенко, солдат С. Мельник, із Московського військового округу: капітан М. Самойлович, прапорщик К. Бойченко, вахмістр В. Коробко, ефрейтор Д. Личко, солдат П. Меюс; з Одеського військового округу: прапорщик І. Карпенко, молодший унтер-офіцер Ю. Коваленко, військовий технік Г. Знахаренко, фельдшер І. Іванов; з Казанського військового округу: підпоручик С. Паночині, прапорщик В. Линник, солдат І. Марченко, лікар козацької дивізії В. Кекало; з Омського військового округу: прапорщик І. Ткалич; з Двінської військової округи: підпоручик М. Рашавець, прапорщик А. Батієвський; тощо.

За військовою квотою увійшли до складу УЦР представники запасних частин, гарнізонів, флотів, шпиталів: солдат М. Авдієнко (розвантажувальний батальйон, м. Петроград), солдат С. Балабан (12-та хімічна команда), солдат О. Геймайзе (2-й запасний саперний батальйон, м. Київ), урядник П. Демерлій (Управління крайового комісара Галичини і Буковини), підпоручик С. Дзятиня (запасна батарея 4-го стрілецького батальйону), солдат К. Дубинський (конвойна команда гарнізону м. Кременчук), матрос І. Дудкін (крейсер «Мітава», Балтійський флот), старший унтер-офіцер К. Карабчевський (1-й український розподільчий пункт), фельдшер Л. Кизима (Миколаївський військовий шпиталь, м. Петроград), старший писар Т. Кондрашко

(Управління коменданта залізничної станції Чернівці), урядовець Т. Корнієнко (8-й запасний кавалерійський полк, м. Єлизаветград), фельдшер Г. Крохмаль (101-й головний евакуаційний пункт), солдат В. Лещенко (2-га школа прапорщиків, м. Казань), солдат К. Хідченко (107-ма команда одужуючих Лубенського гарнізону), урядник О. Чапківський (арсенал, м. Москва) тощо.

Таке розмаїття військового фаху, військових підрозділів, географії розташування військових частин не сприяло ефективній участі військовослужбовців – членів Української Центральної Ради в роботі цього державного органу. За підрахунками професора В. Верстюка, «реально в роботі Центральної Ради брали участь лише 100 членів Ради військових депутатів, решта повернулася в свої частини і втратила зв'язок із Києвом» [8, с. 22].

Щоправда, частина військовослужбовців активно включилася в політичну діяльність та державотворчу роботу УЦР. Так, солдат Михайло Авдієнко (розвантажувальний батальйон, м. Петроград) прибув до Києва для участі в роботі Всеукраїнського національного конгресу, де був обраний до його президії. Ще перед тим був одним із організаторів 20-тисячної української маніфестації в Петрограді, очолював збройний виступ Волинського полку. Під час роботи Першого всеукраїнського військового з'їзду був обраний до Всеукраїнської ради військових депутатів й звітти кооптований до складу УЦР. Як представник фракції УСДРП в УЦР був делегований до Малої ради [1, с. 62–63].

Ветеринарний лікар 9-го армійського Гренадерського полку Кость Вротновський-Сивошапка брав участь у Першому всеукраїнському військовому з'їзді, де був обраний до Всеукраїнської ради військових депутатів, увійшов до складу УЦР. Будучи членом Української трудової партії, був залучений до роботи в Малій раді. Тут брав участь в діяльності комісії УЦР у справах переговорів із національними меншинами, розробляв проект статуту автономії України.

Солдат Осип Геймайзе (2-й запасний саперний батальйон, м. Київ) від початку Української революції пропагував соціал-демократичні ідеї серед своїх колег. Був делегатом Другого всеукраїнського військового з'їзду, під час роботи якого увійшов до Всеукраїнської ради військових депутатів (член постійної президії). Працюючи в УЦР, увійшов до складу Малої ради за

списком УСДРП, де працював у комісії з підготовки проекту автономії України [1, с. 81]. Ще можна згадати кілька десятків військовиків, які брали активну участь у роботі Української Центральної Ради, Малої ради та інших структур УЦР – підполковник Юрій Капкан, капітан Михайло Полозов, поручник Микола Міхновський, прапорщик Юрій Тютюнник, солдат Сергій Колос, фейерверкер Антін Постолювський, фельдшер Яків Зозуля, фельдшер Іван Іванов та інші.

Отож, військове представництво в складі Української Центральної Ради не було постійним. Воно зростало через кооптування до УЦР членів Всеукраїнської ради військових депутатів, Українського генерального військового комітету, обраних під час роботи Першого та Другого всеукраїнських військових з'їздів. У кількісних показниках представництво військових у складі УЦР сягнуло 158 осіб. Щоправда, участь в роботу цієї інституції брали в середньому 100 осіб. Найефективніші військовики залучалися до роботи в Малій раді, комітетах УЦР, постійних і тимчасових комісіях.

1. *Верстюк В.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник / В. Верстюк, Т. Осташко. – К. : [б. в.], 1998. – 256 с.

2. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга I : Наукове видання / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2007. – 536 с.; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II : Наукове видання / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2011. – 424 с.

3. *Антонович Д.* Довкола засновин Центральної Ради / Д. Антонович // Діло. – 1937. – 27 березня.

4. *Дем'янюк О. Й.* Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках : монографія / О. Й. Дем'янюк. – Луцьк:– ПВД «Твердиня», 2011. – 320 с.

5. *Дем'янюк О.* Волинь в Українській революції: доба Української Центральної Ради : монографія / Олександр Дем'янюк. – Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2018. – 232 с.

6. *Гай-Нижник П. П.* Генеральний Військовий Комітет Український [Електронний ресурс] / П. П. Гай-Нижник // Енциклопедія сучасної України. – Режим доступу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=29054.

7. *Щусь О. Й.* Всеукраїнські військові з'їзди / О. Й. Щусь. – К. : Ін-т історії України АН України, 1992. – 86 с.

8. *Верстюк В. Ф.* Склад і структура Української Центральної Ради / В.Ф. Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – 2009. – Вип. 4. – С. 5–30.

9. *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга I: Наукове видання / Я. Тинченко. – К. : Темпора, 2007. – 536 с.

Надійшла до редакції 07.09. 2018 р.

Demianiuk O. J.
REPRESENTATION OF MILITARY CIRCLES IN THE UKRAINIAN CENTRAL COUNCIL

In the article the author considers the military and military-political aspects of the functioning of the higher state authorities in the period of the Ukrainian Central Council and enlightens quantitative and qualitative indicators of the membership of representatives of military circles (military units, military civil organizations, military officers) in it. Additionally, the conditions of obtaining the membership in the Ukrainian Central Council by people from military circles are revealed as well as the efficiency of the latter's work is determined. The article also contains biographical information concerning the brightest people of Ukrainian army.

Keywords: Ukrainian revolution, Ukrainian Central Council, military-political situation, Ukrainian army, All-Ukrainian military conference.

ОСОБЛИВОСТІ КОМПЛЕКТУВАННЯ ПОВСТАНСЬКО-ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ НА ТЕРИТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ У 1917 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х років

Розглянуто комплектування особовим складом повстансько-партизанських загонів різних політичних спрямувань, які діяли на території Катеринославщини у 1917 – першій половині 1920-х років., як невід’ємну складову організації бойового підрозділу. Досліджено їхні спільні та відмінні риси, виділено характерні особливості. Особливу увагу приділено ролі жіноцтва, що перебувало у складі вказаних іррегулярних мілітарних формувань, вказано головні сфери їхньої діяльності.

Ключові слова: комплектування бойового підрозділу, повстансько-партизанський рух, проукраїнські сили, більшовизм, анархізм.

Постановка проблеми. Перемога лютневої 1917 р. революції в Російській імперії призвела до кардинальних змін у суспільно-політичному житті країни: повалення самодержавного ладу і встановлення влади Тимчасового уряду, що задекларував демократичні принципи подальшого її розвитку. Однак значну частину населення держави в умовах наростання революційного хаосу і неспроможності уряду його опанувати усе більше охоплювали радикальні настрої, що знаходили прояв у відкритих збройних виступах проти офіційної влади. Серед регіонів колишньої імперії, в яких вони набрали потужного розмаху, була і Катеринославщина. Тут стали виникати повстансько-партизанські формування. Важливу роль в організації цих формувань відіграло комплектування їх особовим складом. Дослідження даного питання дозволить краще зрозуміти одну із малодосліджених сторінок історії Придніпров’я періоду Української революції 1917–1921 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов’язані з особливостями комплектування повстансько-партизанських бойових підрозділів, що діяли у 1917 – першій половині 1920-х років на території Катеринославщини, у вітчизняній історіографії на сьогодні не повною мірою висвітлені. Серед публікацій

Зайцев Сергій Іванович, аспірант кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів.

© Зайцев С.І., 2018

сучасних істориків, які у своїх дослідженнях тією чи іншою мірою торкаються вказаної проблеми, слід виділити праці Д. Архирейського, В. Савченка, О. Тимошука, які займаються вивченням махновського руху, роботи дослідників історії проукраїнських мілітарних іррегулярних формувань В. Бондаренка та Ю. Митрофаненка, а також російського науковця А. Конєва, головна увага якого зосереджена на проблемах, пов'язаних з Червоною гвардією [2, 4, 15, 19, 24, 27]. Слід зазначити, що у вказаних працях комплектування іррегулярних бойових підрозділів розглядається частково та у загальних рисах. Разом з тим наявна достатня кількість джерельних матеріалів, представлених архівними документами, мемуарною літературою та історичними працями сучасників тих подій дозволяє глибоко та всебічно дослідити особливості комплектування повстансько-партизанських загонів Катеринославщини у зазначений період.

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей комплектування особовим складом аполітичних, проукраїнських, більшовицьких та анархістських повстансько-партизанських бойових формувань Катеринославщини періоду 1917 – першої половини 1920-х років.

Виклад основного матеріалу. Комплектування особовим складом було невід'ємною складовою організації всіх повстансько-партизанських підрозділів, які діяли на території Катеринославщини у 1917 – 1920-х роках і відповідно до своїх політичних поглядів, поділялися на аполітичні, проукраїнські, більшовицькі та анархістські. Воно мало певні особливості, в залежності від характеру та політичного забарвлення підрозділу.

Комплектування аполітичних повстанських загонів при проведенні локальних бунтів і повстань відбувалося, як правило, на добровільних засадах і охоплювало все доросле чоловіче населення. Наприклад, під час антикомуністичного Троїцького повстання на Нікопольщині в червні 1919 р., за словами очевидця, брало участь усе чоловіче населення [7, с. 192]. Якщо говорити про віковий склад повстанців, то він фактично не мав обмежень. Відомо, що у цьому повстанні взяло участь «все чоловіче населення від 15-річних хлопців до сивих дідів» [30, с. 99]. Після закінчення бойових дій чоловіки в залежності від обставин поверталися до своєї повсякденної праці або переховувалися від каральних військ.

Аналогічною ситуація зазвичай була й при повстаннях, організованих проукраїнськими силами. Так, у травні 1919 р. Н. Григор'єв у своєму «Універсалі» закликав мобілізуватися усіх, хто здатний володіти зброєю [14, с. 146–147]. Цікавим є спогад Ю. Степового. Цитуючи одного із ватажків Степової дивізії – Гнибиду, який у травні 1920 р. був глибоко вражений вчинком чоловічого населення села Чечеліївки, він так передав його захоплення: «Та це не село, а справжня Січ Запорізька. Це не селяни, а справжні січовики. Всі чоловіки – від старого до малого, – «Йдемо до повстанців, та й годі!». Умовляв старших лишитися, бо треба ж, кажу, комусь і землю обробляти. Відповідають: «Виженемо червоних, а тоді будемо хазайнувати!». Насилу відговорив старших – таки залишилися» [25, с. 42–43].

Трохи інакшою була ситуація у проукраїнських підрозділах, що формувалися за взірцем регулярних частин. Їх керівники зазвичай висували певні вимоги до свого потенційного особового складу. Наприклад, для набуття членства у Вільному козацтві Катеринослава необхідно було належати до соціалістичної партії або мати рекомендації від її представників [28, с. 99], що, як справедливо зауважив В. Бондаренко, фактично перетворювало вказаний підрозділ у партійні збройні сили [4, с. 164]. Однак такі вимоги мали поодинокий характер. Наприклад, у Статуті Вільного козацтва, затвердженому Генеральним секретаріатом УНР у листопаді 1917 р., яким вочевидь користувалися й вільні козаки Катеринославщини, нічого не зазначалося щодо приналежності до політичних партій для новобранців. Натомість, для вступу до організації необхідно було одержати рекомендації від трьох його членів і згоду зборів громади товариства, бути старшим 16 років та не мати обмежень у правах карним законодавством. Усі члени товариства поділялися на дійсних (упорядники та прийняті зборами товариства), почесних (особи, що мали особливі заслуги перед товариством) і співробітників (козаки, що перебували на дійсній військовій службі й були при товаристві лише у вільний від основної служби час). Вибути зі складу товариства можна було за своєю волею, через несплату членських внесків та у зв'язку з відрахуванням [29, с. 436]. Ю. Божко, в оголошенні набору до своєї Запорізької Січі, січня 1919 р. вказував: «Формується Запорожська Січ на історичних

підвалинах, у козаки приймаються тільки свідомі українці, котрі бажають і мріють о самостійності української республіки і віддадуть усе своє життя на захист рідного краю і обездоленого і закутого в кайдани народу. Козаки повинні бути твердого розумного поведження» [19, с. 127–128].

Проукраїнські партизанські загони відрізнялися від стихійних повстанських наявністю постійного бойового ядра з кількох десятків бійців і поповнювалися новими силами лише при масштабних бойових діях [22].

Більшовицькі іррегулярні збройні формування на Катеринославщині були представлені загонами Червоної гвардії та партизанськими підрозділами. Перші загони Червоної гвардії почали виникати навесні 1917 р. Катеринославський комітет РСДРП(б) 29 квітня 1917 р. ухвалив, що для зарахування до червоногвардійського загону кандидату потрібно було мати рекомендації районних комітетів [6, с. 181; 21, с. 58]. Однак вже 9 травня 1917 р. було прийнято нову постанову, за якою для запису до червоногвардійського підрозділу достатньо було рекомендацій двох членів комітету обраного загону [21, с. 60].

Партизанські більшовицькі формування, як і проукраїнські, склалися із основного ядра та резервів. До основного ядра в основному належали партійні співробітники та колишні вояки царської армії, що мали досвід бойових дій, до резервів – усе прихильне до більшовиків населення, готове у випадку необхідності узяти до рук зброю [12, арк. 10].

Перші партизанські загони Н. Махна 1918 р. комплектувалися відповідно до аналогічних українських і більшовицьких підрозділів, а саме: мали головне бойове ядро та резерви [18, с. 151]. Однак на іншому та, безумовно, вищому рівні перебувала організація комплектування у РПАУ (махновців).

РПАУ (махновців) складалася із постійних та тимчасових сил. Постійні сили не перевищували 5 тисяч бійців і склалися переважно із колишніх військовослужбовців, дезертирів із Червоної та Білої армій, кримінального елемента та частково із селянської молоді [5]. До постійних сил також слід віднести командний склад махновської армії [3, с. 386–387].

Для комплектування війська тимчасовим особовим складом при штабі було створено спеціальний відділ формування.

Комплектування загонів рядовим складом здійснювалося завдяки вербуванню добровольців і шляхом самоорганізації населення. В останньому випадку апарат відділу формування (полковий та окружний) збирав людей на мітинг, де описував їм бойову та політичну ситуацію, закликав їх до мобілізації [3, с. 387]. Зазвичай такі мобілізації відзначалися успіхом, оскільки завдяки посередництву спеціальних агентів серед населення завчасно розповсюджувалися необхідні настрої [5]. Наприклад, до самомобілізації населення під керівництвом махновців можна віднести рішення зборів громадян Нікопольської волості початку листопада 1919 р., де було вирішено оголосити добровільну мобілізацію усього чоловічого населення у віці 18 – 25 років для боротьби із Добровольчою денікінською армією [3, с. 367–368]. До тимчасових збройних сил можна віднести й вільнокозацькі та інші проукраїнські загони, що нерідко вливалися до складу армії Н. Махна з метою заволодіння зброєю або для спільної боротьби з білогвардійським військом. Такими були загони Мелашка, Гладченка, Степового-Блакитного [3, с. 350, 351], Рибалки-Зірки [23, с. 342]. Окрім того, здійснювалося й комплектування особовим складом із числа полонених, що потрапили до ворожої армії по мобілізації та виявили бажання долучитися до махновських загонів. Однак скористатися цим привілеєм не могли офіцери та інший командний склад [3, с. 387].

Командири нижчого та середнього командирського складу обиралися серед найздібніших та найактивніших мобілізованих і завербованих ними самими. Вищий командний склад (починаючи від командира полку) призначався на зборах командування корпусу або армії за поданням кандидатури від рядового складу або від штабів армії чи корпусу [3, с. 387].

За віковим складом переважна більшість махновських бійців мала вік від 18 до 43 років. Розподіл за віковими групами був приблизно наступним: до 20 років – 10%, до 25 років – 20%, до 30 років – 40%, до 35 років – 20%, до 40 років та старші – 10%. Таким чином, основне ядро армії Н. Махна склали молоді люди у віці від 20 до 35 років, займаючи 80% усього особового складу [3, с. 383, 387].

Прикметним та вартим особливої уваги явищем повстансько-партизанського руху на Катеринославщині була участь у ньому

жіноцтва. Посади жінок на досліджуваній території були різноманітні: від командирів бойових загонів – до рядових вояків. Найвідомішою жінкою-командиром стала, безумовно, одна із організаторів у регіоні загонів Чорної гвардії Марія Никифорова. Також нерідко при бунтах і повстаннях жіноцтво бралось за зброю нарівні з чоловіками. Так, в одному із червоногвардійських загонів Катеринослава перебували три жінки [6, с. 178]. А наприкінці 1917 р. під час однієї із сутичок робітників Брянського заводу Катеринослава, очолюваних більшовиками, із гайдамацькими та вільнокозацькими угрупованнями, поряд із чоловіками вказаного підприємства були й жінки з дрючками [1, с. 117]. Такі випадки були непоодинокими. Наприклад, один із учасників Троїцького повстання 1919 р. згадував, що тоді «баби, навіть, з рогачами пішли в гайдамаки» [23, с. 342]. Це підтверджується й спогадами про вказане повстання представників більшовицького уряду: «Виступило усе населення... не виключаючи баб озброєних вилами, ломами, сокирами та палицями», – згадувалося у звіті про причини повстання й далі йшлося, – «Натовпи селян і баб, сп'янівши від крові кинулися до будинків радянських і партійних працівників і взялися за криваву розправу» [10, арк. 8 – 8 зв.]. У селі Богданівці під час одного із відступів звідти радянської влади близько 30 місцевих жінок, озброївшись кочергами та рогачами, вигнали радянських працівників [16, с. 70]. Помітну роль відіграло жіноцтво й у бойових загонах Н. Махна. Описуючи прихід восени 1919 р. до Катеринослава махновців, його тодішній мешканець М. Гутман згадував, що серед армії Н. Махна, укомплектованої переважно місцевими селянами, було чимало жіноцтва, яке вирішило піти з чоловіками з метою грабунку міста. Поряд із ними він вказував і на наявність у анархістському загоні кількох жінок – вершниць – анархісток-інтелігенток, що вступили до махновської армії [8, с. 81]. Також відомо про перебування у штабі Н. Махна колишньої есерки Боголюбової [16, с. 70].

Однак жінки переважно виконували роль медсестер і розвідниць. Щодо сфери розвідувальної діяльності – то використання жінок у ній було характерним для повстансько-партизанських загонів, очолюваних усіма політичними силами. Однією із найвідоміших жінок-розвідниць серед більшовицьких

ірегулярних формувань була Марія Макарова – дружина відомого більшовицького червоногвардійського та партизанського командира М. Макарова-Нікітіна. Вступивши на службу більшовицькій партії на початку 1917 р., вона відзначилася вже під час грудневих боїв того ж року катеринославських більшовиків із вільнокозацькими та урядовими силами. Після зайняття Катеринославщини австро-німецькими військами у 1918 р. вона виявляла місця розташування та зосередження їхніх, а також гетьманських військ, виконуючи в той час роль розвідниці та зв'язкової, паралельно розповсюджуючи листівки з антиурядовими закликами. Під час денікінської окупації М. Макарова займала посаду командира розвідувальної групи [13, арк. 3–10].

Не менш відомою та колоритною постаттю на Катеринославщині у 1917 – 1920-х років серед жінок-розвідниць була Віра Бабенко. Долучившись до проукраїнських сил з перших днів революції, вона виконувала у них роль розвідниці. Після відходу української армії за межі регіону була розвідницею у Степовій дивізії К. Степового-Блакитного та зв'язковою з українським урядом у Тарнові [17, с. 222–224; 25, с. 5–68; 26, с. 9–113].

Широко користувалося послугами жінок-розвідниць і керівництво РПАУ (махновців). Зазвичай роль агентів виконували місцеві жительки. Їх завдання полягало в інформуванні махновців про діяльність і чисельність угруповань противника [9, арк. 6]. Агентом махновщини була й перша дружина її лідера Н. Махна – Тіна [3, с. 47].

Велику роль у повстансько-партизанському русі Катеринославщини 1917 – першої половини 1920-х років відігравали й жінки, що виконували функції медсестер. Відомо, що їхньою підтримкою користувалися представники ірегулярних бойових загонів усіх політичних спрямувань [3, с. 388; 7, с. 190–192; 11, арк. 6 зв.; 20, с. 274].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок. Підсумовуючи вищесказане, можна переконатися, що комплектування особовим складом відіграло важливу роль у формуванні повстансько-партизанських бойових підрозділів, що діяли на території Катеринославщини у 1917 – першій половині 1920-х років. Головним джерелом поповнення цих ірегулярних збройних формувань виступало місцеве населення. Комплектування

повстанських загонів, в залежності від їх політичних поглядів, могло відбуватися шляхом самообілізації або через спеціально створені для цього структури. Для партизанських підрозділів була характерною наявність постійного бойового ядра та резервних загонів. Вагому роль у повстансько-партизанському русі в регіоні відігравало жіноцтво, яке обіймало посади від медсестер і розвідниць до командирів бойових одиниць.

Подальше вивчення розглянутої проблеми дозволить глибше зрозуміти принципи організації повстансько-партизанських військ і застосувати їх досвід у сьогоденні.

1. *Амосов*. Октябрьские дни на Екатеринославщине / Амосов // Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. – Днепропетровск: Издание Днепропетровского Истпарта и Окружной комиссии по проведению 10-летия Октябрьской революции, 1927. – С. 104–120.

2. *Архирейський Д.В.* Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918–1921 рр. / Д.В. Архирейський; ред. В. Олексієнко; худ. Т. Штик. – Київ: Темпора, 2015. – 295 с., [3] арк. іл.: іл.

3. *Белаш А.В.* Дороги Нестора Махно: Историческое повествование / А.В. Белаш, В.Ф. Белаш. – К., 1993. – 591 с.

4. *Бондаренко В.Г.* Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень-листопад 1917 р.) / В.Г. Бондаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 160–165.

5. *Герасименко Н.В.* Батько Махно. Мемуари белогвардейца / Н.В. Герасименко. URL: <http://www.rummuseum.ru/portal/node/315>

6. *Гонтарь*. Воспоминания о Красной гвардии / Гонтарь // Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. – Днепропетровск: Издание Днепропетровского Истпарта и Окружной комиссии по проведению 10-летия Октябрьской революции, 1927. – С. 176–184.

7. *Гордієнко Г.* Під щитом Марса / Г. Гордієнко. – Філадельфія, 1976. – Т. 1. – 369 с.

8. *Гутман М.* Под властью анархистов (Екатеринослав в 1919 г.) / М. Гутман // Нестор Иванович Махно: Воспоминания, материалы и документы / Отв. ред. В.А. Замлинский; сост. В.Ф. Верстюк. – К.: Дзвін, 1991. – С. 79–84.

9. Державний Архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 1785. – Оп. 1. – Спр. 113. – 20 арк.
10. ДАДО. – Ф. Р-4367. – Оп. 1. – Спр. 55. – 44 арк.
11. ДАДО. – Ф. Р-4439. – Оп. 1. – Спр. 4. – 40 арк.
12. ДАДО. – Ф. Р-4533. – Оп. 1. – Спр. 1. – 43 арк.
13. ДАДО. – Ф. Р-4533. – Оп. 1. – Спр. 15. – 31 арк.
14. *Круть В.Т.* До історії боротьби проти григор'ївщини на Україні / В.Т. Круть // Літопис революції. – 1923. – № 5–6. – С. 119–147.
15. *Конев А.М.* Красная гвардия на защите Октября, 2-е изд. / А.М. Конев. – М.: Наука, 1989. – 336 с.
16. *Левкович М.* Жінчина в революції и гражданской войне на Украине / М. Левкович. – Харьков: Книгоспілка, 1928. – 92 с.
17. *Луговий Ол.* (Олександр Василь Овруцький-Швабе). Визначне жіноцтво України. Історичні життєписи у чотирьох частинах. / Ол. Луговий. – Торонто: друком «Українського робітника», 1942. – 251 с.
18. *Махно Н.* Воспоминания. Книга 3. Украинская революция (июль-декабрь 1918 г.) / Н. Махно // Под редакцией т. Волина. – Париж: Издание Комитета Н.Махно, 1937. – 184 с.
19. *Митрофаненко Ю.* Українська отаманщина 1918–1919 років / Ю. Митрофаненко. – Вид. 3-тє, випр. і доповн. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2016. – 240 с.
20. *Нестор Махно.* Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: Документы и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.: Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 1000 с.
21. Октябрь в Екатеринославе (Сборник документов и материалов) / под общ. ред. С.П. Хвостенко. – Днепропетровск, 1957. – 379 с.
22. *Охроменко.* Повстанські отамани / Охроменко // Свобода. – 1921. – № 172.
23. *Рибалка-Зірка А.* Повстанський рух у Никопольському районі – Катеринославіні / А. Рибалка-Зірка // Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – С. 341–343.
24. *Савченко В.А.* Махно / В.А. Савченко / Худож.-оформлювач А.С. Ленчик. – Харків: Фоліо, 2005. – 416 с. – (Сер. «Історичне досьє»).
25. *Степовий Ю.* В Херсонських степах / Ю. Степовий. – Мюнхен: Культура, 1947. – 127 с.

26. *Степовий Ю.* Зв'язкова Віра / Ю. Степовий. – Мюнхен: Видавництво ім. Миколи Хвильового, 1948. – 68 с.
27. *Тимошук А.В.* Анархо-коммунистические формирования Н. Махно (сентябрь 1917 – август 1921 г.) / А.В. Тимошук. – Симферополь: Таврия, 1996. – 190 с.
28. Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник док. і мат-лів / Державний архів Дніпропетровської області; уклад. Ю.Г. Пахоменков, Н.Л. Юзбашева; ред. Н.Л. Юзбашева. – Дніпро: ЛІРА, 2016. – 372 с.
29. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд. В. Ф. Верстюк [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій [та ін.]. – К.: [б.в.], 1996. – 588 с.
30. *Шинкола П.* З одного села над Дніпром / П. Шинкола // Голод 1933 року в Україні: Свідчення про винищення Москвою українського селянства / упоряд. Ю.С. Семенко. – 2-ге вид., доп. – Дніпропетровськ – Мюнхен, 1993. – С. 99–107.

Надійшла до редколегії 22.06.2018 р.

Zaytsev S.

**PECULIARITIES OF RECRUITMENT FOR INSURGEN AND PARTISAN
DETACHMENTS IN KATERYNOSLAVSK REGION IN 1917-THE FIRST
HALF OF THE 1920's**

The article is about recruitment for personal insurgent and partisan detachments of different political directions, which were active in Katerinoslavsk region in the 1917 – the first half of the 1920's, and which were considered as an integral part of the combat unit formation. Their common and distinctive features are investigated and peculiar features are highlighted. Special attention is paid to the role of women, who were a part of irregular military formations; also the main areas of their activity are mentioned.

Keywords: recruitment for combat unit, insurgent and partisan movement, pro-Ukrainian forces, Bolshevism, anarchism.

WORK OF THE MILITARY-HISTORICAL INSTITUTIONS AT THE TIME OF ESTABLISHING THE SOVIET AUTHORITY IN UKRAINE

On the basis of the study, the author discloses the conditions in which the military-museum establishments located on the territory of Ukraine were functioning. The author presents statistical data on the quantitative indicators of military-museum institutions that were at that time on the territory of Ukraine. According to archival materials, certain events and life stories of public figures who were concerned with the fate and preservation of the Ukrainian military-historical heritage were reconstructed. The study found that a solid ideological dictate by the party and state authorities seriously affected the content of all areas of the work of Ukrainian military museums during the Soviet period.

Key words: military museum, regimental museum, museum affairs.

“ ... museums were no one’s business, and it was no wonder since this period (1918-1928) for museum building in WPRRA was the time of silence ... ” S. Polunin [1, p. 42].

Problem statement. The revolution (1917) not only predetermined the course of cultural life in the former Russian Empire, but also largely caused problems related to the preservation of the military-historical heritage of the Ukrainian people. Despite the dramatic course of revolutionary events, as well as the tragedy of the civil war causing chaos and disorder, military museums fulfilled their direct function – they helped to protect and preserve the invaluable heritage of the military past.

In the first years of Soviet government, a number of decrees and resolutions were adopted, on the basis of which tremendous cultural and historical values were transferred to the subordination of the state. The Decree of the Council of People’s Commissars “On freedom of conscience, church and religious communities” dated February 2, 1918, proclaimed all “property of the people” as a “national heritage”, and the decree “On the confiscation of the property of the Russian

Машталір Вадим Віталійович – кандидат історичних наук, начальник інформаційно-аналітичного відділу – заступник начальника управління Головного управління персоналу Генерального штабу Збройних Сил України, м. Київ.

© Машталір В.В., 2018

emperor and members of the former Russian imperial house, deprived of power” dated July 13, 1918 allowed to nationalize all without exception property of the royal family. The Decree of the Council of People’s Commissars “On the prohibition of the export and sale of foreign items of special artistic and historical value” dated September 19, 1918 prohibited the export of the values specified therein outside the country without the special permission of the Collegium on Museum Affairs and the Protection of Art Monuments and Antiquities.

In the first months of October, the views of the country’s leadership and a large part of the creative intelligentsia, as well as museum experts, on the role and importance of the museum in the life of society have so far coincided in their fundamental moments. The museums were considered to be repositories of national culture, the key points of studies that need to be preserved and made accessible to the masses.

Along with the establishing of new museums, the process of eliminating those museum institutions, the ideological orientation of which did not meet the requirements of the time, continued. The regimental museums of pre-revolutionary Russia, which were created before the anniversaries of military units and held at the expense of officers, ceased to exist. Their funds were transferred to the large military museums, and a certain part of the museum relics were taken abroad and stored in emigration military-historical museums.

Research analysis. The research works on theoretical understanding of the military-museum network operation of the 1920s include a dissertation study of Aleksandrovoy N.V. [2]. However, the work focuses only on the St. Petersburg and Moscow sections of military-historical museums.

Among the authors who analyzed in their writings the experience of the operation of individual military museums are M.Ostozhensky [3, pp. 375-379], V.Voyennyj [4, p. 38], P. Bikov [5, p. 131], A.Davydov [6, P. 201-205], V.Arendt [7, pp. 19-24], M.Yakushin [8, pp. 34-38], K.Vasilenko [9, pp. 77-83], M.Loginova [10, pp. 56-69], V.Matsulevicha [11, pp. 52-54], and others.

Most works were devoted to the activities of the Central Museum of the Red Army. This was explained by the fact that at that time the mentioned museum was unofficially considered to be the main military museum.

It should be noted that the narrowing of the study of the Soviet military-museum network to the framework for studying the experience of the activity of individual military museums, did not encourage publication of historical works on the global scale. Researchers were limited, as a rule, to individual publications in periodicals and the writing of guides on museums. And the problem regarding the study of military-historical museums that functioned at that time on the territory of Ukraine was not studied at all. Soviet researchers did not pay attention to this topic.

In general, studies on the history of Ukrainian military-museum affairs are relatively rare. In our opinion, the reasons for the ignorance of scientists are, first of all, the specificity of military museums – departmental institutions of the armed forces, which are somehow aloof from the cultural and scientific life of the country. However, there are developments in the fundamental issues of museum studies that allow us to work on various aspects of the military-museum affairs of Ukraine.

The above shows that as of today there has been no comprehensive research work in Ukraine on the study of the operation of military museums at the stage of the formation of Soviet power in Ukraine.

The purpose of the article is to highlight the historical preconditions for the creation and operation of military museums at the stage of Soviet power establishment in Ukraine.

Key Findings. After the fall of the Ukrainian People's Republic (UPR), the military and history-related documents, as well as materials of the age of liberation struggle of 1917-1921 years, were taken by Ukrainian state patriots to the Allied countries of the Ukrainian People's Republic in the struggle against the Bolshevik Russia, where they created military-historical institutions.

In July 1921, in the Polish town of Tavrov, the Ukrainian government in exile established the Main Military Historical Museum and Archive under the General Staff of the UPR (GVIMA). In the conditions of emigration, the head of GVIMA, Obidnyy M.Yu., have launched museum, archival and memorial activities. After transporting a part of the emigration collections from Tarnov to Prague, the Ukrainian National Museum and Archive was founded there under the Ukrainian Public Committee (UNMA), and in year 1930 – Ukrainian Historical Office, which assumed the role of protecting military-historical monuments in emigration.

In 1926, in the collection of UNMA there were 31,826 storage units [12, p.141]. Such well-known Ukrainian activists of the UPR and Ukrainian Insurgent Army (UIA) as M.Bitynsky, V.Vinnichenko, E.Vyryovy, M.Galagan, M.Obidny, V.Petrov, S.Rusov, Nikita and Nikolai Shapovaly participated in collecting activities. In the museum department, mainly, objects of material culture of the period of the Ukrainian revolution of 1917-1920 were preserved. These were flags, uniforms, photographs, badges, stamps, prints, articles of national emblems [13, p. 10]. In 1930, the UNMA was transferred to a specially created Ukrainian Historical Office under the Ministry of Foreign Affairs of Czechoslovakia.

Apart from that, in Prague in 1925, the Museum of the Liberation Movement of Ukraine (MLMU) was opened, which until 1948 retained unique military-historical monuments and documents of the liberation struggle for Ukraine's independence. Before World War II (1939-1945), more than a million items were kept in the museum's funds, including documents, books, personal belongings, military equipment [14, p.12].

Nevertheless, the efforts related to operation of military-historical museums virtually disappeared on the territory of Ukraine after the defeat of the liberation struggles, which took place during recurrent military operations and the establishment of Soviet power. The existing military-museum network has undergone reformation, and military museums have focused on displaying all types of class warfare, and in chronological terms, they have necessarily completed the expositional narrative with the modern period. This actually led to the curtailment of scientific research in the field of military history, the sharp narrowing of fundraising themes, and transformation of work related to the creation of a material sources base for military-historical research into the simple collection of artifacts for exhibitions. Yet, this is further discussed in more detail.

With the breakdown of the old state administration, the liquidation of the military ministry and the General Staff, the military-museum network collapsed. The country was torn by a civil war, in the fires of which military museums were dying. In Sumy city, the 10 dragoons regiment museum was subjected to repeated violence. In January 1919, a building which used to serve the purposes of a regiment office was turned into a hospital, which transferred the museum's archive to

fuel for heating. Of all the regimental relics only few boxes of silver in the Sumy branch of the State People's Bank were preserved. Most military museums were closed, and military museums, as a result of the disbandment of regiments and military educational institutions of the old army, were liquidated [15, pp. 201-208].

In the 1920s, the military-museum network consisted of 15 military museums and about 280 museums of military units and military educational institutions, of which there were three military museums on the territory of Ukraine (Odessa Regional Military Historical Museum-Auditorium, Museum of Sevastopol Defense and the Maritime Museum in Nikolaev) and about 55 regimental museums of the military units of the Russian Empire that were of Ukrainian descent.

According to the Order of the People's Commissar for Military and Naval Affairs No. 103 dated January 27, 1918, in Petrograd (now St. Petersburg, the Russian Federation), an organization for the protection and transfer of exhibits and materials of regimental museums to public storage was established, commissioned by Vladimir Guschyk, headed by Vladimir Yefimovich. For the operating of this organization, the building of the Military History Museum was allocated. This organization was temporary, but in spring of 1918, it completed its task, having collected museum property that belonged to more than 40 regimental museums and institutions in the Peter and Paul Fortress.

In order to find out what were the conditions for the storage of military-historical property of regimental museums, as well as the general level of protection of military-museum funds, Kureteckiy A.A. (Order No. 13335 dated May 17, 1919), the head of the Museum of the First Cadet Corps, was tasked to urgently conduct an appropriate examination. During the examination, it became clear that the regimental property was mixed with prepared for evacuation materials for the Artillery Museum. Repeatedly Guschik V.Yu. and members of the Commission on the arrangement of the Museum of War of 1914-1918 conducted seizures, who managed to remove 37 boxes; the room was freely visited by outsiders. According to employees' testimonies, of the 40 boxes with precious metals, only 34 were delivered to the destination. No description documents were composed, and those composed did not match the artifacts.

At the beginning of 1919, the commissar of regimental museums Gushchik V.Yu. faced trial, and in the commission there is a quick change of leadership – from Commissar Barkhatov A.B. to Tsur-Millen V.A., who was also arrested in June, 1919 [16, p. 6].

The first museum of the new military organization was the Red Army Museum under the Political Directorate of the Petrograd Military District. The museum was founded by political leadership in February, 1919 with the aim of "preserving for descendants all that is characteristic of the history, life and activities of the Red Army and collecting materials on political and educational work in parts of the county." The creators of the museum were striving to depict the use of military equipment in combat conditions, the development and routine life of modern troops, emphasizing new methods of education and training [17, pp. 102-110].

In addition to the creation of the Red Army Museum in Moscow, attempts were made to organize military museums of this new type on the ground. In 1920, a scheme was developed for the organization of the Red Army Museum under the political control of the Southwest Front. In 1923-24, the Military-Historical Department of the Staff of the Workers 'and Peasants' Red Army (hereinafter – the WPRA) developed the Regulations on Red Army division museums.

A completely new type of museum was the Odessa regional military-historical museum-auditorium named after the Commander-in-Chief S.S.Kameev. He was subordinate to the People's Commissariat for Military Affairs. The goals were to promote the "political and scientific awareness" of the military units of the Red Army; dissemination in the masses of the working people "of awareness and popularization of military affairs as one of the factors of world evolution"; carrying out scientific research in the field of military history and technology. For the implementation of the intended goals at the museum-auditorium the following were created: a library for all military affairs areas and the history of the Red Army; a photo production, restoration and simple analysis laboratory. Cyclical and episodic lectures, as well as scientific and educational auxiliary societies and sections. The museum was divided into the following departments by chronological periods: a) the history of weapons and equipment on the territory of the local land from the ancient times to the time of the Cossacks; b) from the era of the Cossacks through

the Hetman period until the reign of Catherine II (until the end of the XVIII century); c) military affairs of the XIX century by the end of the war of 1914-1918; d) the history of the Red Army in all the diversity of military-revolutionary monuments. Sections on the history of individual military units of the Red Army were planned. The museum-auditorium was headed by the Military Scientific Council, which included commanders of military units located in the Odessa province, the provincial military commissar, representatives of provincial military educational institutions, the head of the provincial department of public education, the head of the provincial department of the Main Museum Affairs Directorate, and the museum manager. The council was convened once a month.

The funds for the maintenance of the museum-auditorium were provided primarily in the form of appropriations from the People's Commissariat on military affairs, through voluntary contributions, paid lectures, conferences, scientific publications, fees for visiting the museum and exhibitions, photographic reproduction of exhibits. The publication of a two-week military-political body "New Army" was planned. The following topics were outlined: "Tactics from the Civil War Experience", "The Role of Officers in the Old Army and the Communist Structure in the Red Army", "Psychology of the Soldier of the National and Class Army". In the years of 1921-1922, the museum was replenished with a frontifacts from the Regional Historical and Archaeological Museum, the 1st Art Museum, the Pedagogical Museum, and include a collection of weapons from the former Sergievsky Artillery School. Materials were imported from the Artillery Depot, the former Aviation Plant, the Military Sanitary Administration, the Hunting Museum, military sections and military political and educational institutions. The museum opened on November 7, 1921 in the building of the former Mykolaiv Palace. During less than two months the museum-auditorium was attended by 860 people. It should be noted that the museum was closed in 1925 [17, p. 125].

The newly-established museums during that period were characterized by a search and study of all types of museum operation – from the collection of material to types of educational services.

Since the mid-1920s, new trends in the attitude of the state to the military-museum affairs have been observed. Discussions about the

fate and ways of socialist society building were intensified, the struggle with “opposition” increased, bureaucracy elements were growing in the administration, the administrative-command system was brought to its ultimate development state. These processes affected the cultural, scientific life of the country, and in particular – museums [17, p. 154].

The leadership of the Political Directorate of the Red Army understood that for the more effective implementation of educational functions by military museums, it was necessary to begin training of the personnel of the related profile. In 1920, a decision was made to organize military and political courses at the political departments of the districts and political units of the Army. Curricula of these courses set the duration of training of 4 months, or 100 study days, or 600 academic hours. It is noteworthy that the subject named “Excursions and Museum” was specially foreseen among a number of mandatory disciplines. In total for the mastering of the subject, the curriculum allocated 8 hours, of which 3 hours were devoted to lectures and 5 hours – to conducting excursions or practical classes in museums. Thus, students of the course acquired theoretical knowledge and practical skills in museum and exhibition work, which significantly influenced the effectiveness of the educational process carried out by military museums.

The restructuring of the army made it necessary to create museums in military units (regiments, divisions). The rebuilding of the combat training and personnel training system was carried out. Regimental museums had to instill the fighting traditions of the new army.

In connection with the beginning of the process of military museums reestablishment (one of the first such museums of the Soviet period was opened in 1923 in the 51st Perekop Division in Odessa), the military and political authorities faced the question of using them in the process of training the Red Army soldiers. This was due to the fact that the historical objects of the military (in the Red Army at the initial stage of their establishment the museums were named “divisional”) museums were the most accessible for exhibition and close in content to the commanders and soldiers, which allowed to put them in the center of work to educate soldiers in a spirit of respect for the military history of their military units and the best military traditions.

The creation of divisional museums in the Red Army was done by the Editorial Board of the Military Historical Commission of the Staff of the WPRA, headed by Antonov-Ovsienko Volodymyr Oleksandrovych.

The result of the activity of the Editorial Board of the Military Historical Commission of the Staff of the WPRA was the publication in 1923 of the Regulations on the Red Army Divisional Museums. Among the tasks imposed on divisional museums, was the task of training personnel [15, pp. 245-248].

Thus, in paragraph 2 of the above-mentioned Provision, which defined the task of the divisional museums, it was said that the divisional museums should promote the upbringing of young generations contributing to their fighting spirit and revolutionary traditions. Item 6 of the Regulation specified this task, highlighting a number of directions for its solution. These directions included guided tours, organization of exhibitions, lectures, popularization of military knowledge.

In the process of the establishment of military museums as cultural and educational institutions of the Red Army and the determination of their educational functions, these began to be consolidated in the provisions on museums, that is, to acquire legislative value.

On September 24, 1922, the first Regulation on the Museum of the Red Army and Navy was approved. This was the museum that later became the main museum of the Soviet military-museum network.

As mentioned above, the first regimental museum of the Red Army was opened in the 51st Perekop Division (Odesa) in 1923 [18, p. 109]. In his speech to the fighters of the Division on the occasion of this event, the commander of the Ukrainian Military District Frunze M.V. said: “We want the memory of the glorious past to be captured and, without dying, transferred from generation to generation by the new composition of the regiments of the division” [15, pp. 255–261].

In 1923, Posokhov Andrii Ivanovych was appointed head of the military museum. The structure of the museum’s exhibits included: 14 machine guns, of which 4 were German (Colton), 2 – French, 1 – Austrian, 1 – English, 2 – Russian, and 4 – American. 10 machine guns, of which 3 were English, 5 – French, 2 – German, 1 – Danish; 7 bombers, of which 2 were Russian, 3 - Austrian, 2 – German; 1 mortar; 1 small caliber cannon and 12 bombs for bombers. For the materials of the famous case “Vesna” it became known that on July 3, 1931, the head of the military-historical museum Posokhov A.I. was

shot as a member of the military-officer counter-revolutionary organization. The materials of the case preserved materials regarding questioning of the head of the military museum, according to which weapons as exhibits happened to get into the museum in 1929-30s from the old royal museum and union of hunters, yet, the documents themselves were not in his possession [19, pgs. 4]. Materials of the mentioned criminal case No. 67093, FP "Vesna" in relation to Posokhov A.I. were reviewed by the Prosecutor's Office of the USSR. In accordance with Article 1 of the USSR Decree of January 16, 1989 "On additional measures regarding the establishment of justice in relation to victims of political repression that took place during the 30's and 40's and early 50's" Posokhov Andrei Ivanovich was rehabilitated on August 9, 1989 year [20, pgs. 134-135]. Unfortunately, the further fate of the museum remains unknown.

In connection with the reestablishment of regimental museums in the army and in the navy the military authorities faced the question of including them in the military-museum network of the USSR. So, in 1923 the Provision on the divisional museums of the Red Army was issued, hence the Museum of the Red Army and Navy assumed the function of scientific and technical managing of all the divisional museums.

The principle of subordination and reporting of military museums to the Museum of the Red Army and Navy became fundamental and was enshrined in the legal documents governing the military museum network of the USSR [15, pp. 306-311].

An important role in the management of the activity of divisional museums belonged to the commission under the Presidium of the Central Executive Committee of the USSR for the protection of historical monuments of the Civil War and the Red Army, formed on April 13, 1933. It was a rather authoritative body, in which at various times well-known state, political, and military figures worked, such as Y. Hamarin, A. Bubnov, S. Kamenev, M. Bukharin, L. Mehliis, A. Yenukidze. Guided by the Provision adopted on December 17, 1933, members of the commission took an active part in assisting local executive committees, commanding military units in the creation of divisional museums, exhibitions and corners of the Civil War [15, p. 312].

In 1927-1929, the direction of military museum affairs and personnel policies on them changed. All these changes were

inextricably linked with the general change in the social life of the late 1920s, with the gradual increase in the system of emergency management and search for “enemies”. Characteristically, the People’s Commissar of Education Bubnov A.S. in greetings during the first Museum Congress, noted that “the actual management of museums, was in the hands of the class-hostile groups”. Changing the framework of military museums was associated with an active offensive against the Trotskyist opposition – the attitude towards the military experts changed. Changes also occurred in relation to the intelligentsia as a whole.

The result of the changes of 1927-1929 was the All-Russian Museum Congress, which took place in Moscow, December 1-6, 1930. The congress approved the concept of the museum as a cultural and educational institution. Mass educational services was recognized as a key activity to all other forms of military museums affairs. Museums were instructed to immediately begin re-exposition based on “dialectical materialism”. From this moment a new stage in the life of the museums of the USSR starts. But this is a completely different study.

Conclusions. The research showed that propaganda of the monopolized Soviet party ideology, which became the main type of activity for military historical museums, inevitably led not only to a one-sided orientation in the realm of procurement of funds, but also to the removal of material from the museum circulation that contradicted the established patterns, political dogmas and idealized images of “leaders”. From time to time, military-museum collections were thoroughly audited in order to identify materials about the so-called “enemies of the people”. These were mostly group pictures of participants in congresses, meetings, rallies, celebrations, where, among other personalities, there were also images of people enlisted in the category of “enemies of the people”. In the course of such a review, military-historical materials that were considered “inappropriate” by authorities were withdrawn from military museums, were classified as secret, and were deposited in special archives, while themselves ceased to be accessible to researchers of military history, while others were simply destroyed.

It should be emphasized that the activities of the military museums in Ukraine during this period depended entirely on directions from Moscow and St. Petersburg where the main military museums of the Red Army were created.

1. *Полунин С.* Военно-музейное строительство // Советские музеи. – 1932. – № 6. – С. 42.
2. *Александрова Н.В.* Российские военные музеи в первой трети XX века (из истории организации и деятельности). Дис... канд. ист. наук. – Москва. – 1997. – 245 с.
3. *Остоженский Н.* Музей «Жизнь Красных Армии и Флота» // Военное дело. 1920. – № 12. – С. 375-379.
4. *Военный В.* К вопросу о музее Красной Армии // Военный вестник. – 1922. – № 4. – С. 38.
5. *Быков П.* Переустройство Военно-морского музея // Морской сборник. – 1925. – № 7. – С. 131–139.
6. *Давыдов А., Пецанский М.* Артиллерийский исторический музей. Краткий исторический очерк. – М.: Госиздат, 1925. – С. 201-205.
7. *Арендт В.* Военно-исторический музей в Москве // Военный вестник. – 1926. № 25. – С. 19-24.
8. *Якушин Н.* Музей РККА // Военный вестник. – 1926. – № 35. – С. 34-38.
9. *Василенко К.* Решения съезда музейных работников в действии (об опыте Артиллерийского исторического музея) // Советский музей. – 1935. № 1. – С. 77–83.
10. *Лозинов Н.* Центральный музей РККА // Советский музей. – 1938. – № 2. – С. 56-69.
11. *Мацулевич В.* Музей Красной Армии в Ленинграде // Военный вестник. – 1924. – № 12. – С. 52-54.
12. *Лозенко Л.* До історії Празького українського архіву // Генеза. – 1995. – №1/3. – С.141-145.
13. *Обідній М.* Наші завдання в охороні пам'яток // УНМА. - Прага. – 1928. - Ч.1. – С.10-11.
14. *Мушинка М.* Музей визвольної боротьби: історико-архівні нариси // Державний комітет архівів України, Асоціація українців Словаччини, Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Словаччині. – К.,2005. –160 с.
15. *Кузнецов А.М.* Военные музеи и их роль в культурно-просветительной работе с военнослужащими. Дис. доктора исторических наук. – Москва. – 2009. – 535 с.
16. *Рафиенко Е.Н.* Становление и развитие советских историко-революционных музеев. Музеи революции и музеи Красной Армии. 1917 – конец 1920. Автореф... дис. к.ист.н. – М.,1987. – 378 с.
17. *Александрова Н.В.* Российские военные музеи в первой трети XX века (из истории организации и деятельности). Дис... к.ист.н. – М.,1997. – 245 с.
18. Российская музейная энциклопедия: В 8 т. – М., 2001. – Т. 1. – С. 109.

19. Галузевий державний архів СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 67093, т. 2135, арк. 4.

20. Галузевий державний архів СБУ, ф. 6, оп. 1, спр. 67093, т. 2135, арк. 134-135.

Надійшла до редколегії 22.05.2018 р.

Машталір В.В.
РОБОТА ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИХ УСТАНОВ ПІД ЧАС ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

На підставі проведеного дослідження автором розкрито умови, в яких функціонували військово-музейні установи, що перебували на території України. Підтверджено, що військово-музейна мережа є складовою державної музейної мережі і використовує в своїй роботі ті ж теоретичні, наукові та методичні підходи в організації музейної діяльності, які були вироблені в масштабі Радянської Республіки.

Дослідженням доведено, що жовтневий більшовицький переворот 1917 року став визначальним у роботі військово-історичних музеїв, в тому числі і на території України. Прийшовши до влади, більшовики орієнтували військові музеї на виховання людини на принципово нових ідеологічних установках. У числі засобів досягнення даних цілей використовували колекції, накопичені в музеях імператорської Росії.

У статті розглядаються особливості організації роботи військових музеїв щодо показу всіх видів класової боротьби. Автором представлено статистичні дані щодо кількісних показників військово-музейних установ, що перебували на той час на території України. За архівними матеріалами було реконструйовано певні події та долі державних діячів, що опікувалися долею та збереженням української військово-історичної спадщини.

Дослідженням встановлено, що твердий ідеологічний диктат з боку партійної й державної влади серйозно позначився на змісті всіх напрямів роботи українських військових музеїв у радянський період.

Ключові слова: військовий музей, полковий музей, дивізійний музей, музейна справа.

ВІЙСЬКА РОСІЙСЬКОГО ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ ПІД ЧАС ВІДСТУПУ У ЛИПНІ 1917 року

У статті розглядаються дії російських військ Південно-Західного фронту у ході відступу після прориву німецьких та австро-угорських військ під Тернополем у липні 1917 року на західноукраїнських землях під час Першої світової війни. Простежено участь військ у бойових діях, наводяться приклади звитяжної бойової діяльності окремих військових частин та її вплив на результати боїв. Приділено увагу діям дивізій і корпусів. Наведено приклади застосування авіації та кінноти.

Ключові слова: Російська армія, Перша світова війна, кампанія 1917 р., відступ, армія, корпус, дивізія, піхота, кіннота, артилерія, авіація.

Постановка проблеми та її актуальність. Помітне місце в історії Першої світової війни на українських землях займає бойова діяльність російських військ Південно-Західного фронту під час відступу після Тернопільського прориву німецьких та австро-угорських військ у липні 1917 р. Її ґрунтовний розгляд дозволяє вивчити внесок військ у результати бойовищ столітньої давнини. Тому вони і надалі цікавлять дослідників.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Дана тема опрацьовувалася у спеціальних наукових працях. Загальний перебіг бойових дій висвітлив А. М. Зайончковський [1, с. 84]. Коротко дії військ Південно-Західного фронту розглянуто у працях радянських дослідників [3, 13, 19]. Історики російської білої еміграції також вивчали бойові дії літа 1917 р. [4, 9, 14, 18]. Українська історична наука за останні роки зробила помітні кроки у даному напрямі, різноаспектно розкриваючи тогочасні події [5, 6, 17]. В цілому ж історіографія даного питання розкриває переважно бойову діяльність армій і подекуди корпусів, дивізій ж і полки залишаються поза увагою дослідників.

Науменко Андрій Олегович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, начальник науково-дослідної лабораторії кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил), Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, м. Київ.

© Науменко А.О., 2018

Важливий матеріал для дослідження містять мемуари Б. Геруа, Е. Людендорфа, П. Врангеля, Ю. Зубова, Д. Дорошенка та інших [7, 8, 10, 12, 15]. Загалом даний комплекс джерел дає можливість дослідити бойову роботу військ під час відступу у липні 1917 р.

Мета та завдання статті. Мета статті полягає у висвітленні діяльності військ Південно-Західного фронту під час відступу у липні 1917 року.

Російський наступ 28 червня (11 липня) 1917 р. на Калуш поставив австро-угорські війська у складне становище. Під загрозою опинилися важливі промислові райони Стрия і Дрогобича. Це сильно вразило німецьке командування. До місця прориву почали зосереджуватися резерви спочатку з Російського, а потім і з Французького фронтів. Цьому сприяла поведінка французького командування та уряду. Поразка грандіозно задуманої квітневої операції і заява про відмову найближчим часом від наступальних операцій розв'язали руки німцям [1, с. 660]. А. Керсновський вказує, що німецьке командування, так би мовити, запрошувалося до перекидання військ з Французького фронту на Російський [14, с. 288]. Е. Людендорф писав: „На сході нам належало продовжити бити Росію, наносячи їй все нові й нові удари, щоб розвалити цього колоса.” [15, с. 479]. Отже, Центральні держави рахувалися з російською потужністю і прагнули вивести її з війни.

До ділянки прориву було перекинуто із Західного фронту 11 дивізій і до 5 дивізій було знято з інших ділянок Східного фронту. Ці війська прибули у Галичину після того, як наступ російських 11-ї та 7-ї армій захлинувся. Дві дивізії були відразу ж направлені рятувати III-ю армію на Лімницю, а інші направились під Зборів, де утворили на правому фланзі II-ї австро-угорської армії Золочівський загін генерала А. Вінклера. Головнокомандуючий Східним фронтом принц Леопольд Баварський наказав йому перейти у контрнаступ у загальному напрямку на Тернопіль. Золочівський загін було доведено до 12 піхотних дивізій (11 німецьких) і націлено на лівий фланг російської 11-ї армії [14, с. 289; 19, с. 359].

Зранку 6 (19) липня противник відкрив артилерійський вогонь по розташуванню V-го Сибірського, XVII-го і V-го армійських корпусів і майже одночасно його піхота повела атаку [6, с. 132].

За даними А. Керсновського, вогонь вели 600 гармат і 180 мінометів. Удар Золочівського загону відбувся по XXV-му армійському корпусові, що не виявив стійкості. Розпропагована 6-а Гренадерська дивізія збунтувалася, і весь корпус кинувся з фронту. Один із полків 6-ї гренадерської дивізії – 607-й Млинівський тікав одним з перших. З усієї дивізії вдалося зібрати 200 чоловік. З XXV-го корпусу у полон потрапило 85 офіцерів, 2 900 солдатів і 10 гармат. Німці, за їхнім же визнанням, як вказує А. Керсновський, були «приголомшені» цим успіхом. Атаку на сусідній праворуч V-й Сибірський корпус відбила 6-а Сибірська стрілецька дивізія, німці ж перенесли удар на південь [14, с. 289].

За свідченням тодішнього начальника штабу 11-ї армії генерал-майора Б. В. Геруа, кинуті на допомогу резерви, корпусні, а потім і армійські, не змогли відновити становище. Вони швидко втягувалися у відступ, який нестримно розширювався і перетворювався у стихійний. Противник переніс вогонь на тил і резерви. Піхота, втративши свою традиційну стійкість, виявилася нездатною ні на контрудар, ні на імпровізацію оборони у ближчому тилу, щоб затягнути прорив. Тільки вдалі дії російської артилерії стримували натиск противника [8, с. 201]. Противника стримували тільки кіннота та окремі, що не втратили боєздатності, піхотні частини [13, с. 115].

До кінця дня було прорвано фронт 11-ї російської армії на ділянці у 20 км шириною і 15 км глибиною [19, с. 361]. Скориставшись цією «хвірткою», що відкрилася у фронті, німці увійшли у відкритий проміжок [8, с. 200].

Контрудар надто стривожив Ставку. 7 (20) липня О. Брусилов вимагав від О. Гутора: „... не тільки вжити всіх заходів для того, щоб зупинити наступ противника, але енергійно перейти у контратаку і відновити положення”. Відхід 7-ї армії не допускався, розвиток успіху противника не міг загрожувати Тернополю. Висловлювалося сподівання, що знайдуться „доблесні і вірні обов'язкові” полки, які затримають просування німців [19, с. 361; 1, с. 80]. Проте відхід XXV-го корпусу потягнув за собою і XVII-й. Прорив нестримно розширювався і поглиблювався. Генерал І. Г. Ерделі кинув 7 (20) липня у контратаку XLIX-й корпус, але він був відбитий. Услід за ним відійшли I-й гвардійський і V-й армійський корпуси [14, с. 289].

Прикладом дій вірних частин є бої, які вела гвардія 7-8 (20-21) липня. Їх перебіг викладено у статті Ю. Зубова [12]. Відзначимо лише, що підсумки їх були досить вагомими для 8-ї армії. Німці завдали контрудар поблизу Зборова, намагаючись оточити її. Гвардії було наказано ліквідувати прорив і прикрити відступ. Гвардійці 48 годин утримували свої позиції і неодноразово переходили у контратаки. Завдяки їх героїзмові, особливо Преображенського полку полковника Кутепова, що зазнав великих втрат, оточення вдалося уникнути [21, с. 49]. Втрати 2-го батальйону – до 600 солдатів, 3-го – до 400, 1-й і 4-й батальйони – бл. 300. Також полк втратив 15 офіцерів [12].

Південно-Західний фронт мав у своєму складі авіацію, яку Б. Геруа вважає, однак, нечисленною [8, с. 201]. Тим не менше російські льотчики робили все можливе, щоб полегшити відступ своїх військ. Увечері 7 (20) липня ескадрилья німецьких і австрійських літаків здійснила наліт на Тернопіль і летовище. На перехоплення її піднялося лише п'ять російських винищувачів. Три з них були з 7-го авіазагону. Першим керував командир загону корнет Ю. Гільшер. Двоє інших були – поручик Макейонок і прапорщик Янченко. У бою Ю. Гільшер героїчно загинув, здобувши свою п'яту і останню перемогу. Так авіатори, вступивши у бій проти 16 літаків, зірвали плани німецької авіації. Ворожі бомби, впавши в околицях летовища, не вчинили ніякої шкоди місту і літакам [2, с. 45].

Активно діяли бомбардувальники літаків „Ілля Муромець”. Підполковник Башко підняв у повітря весь загін – 7 літаків, а з ними йшли також 26 винищувачів – всього 33 апарати. Учасники подій свідчать: „Про це давно мріяли, але зробили пізно. ... зрозуміло, що до такої ескадри не зміг би наблизитися ні один німецький винищувач, Першими падали бомби на війська противника, ..., серед яких піднялася паніка. Обравши полосу фронту у 30 верст довжиною і 15 у глибину – знищили на ній все, що мало хоч якесь воєнне значення. ...” [16, с. 291]. Такі вдалі дії авіації сприяли російським військам, але вони лише відступали і внесок льотчиків тільки на короткий час забезпечив їх безладний відступ.

8 (21) липня командуючого фронтом генерала О. Є. Гутора усунуто з посади і замінено Л. Г. Корніловим. Він визначив 11-й і

7-й арміям відходити на Серет — з Бурканова і Монастириськи. XXXIV-й армійський корпус мав заповнити розрив між ними [14, с. 290]. Новий головнокомандувач фронту вирішив застосуванням жорстких заходів врятувати становище. Але і такий спосіб керівництва результатів не дав. Обговорення бойових наказів на мітингах і у комітетах продовжувалося. Багато частин відмовлялися їх виконувати [6, с. 132]. Щодо подальшого ведення операцій, Корнілов зупинився на єдино вірному рішенні, що напрошувалося само собою з самого початку катастрофи, відвести 7-у і правий фланг 8-ї армії на схід.

9 (22) липня противник залишив у спокої 11-у армію і спрямував свій удар на 7-у. Зранку три його роти з кулеметами рушили вздовж обох берегів Стрипи на південь і примусили до втечі 126-у і 2-у фінляндські дивізії. На позиції залишилися лише офіцери і унтер-офіцери та кілька солдатів [1, с. 79]. Офіцери цих дивізій — 300 чоловік — пішли самі проти 10 000 противника. Ніхто з них не повернувся [14, с. 291]. Подібних ганебних випадків за всю війну було в Російській армії небагато. М. Головін вказує, що вся піхота тікала, заповнюючи своїми юрбами дезертирів всі шляхи. Якою була їх кількість, свідчить те, що один ударний батальйон у тилу 11-ї армії затримав за одну ніч в околицях м. Волочиська 12 000 дезертирів. Ці дезертири направлялися більшовиками і чинили на своєму шляху неймовірні звірства: вбивали офіцерів, грабували місцевих мешканців, гвалтували жінок і дітей під більшовицький заклик „Різь буржуя!” [9, с. 472-473].

Разом з тим Ставка хвалила поведінку 194-ї піхотної дивізії (773-й Зайсанський, 774-й Байкальський (Куртанський), Памирський, Кустанайський піхотні полки) [11, с. 508]. У 7-й армії генерал Л. М. Белькович направив XXXIV-й корпус на праве крило, щоб заповнити розрив, але А. Вінклер випередив його, вигравши його правий фланг. Одночасно XXII-й корпус самочинно пішов з фронту. Правий фланг 8-ї армії – III-й Кавказький корпус відійшов на лінію Носів-Больчівці [1, с. 79]. Командуючий 8-ю армією генерал В. А. Черемісов наказав відступати на меридіан Станислава і рушив на підсилення флангу армії XII-й армійський корпус. З Північного фронту у Буковину було переведене управління 1-ї армії генерала Г. М. Ванновського.

Нова 1-а армія об'єднала лівофлангові корпуси 8-ї — XI-ї, XXIII-ї і XVIII-ї, що залишалися у Буковинських Карпатах. У 8-ї армії залишалися XII-й армійський, III-й Кавказький, XXXIII-й і XVI-й армійські корпуси і II-й кінний корпус [14, с. 291].

В ніч на 10 (23) липня правофлангові корпуси 7-ї армії відійшли на лінію Микулинці-Бурканів, а VII-й Сибірський і XXII-й армійський, почали, згідно з наказом, відхід на лінію Бурканів-Олеша-Монастириська. У зв'язку з відходом 7-ї армії і на виконання директиви фронту 8-а армія почала відхід на лінію Монастириська-Угорники-Надвірна-Тартарів. Правий і лівий фланги фронту залишалися на місці [1, с. 79-80].

10 (23) липня противник знов перейшов у наступ проти лівого флангу 11-ї армії на фронті Мишківці-Микулинці і, збивши частини V-го армійського корпусу і Забайкальської козачої дивізії, форсував Серет. Відновити положення не вдалося [1, с. 81]. Вінклер вдарив на Тернопіль, але був відбитий російським I-м гвардійським корпусом. Хоробро билися полки 1-ї і 2-ї гвардійських піхотних дивізій. Відзначилися 3-й і 5-й батальйони самокатників, що знищили 143-й німецький піхотний полк [14, с. 292].

У середині дня противник перейшов у наступ також між Стрипою і Серетом. Протягом певного часу XXXIV-й корпус і 104-а дивізія стримували противника, але, знесилені масовим дезертирством, відійшли на лінію Островчик-Брикуля, що спричинило відхід лівофлангових корпусів 7-ї армії на лінію Брикуля-Олеша-Монастириська. 8-а армія далі відходила на лінію Монастириська-Угринів-Надвірна-Тартарів [1, с. 81].

Зранку 11 (24) липня противник почав розвивати наступ на фронті Мишківці-Микулинці і потіснив російські війська далі на схід. Пізно ввечері лівофлангові корпуси 11-ї армії відійшли під тиском противника на лінію Плотич – р. Гнізна-Теребовля.

Між Серетом і Стрипою противник протягом дня вів наступ, і на вечір правий фланг 7-ї армії було відкинуто на лінію Будзанів-Романів-Петликівці. Під час бою численні частини уходили у тил, кидаючи свої позиції. Західніше Стрипи противник прорвав розташування XXII-го корпусу поблизу Олеші і до ночі лівофлангові корпуси 7-ї армії відійшли назад, вирівнявшись з 11-ю армією на лінії Петликівці-Озеряни-Баріш, 8-а армія відходила під прикриттям аерієргардів на лінію Баріш-Нижнів-Младотинь [1, с. 81-82].

Пізно ввечері 11 (24) липня командувач Південно-Західним фронтом повідомляв у Ставку, що обстановка на фронті 7-ї армії, у зв'язку з відходом військ, що посилювався, і розкладом у них, виключає можливість міцно закріпитися на зайнятій позиції і не дає впевненості у швидкому припиненні наступу противника попри вжиті заходи [6, с. 132].

Наступ противника розвивався. 12 (25) липня німці зайняли Тернопіль. Це створило загрозу флангові і тилу 7-ї та 8-ї армій, які змушені були розпочати відхід. Зранку противник потіснив росіян на північ і на південь від Теробовлі і, прорвавши позиції, став розвивати успіх у північно-східному напрямку. Російські контратаки зазвичай успіху не мали, і війська почали відкочуватися на схід. 13 (26) липня противник активних дій не вів. Війська завершали відхід і облаштовувалися на позиціях [1, с. 83].

Самовіддано працювала у ці дні кіннота. Про її бойову роботу свідчать дії 7-ї кінної дивізії генерала П. М. Врангеля (7-й Кінбурнський драгунський, 7-й Ольвіопольський уланський, 7-й Білоруський гусарський, 11-й Донський козачий полки). 10 (23) липня Врангель прийняв командування Зводним кінним корпусом, до складу якого увійшли і 7-а кінна та 3-я Кавказька козака дивізії [7; 11, с. 92]. Корпус мав діяти у зтик 7-ї і 8-ї армій, прикриваючи їх відхід і забезпечуючи фланги. Протягом дня корпус утримував свої позиції. Проте близько 2-х годин дня німці відтіснили Кінбурнських драгунів, і вже загрожували розбити фланг корпусу. Тоді Врангель наказав дивізіону Кінбурнців зупинити противника у кінному строю. Драгуни під проводом ротмістра Стаценка блискучою атакою вибили противника, захопивши кілька десятків полонених і кулемет. Становище було відновлено. У подальшому кінний корпус безперервно вів аерієргардний бій. Так, бригада кінноти противника рушила з метою охопити правий фланг корпусу у розріз між двома дивізіями. Тоді П. М. Врангель наказав артилерії відкрити швидкий вогонь і пустив дивізію в атаку, якої противник не прийняв і став швидко відходити. Тоді ж для охоплення лівого флангу корпусу, майже у тил, рушила ще одна бригада ворожої кінноти. Вогонь артилерії перенесли на цю колону, а противника атаковано трьома полками. І цього разу ворожа кіннота поспішно

відійшла. Незабаром Кавказька дивізія перейшла в наступ, збила противника і висунулася на попередні позиції. Протягом дня російські кавалеристи утримувалися на місці, вели перестрілку, противник не наступав. Ці дії кінноти значною мірою сприяли дальшому відступу [7].

Як видно, кіннота не втрачала свого значення на полі бою в умовах відступу, самовіддано прикриваючи відхід піхоти, що вже став безладним. Кінні ж частини зберігали порядок і дисципліну в умовах швидкого розвалу всього Російського фронту і виконували бойові завдання.

Іншим прикладом є дії польських уланів. 11 (24) липня під с. Креховцями відбувся славетний кінний бій, в пам'ять про який полк отримав пізніше почесне найменування Креховецького. Спочатку вони, підтримані П. М. Врангелем, приборкували мародерів з числа вояків розкладених піхотних частин. Протягом 5-6 годин полк здійснив окремими ескадронами шість кінних атак проти баварської піхоти і австрійських драгунів, які не прийняли атаки. Ці хоробрі атаки порівняно нечисленної кінної частини затримали наступ противника настільки, як того вимагали обставини бою. Дії полку відзначив командувач військами фронту генерал Л. Г. Корнілов. В подальшому улани брали участь у деяких незначних зіткненнях під час відходу до румунського кордону [4, с. 39; 7].

Активно діяв II-й кінний корпус. Промовистим прикладом його діяльності є бойова робота 9-го Київського гусарського полку. З 10 (23) по 15 (28) липня полк брав участь у прикритті відходу армій Південно-Західного фронту у районі Прислуп–Надвірна–Бучач–Чортків–Гусятин. Всі шість днів Київські гусари, як і інші полки 9-ї кінної дивізії, рухаючись здовж фронту піхоти, що відходила у безладі, затримувалися там, де противник, не зустрічаючи спротиву, енергійно насадив на охоплену панікою піхоту. Тоді гусари зав'язували з противником бій, примушуючи його розгортатися і, виграючи таким чином час, давали можливість піхотним частинам якщо не затримуватися для бою, на що вони були остаточно нездатні, то хоча б для того, щоб перетворити їх безладний відхід у планомірний відступ. Часто однієї появи доброї кінної частини серед піхотинців, що тікали і відходили, було досить, щоб до цих частин поверталися втрачені

ними спокій і певне почуття обов'язку. А 14 (27) липня Київський полк під проводом полковника Фомицького, стримуючи натиск противника, вів впертий і тяжкий бій з переважаючими силами австрійців поблизу сіл Васильківці і Копичинці, а потім з військами перейшов на російську територію [18, с. 14].

Самовіддано діяла Заамурська кінна бригада генерала О. Карницького спільно з Іркутськими гусарами і Архангелогородськими драгунами. Ці частини склали Зводну кінну дивізію генерала Свечина, також у II-му кінному корпусі. Особливо важкі бої вони витримали 13 (26)-14 (27) липня. У бою під Швейківцями відзначаються вмілі дії командирів частин, а також окремих підрозділів. Штабс-капітан Румянцев силою 25-ї кінної батареї відбив атаку німецької кінноти і двома гарматами підтримав кінну атаку на німців Іркутських гусарів і Архангелогородських драгунів. Згодом до атаки долучився 1-й Заамурський кінний полк. Окремі підрозділи полку прикривали свою батарею, а потім у піших лавах відбивали атаку німецької піхоти, після чого переслідували її у кінному строю. Наступного дня 2-й Заамурський кінний полк кінними атаками затримав наступ ворожої піхоти і кінноти поблизу Шманьковчиків. Відзначаються дії командира полку полковника Корганова і командира дивізіону підполковника Султан-Гірея. Блискуче діяли 1-й і 3-й ескадрони поручиків Попова та Федорова і 4-й ротмістра Врештіл [20, с. 502-503].

Росіяни продовжували відступ. 14 (27) липня 8-а армія залишила Городенку. 15 (28) липня її правофлангові корпуси — XII-й армійський і III-й Кавказький вперто билися в гирлі Збруча з армією Ф. Ботмера і вночі відійшли на його лівий берег. Лівифлангові – XXXIII-й і XVI-й билися поблизу Заліщиків і Снятина, стримавши армію К. Крїтека у Задністров'ї. Для заповнення розриву між цими двома групами генерал Корнілов направив у центр 8-ї армії кінну групу генерала П. М. Врангеля [14, с. 293]. З настанням темряви, згідно з директивою фронту, армії почали відходити на лінію: 11-а і 7-а – Плотич-Хоростків-Копичинці-Чортків-Ягольниця, 8-а і 1-а – Ягольниця-Латач-Незвиська-Коломия-Розтока-Томнатик-Капул. Правий і крайній лівий фланги фронту залишалися на місці.

Німецький контрудар призвів до повного розладу всього Південно-Західного фронту. Російські війська, майже не чинячи

спротиву, знімалися з позицій і йшли на схід. Німецьке командування отримало можливість розвивати свій успіх далі. Але воно не вжило ніяких заходів у цьому напрямі. Загальний відступ росіян фактично припинився на 15 (28) липня [19, с. 361].

Тільки на окремих ділянках противник ще просувався. Вночі на 21 липня (3 серпня) було залишено Чернівці. Д. Дорошенко наводить короткі спостереження про відступ російських військ із Чернівців: „Незвичайну картину уявляло з себе шосе від Чернівців до російського кордону і далі на сотню верст вглиб: відступала мільйонна армія, і здавалось, що це якесь переселення народів. Перша паніка вже вляглася, частини армії були сяк-так організовані наново, відступ прикривали більш надійні, тверді полки, котрі відходили з боєм. Та й наступ ворога вже значно ослаб.” [10, с. 145]. Б. Геруа так оцінює стан військ після відступу: „Як не велика була поразка, все ж вона не перетворилася у повну катастрофу, завдяки частково прийняттю командування швидких заходів, частково тому, що противник, натискуючи все більше і більше на південь, дозволив 11-й і 7-й арміям оправитися і зачепитися за новий рубіж на схід від Тернополя. ... В решті решт, до середини липня, після тижня тривожних боїв, ми зупинилися на меридіані р. Збруч, нашого попереднього державного кордону.” [8, с. 203].

Після цього на Південно-Західному фронті настало затишшя. Бойові дії не велися. Армії закріпилися на рубежі Броди, Збараж, Гримайлів, Боян, східніше Кімполунга [19, с. 361]. Проте німці самі припинили наступ у Галичині і Буковині і перенесли зусилля у Прибалтику [15, с. 479].

Висновки. Таким чином, менш ніж за півмісяця російські війська змушені були відступити, залишивши майже всю Галичину. Всі попередні успіхи у війні зводилися нанівець. Проте значно було полегшено становище союзників, оскільки з фронту на Заході було відведено значну частину сил на схід для боротьби з росіянами. Навіть підірвана революційними змінами російська армія змушувала противника рахуватися з собою.

Командування фронту робило все можливе для впорядкування дій військ у відступі, проте навіть жорсткі заходи не давали бажаного результату. Звинувачувати російських генералів у неспроможності приймати вірні рішення було б невірно. Війська масово відмовлялися виконувати накази, а їх нестримний відхід у тил зупинити було неможливо.

Разом з тим перебіг відступу військ Південно-Західного фронту показав, що навіть в умовах революційного розвалу поряд із частинами, які зрадили військовому обов'язкові, залишалася досить значна кількість і таких, що продовжували битися. Слід особливо відмітити артилерію, кінноту та авіацію, які зберігали порядок і дисципліну та виконували бойові накази. Їх безумовною заслугою стало те, що вони у несприятливих умовах змогли прикрити безладний відступ. Саме завдяки відчайдушним діям цих та інших вірних частин війська Південно-Західного фронту було врятовано від остаточного розгрому.

1. *Стратегический очерк войны 1914-1918 гг.* Ч. 7. Кампания 1917 г. Составил А. М. Зайончковский. – М. 1923 Режим доступа: http://www.grwar.ru/library/Strateg_Essay_7/index.html.
2. *Аверченко С.* Юрий Гильшер – один из первых асов России // Военно-исторический журнал. – 2001. № 8. С. 38-47;
3. *Агеев А., Вержховский Д., Виноградов В., Глухов В., Крилицын Ф., Ростунов И., Соколов Ю., Строков А.* История первой мировой войны 1914-1918 гг. / Под редакцией доктора исторических наук И. И. Ростунова. – Москва: Наука, 1975. – 712 с.
4. *Бем де Косбан В.* Польские Уланы в рядах Российской Императорской Армии (Историческая справка) // Военная быль. – 1967. – № 84. – С. 37-40.
5. Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. – К.: ТОВ «Видавництво „КЛЮ”», 2014. – 783 с.
6. Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна: У двох книгах. – Книга 2: Мовою документів і свідчень. – К.: ТОВ «Видавництво „КЛЮ”», 2015. – 800 с.
7. *Врангель П.* Южный фронт (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.). Часть I // Воспоминания. — М.: ТЕРРА, 1992. — 544 с.
8. *Геруа Б.* Воспоминания о моей жизни. Т.2, Париж, 1969.
9. *Головин Н.* Россия в Первой мировой войне / Николай Головин. — М.: Вече, 2006. — 528 с.
10. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки): Науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
11. *Залесский К.* Первая мировая война. Биографический энциклопедический словарь – М.: Вече, 2000. – 576 с.

12. *Зубов Ю.* Последний штыковой бой преображенцев на юго-западном фронте // Часовой. – № 13-14, 1929, Париж Режим доступа: <http://www.grwar.ru/library/Zuboff/index.html>.

13. *Кавтарадзе А.* Июньское наступление русской армии в 1917 году // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 5. – С. 110-117.

14. *Керсновский А.* История Русской Армии. – М.: Воениздат, 1994. – Т. 4. – 338 с.

15. *Людендорф Э.* Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. – М.: АСТ. Мн.: Харвест, 2005. – 800 с.

16. *Никольский С.* «Муромцы» в бою: Подвиги русских авиаторов / Сергей и Михаил Никольские. – М.: Эксмо: Яуза, 2010. – 384 с.

17. *Перша світова війна 1914 – 1918 рр. і Україна.* Українські землі у центрі цивілізаційної кризи / Упоряд. О. П. Реєнт. – К.: ТОВ «Видавництво Кліо», 2015. – 64 с.

18. *Протопопов Н.* Киевские гусары в войну 1914-1917 гг. // Военная быль. – 1973. – № 123. – с. 10-23.

19. *Ростунов И.* Русский фронт Первой мировой войны. – М.: Издательство «Наука», 1976. – 387 с.

20. *Русская кавалерия в Первой мировой войне /* составл., предисл., комментарии д. и. н. С. В. Волков. – М.: АЙРИС-пресс, 2016. – 528 с.

21. *Тихомиров В., Чапкевич Е.* Русская гвардия в Первую мировую войну // Вопросы истории. – 2000. – № 9. – С. 32–51.

Надійшла до редколегії 22.05.2018 р.

Naumenko A.O.
**FORCES OF RUSSIAN SOUTH-WEST FRONTING LINE DURING
STEPBACK IN JULY 1917**

The article contains the information about the actions of the Russian troops of the South-west front line during the stepback after the breakthrough operation of German and Austro-Hungarian troops near Ternopil in July 1917 in Western Ukraine during the First World War. The participation of troops is analyzed in battles; there are examples of victorious combat activity of individual military units and their influence on the results of battles. Also the attention is paid to the actions of divisions and corps. The examples of aviation and cavalry are provided.

Keywords: Russian troops, First World War, 1917 campaign, stepback, troops, corps, division, army, cavalry, artillery, aviation.

ПРОБЛЕМА СПІВПРАЦІ З АРТИЛЕРІЄЮ В УКРАЇНСЬКІЙ АВІАЦІЇ У 1917-1920 рр.

У статті розглянуто особливості створення у складі українських армій 1917-1920 рр. авіаційних частин, призначених для коректування артилерійського вогню. Головна увага зосереджена на організації та озброєнні гарматних авіаційних загонів у Повітряному Флоті Української Народної Республіки та Української Держави. Проаналізовано спроби налагодити підготовку кадрів для коректувальної авіації та розробки відповідних методичних матеріалів.

Ключові слова: Україна, військова авіація, коректування артилерійського вогню, авіаційний загін.

Постановка проблеми та її актуальність. В роки Першої світової війни авіація стала повноправним учасником бойових дій. Літаки використовувались для вирішення найрізноманітніших завдань, але головним з них лишалась взаємодія з наземними частинами. Його складовою було коректування артилерійського вогню – найскладніший різновид такої взаємодії, оскільки він вимагав добре налагодженої системи зв'язку авіації з артилерією та відповідної підготовки персоналу. Взаємодія з Сухопутними військами (зокрема, артилерією) лишалась ключовим завданням і для української авіації періоду визвольних змагань 1917 – 1920 рр. Звичайно, ефективність цих заходів з сучасної точки зору була досить обмеженою, оскільки технічні характеристики тогочасних літаків суттєво поступались сучасним літальним апаратам. Однак завдання взаємодії авіації з Сухопутними військами лишається вкрай важливим і у наші дні – що ще раз підтвердили бойові дії під час відбиття російської агресії проти України. Тому не втрачає актуальності і вивчення історичного досвіду співпраці авіації з наземними частинами.

Ткачук Павло Петрович, доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Харук Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Ткачук П.П., Харук А.І., 2018

Аналіз попередніх досліджень. Історія становлення та розвитку авіації періоду визвольних змагань 1917-1920 рр. вже була предметом розгляду низки публікацій А. Харука [1-3], Я. Тинченка [4], Р. Мараєва [5].

Мета та завдання дослідження. Дана стаття має на меті дослідити проблему організації взаємодії авіації з артилерією в період українських визвольних змагань 1917-1920 рр.

Вклад основного матеріалу. Матеріальною основою для формування української військової авіації стали колишні російські авіаційні частини Південно-Західного та Румунського фронтів. Серед них домінували корпусні й армійські авіаційні загони, призначені в основному для розвідки, а також винищувальні авіазагони. Артилерійські авіазагони, які мали завданням коректування вогню артилерії, були нечисленні – в середині 1917 р. з 84 загонів армійської авіації Росії артилерійських було лише чотири. Кожен з них за штатом нараховував 10 літаків. Крім того, для коректування артилерійського вогню призначалось по два літаки (з 10 штатних) у кожному корпусному авіазагоні [6, 195-196]. З числа артилерійських авіазагонів на території України влітку 1917 р. знаходились два – 1-й і 4-й. Однак невдовзі 1-й артилерійський авіазагін вивели у глибокий тил для переформування [7, 34-35]. У ході бойових дій, зокрема, під час літнього наступу Південно-Західного фронту у 1917 р., артилерійські авіазагони використовувались для коректування вогню важкої артилерії на ділянках прориву.

Формування української військової авіації почалось наприкінці листопада 1917 р. – після проголошення Української Народної Республіки Третім універсалом Центральної Ради [5, 11]. Авіаційні частини при цьому утворювались двома способами – українізацією наявних авіазагонів російської армії або формуванням нових частин. Для осіб, що займались створенням авіації УНР, – а це були офіцери з багатим бойовим досвідом – очевидною була нестача коректувальної авіації. Тому вже 17 грудня на базі Авіаційного артилерійського відділення при польовій офіцерській школі почалось формування 1-го Українського гарматного авіазагону [1, 21]. Відзначимо, що в тогочасній українській військовій термінології поняття «гарматний авіазагін» було відповідником російського

артилерійського авіазагону. Подобиці щодо особового складу цього загону та його технічного оснащення, на жаль, досі в архівах не знайдені. Єдина згадка про цю частину належить вже до періоду більшовицької окупації (лютий 1918 р.). Колишній авіамеханік М. Васільєв, якого більшовики призначили начальником Управління авіації та повітроплавання, своїм наказом № 6 розформує 1-й Український гарматний авіазагін [8, 127]. Судячи з цього, можна стверджувати, що вказаний загін не відступив з військами Центральної Ради на Волинь, а лишився у Києві.

Після того, як більшовики в березні-квітні 1918 р. були вигнані з території України, розгорнулася робота з відновлення і розбудови структур українських збройних сил на засадах регулярної армії. У квітні була розроблена і затверджена загальна організаційна структура Військово-Повітряного Флоту УНР. В її основу поклали територіальний принцип організації. Передбачалось створення трьох військово-повітряних районів з центрами в Києві, Харкові та Одесі. В цих містах розташовувались три авіапарки, які повинні були обслуговувати вісім корпусних авіаційних дивізіонів (в складі Волинського, Подільського, Одеського, Київського, Чернігівського, Полтавського, Харківського та Катеринославського армійських корпусів). Саме авіаційний дивізіон ставав основною тактичною одиницею авіації. Кожна така частина включала управління і чотири авіаційних загоны: два гарматних (артилерійських), один розвідувальний і один винищувальний. Авіація доповнювалась двома повітроплавними районами з центрами в Києві та Миколаєві, де розташовувались повітроплавні парки, а також чотирма навчально-кадровими повітроплавними дивізіонами – Чернігово-Волинським, Одесько-Подільським, Кієво-Полтавським та Харково-Катеринославським [9, 205]. Слід мати на увазі, що така структура повітроплавних частин призначалась для мирного часу. У випадку війни на основі навчально-кадрових дивізіонів мали розгортатись корпусні бойові повітроплавні підрозділи.

Що ж ми бачимо, аналізуючи цю організаційну структуру? В корпусних дивізіонах, які становили основу військової авіації УНР (поза ними лишалась тільки Ескадра повітряних кораблів), половина авіаційних загонів призначалась для коректування артилерійського вогню. Порівняно зі структурою російської

авіації зразка 1917 р. бачимо суттєву зміну акцентів. Якщо в російській авіації з 84 загонів для коректування артилерійського вогню виділялось лише чотири (а з урахуванням артилерійських відділень корпусних авіазагонів – 13 «умовних» загонів, тобто трохи більше 15% складу армійської авіації), то в українській це завдання покладалось на 50% авіазагонів. Стосовно повітроплавних частин, то усі вони як в російській авіації, так і в українській, призначались для коректування вогню артилерії (а також для спостереження за полем бою – що вважалось другорядним завданням).

Організаційну структуру авіації, розроблену за часів УНР, не встигли втілити в життя до гетьманського перевороту 29 квітня 1918 р. Однак за часів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського саме ця структура з мінімальними змінами була покладена в основу Військово-Повітряного Флоту. Власне, зміни були, так би мовити, косметичні: із присвоєнням корпусам номерів відповідні номери отримали й авіаційні дивізіони (1-й Волинський, 2-й Подільський, 3-й Одеський, 4-й Київський, 5-й Чернігівський, 6-й Полтавський, 7-й Харківський, 8-й Катеринославський). Авіазагони ж отримали суцільну нумерацію: причому парні номери відводились для гарматних авіазагонів, непарні, що не діляться на три, – для розвідувальних, і непарні, що діляться на три – для винищувальних. Передбачалось залишити проміжки в нумерації, оскільки в перспективі склад кожного дивізіону мав бути доведений до шести загонів – трьох гарматних, двох розвідувальних і одного винищувального [8, 58 зв.]. Таким чином, до 1-го (Волинського) авіадивізіону входили 2-й і 4-й гарматні загони, до 2-го (Подільського) – 8-й і 10-й і так далі. Треба відзначити, що з усіх 16 гарматних авіазагонів гетьманського Повітряного Флоту лише один – 20-й загін Київського дивізіону – формувався на базі аналогічного за призначенням підрозділу російської авіації (4-го артилерійського загону).

Основою для ще одного (40-го загону Харківського дивізіону) став 1-й Український гарматний авіазагін. Більшість інших гарматних загонів створювались на базі колишніх корпусних та армійських авіазагонів, а три (28-й у Чернігівському дивізіоні, 32-й і 34-й у Полтавському) формувались взагалі «з нуля» [3, 313]. Зрозуміло, що за таких обставин складно було говорити про

якийсь досвід персоналу нових гарматних загонів у галузі співпраці з артилерією. Потрібна була систематична підготовка як льотних екіпажів (насамперед, повітряних спостерігачів), так і наземних розрахунків радіостанцій – без доброго освоєння техніки радіозв'язку й тактики коректувальної авіації не могло бути й мови про ефективне використання гарматних авіазагонів за прямим призначенням.

Питання це спробували вирішити в жовтні 1918 р., коли були затверджені штати двох навчальних підрозділів. Перший з них – це навчальний гарматний авіаційний загін, штати якого були затверджені 4 жовтня. Чисельність його особового складу становила 69 чол. (15 старшин та 54 козаки), на озброєнні мало знаходиться 12 літаків і чотири автомобілі. 14 жовтня затвердили штат ще одного підрозділу – навчального гарматного радіотелеграфного загону. Він мав налічувати 43 чол. особового складу (двоє старшин та 41 козак). Літаків для цього загону не передбачалось, а основу його технічного оснащення складали шість наземних радіостанцій. Головним призначенням двох вказаних загонів (які формувались у Київському районі) було забезпечення навчального процесу старшинської артилерійської школи, курсанти якої мали відпрацьовувати з їх допомогою взаємодію підрозділів польової артилерії із літаками-коректувальниками [10, 134]. Однак відомості щодо формування навчального гарматного авіазагону і навчального гарматного радіотелеграфного загону у досліджених нами документах відсутні. Ймовірно, до падіння Гетьманату вони так і не були сформовані. Якщо ж навіть формування цих загонів вдалось розпочати, то розгорнути навчальний процес вони не встигли.

Що ж являли собою гарматні авіазагони армії Української Держави? Штатна чисельність літаків у них була такою ж, як і в загонах інших типів (розвідувальних та винищувальних). Циркуляр інспектора авіації від 23 травня 1918 р. визначав її у десять літаків. Але бойовий розрахунок становили лише п'ять літаків першої черги – до них відносились аероплани нові або ті, що не були у великому ремонті. Тренувальні польоти на них заборонялись – нову техніку слід було берегти для боїв. Решта п'ять літаків, передбачених за штатом, належали до другої черги – це мала бути техніка, яка вже побувала в ремонті. Саме її й слід було використовувати для повсякденних тренувальних польотів [11, 35].

Відповідно до призначення, гарматні авіазагони комплектувались двомісними літаками, екіпаж яких складався з пілота й льотчика-спостерігача – останній, власне, і здійснював коректування. Ще з часів Російської імперії штатним типом літаків-коректувальників вважався біплан «Вуазен» [12, 254]. Ця машина, створена у Франції, випускалась також і в Російській імперії, у тому числі одеською фірмою «Анатра». Літак був побудований за популярною в ранній період розвитку авіації схемою зі штовхальним гвинтом, коли двигун розташовувався за кабіною екіпажу. Така схема забезпечувала добре поле огляду для спостерігача, який знаходився у носовій частині фюзеляжу (пілот сидів за ним), але робила літак цілком беззахисним від атак ворожих винищувачів із задньої півсфери. Цей чинник в поєднанні з низькими льотними характеристиками «Вуазена» (максимальна швидкість становила лише 105-110 км/год) призвів до того, що в 1917 р. такі літаки вже вважались застарілими. Попри це «Вуазени» продовжували служити в російській, а згодом і в українській авіації.

В артилерійських (гарматних) загонах вони обладнувались радіостанціями імпортного походження, найпоширенішими з яких були французькі SFR В3. Важила така станція 24 кг, а дальність дії становила 15 км [6, 227-228]. Поряд з «Вуазенами» в гарматних авіазагонах авіації Української Держави використовувались літаки інших типів. Найбільш поширеними з них були «Фарман» ХХХ і «Анаде». Перший з них, як і «Вуазен», походив з Франції, але випускався і в Російській імперії. Він теж мав штовхальний гвинт, але дещо кращі льотні характеристики, ніж «Вуазен». Натомість «Анаде» був створений на заводі «Анатра» на базі проекту Р20 німецької фірми «Авіатік», придбаного напередодні війни. Схема «Анаде» була більш передовою – літак мав тягнучий гвинт. Однак через слабкий двигун (потужністю 100 к.с.) льотні характеристики його були не надто високими [13, 234-235].

Чисельність особового складу гарматного авіазагону відповідно до штату становила 16 осіб – 6 старшин і 10 козаків [10, 67]. У це число входили лише льотні екіпажі (пілоти та повітряні спостерігачі), а також мотористи. Уся інша наземна обслуга була закріплена за дивізіонами. Треба відзначити, що

гетьманська авіація відчувала перманентний брак кадрів – наприклад, влітку 1918 р. з двох гарматних авіагонів Катеринославського дивізіону був укомплектований лише один, а другий існував тільки на папері [3, 312].

Після падіння в грудні 1918 р. гетьманату та відновлення УНР, очолюваної тепер Директорією, українські повітряні сили перебували у досить скрутному становищі. Замість розгалужених і численних (хоч і не завжди належним чином укомплектованих) структур часів Української Держави вони склались лише з кількох авіагонів. Ці частини вже не диференціювались за цільовим призначенням – не було поділу на гарматні, винищувальні та розвідувальні. Та й назагал маневрений характер бойових дій у 1919-1920 рр. не сприяв застосуванню літаків для коректування вогню артилерії. Увага до проблеми коректувальної авіації приділялась лише у теоретичній площині: в «Статуті польової служби Народної Армії УНР», затвердженому 29 червня 1920 року Головним Отаманом С. Петлюрою, серед п'яти основних завдань, які покладались на Військово-Повітряного Флоту УНР було й коректування артилерійського вогню [1, 66]. У списку пріоритетів воно стояло третім, поступаючись веденню повітряної розвідки та перешкоджанню ворожим літакам у виконанні ними розвідувальних дій, але передуючи забезпеченню зв'язку між наземними частинами та завданню ударів по бойових порядках, резервах, артилерії ворога. Однак реальні приклади співпраці літаків-коректувальників з артилерією Дієвої армії Директорії ані в архівних фондах, ані в мемуарній літературі не виявлені.

В авіації Галицької армії низовою ланкою наприкінці 1918 р і на початку 1919 р. був відділ – власне, він був єдиною авіаційною авіаційною частиною. В середині лютого 1919 р. у його складі утворили дві летунські (авіаційні) сотні, які відповідали загонам в авіації Української Держави чи Директорії УНР [14, 25]. Позиційний характер бойових дій упродовж значного часу польсько-української війни за Галичину, здавалося б, мав сприяти застосуванню літаків-коректувальників. Однак спеціалізовані авіачастини взаємодії з артилерією в Галицькій армії не з'явились. Причина була прозаїчною: галицька авіація була надто малою за своїм складом, щоб виокремлювати спеціалізовані частини. Натомість саме в Галичині з'явилась єдина за весь період визвольних змагань інструкція з коректування артилерійського вогню з повітря. Невеличка (8 сторінок) брошурка П. Франка

«Співділання літаків з гарматами» була видана у 1919 р. в Станіславі Державним Секретаріатом Військових Справ [15]. Видання визначало алгоритм взаємодії авіаційного підрозділу з артилерійським – прибуття на місце призначення, попередня розвідка ворожих позицій і власне коректування. Також визначався порядок організації зв'язку літака з артилерійською батареєю – як за допомогою радіостанції, так і без неї (для чого були розроблені спеціальні умовні сигнали). Однак свідчення використання на практиці положень, запропонованих П. Франком, на жаль, відсутні.

Підбиваючи підсумки, відзначимо, що в українській авіації періоду 1917 –1920 років. існувала певна тенденція до організаційного оформлення коректувальної авіації. Зумовлювалась вона досвідом Першої світової війни, під час якої літаки досить активно взаємодіяли з артилерією. Перший спеціалізований гарматний (артилерійський) авіазагін був організований у складі Повітряного Флоту УНР вже в грудні 1917 р. План організації авіації, розроблений у квітні 1918 р., передбачав утворення вже 16 гарматних авіаційних загонів – по два на кожен армійський корпус. Реалізація цього плану припала вже на період Української Держави гетьмана П. Скоропадського. Здійснена вона була не повністю: формально усі загони утворили, але реально деякі з них не були укомплектовані. Також за часів Гетьманату, восени 1918 р., були затверджені штати навчальних частин для підготовки фахівців коректувальної авіації, однак до падіння Гетьманату, очевидно, навчання особового складу в них не встигли розпочати. В авіації Дієвої армії Директорії УНР, так само, як і в авіації Галицької армії, спеціалізованих частин для взаємодії з артилерією не було – невеликий кількісний склад цих авіаційних формувань не сприяв виокремленню спеціалізованих підрозділів. Однак потенційне значення взаємодії авіації з артилерією було для військовиків очевидним, що й спонукало до розробки відповідних методичних вказівок.

У нашій розвідці ми лише окреслили загальні підходи до вивчення малодослідженої проблеми взаємодії авіації з артилерією в українських арміях 1917 – 1920 років. Подальші архівні дослідження мають бути спрямовані на встановлення чисельності та оснащення гарматних авіазагонів часів УНР та Української Держави, а також пошук реальних прикладів взаємодії авіації з артилерією.

1. *Харук А.* Крила України: Військово-повітряні сили України, 1917-1920 рр. / А. Харук. – К.: Темпора, 2009. – 96 с.
2. *Харук А.І.* Участь військово-повітряних сил України у боротьбі проти більшовицької агресії в 1917-1920 рр. / А.І. Харук // Військово-науковий вісник. – Випуск 5. – Львів: ЛВІ, 2003. – С. 265-275.
3. *Харук А.* Повітряний Флот Української Держави / А. Харук // Українська Держава – жорсткі уроки. Павло Скоропадський. Погляд через 100 років. – Харків: Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. – С. 296-314.
4. *Тинченко Я.* Герої українського неба / Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2010. – 200 с.
5. *Мараєв Р.В.* Украинский воздушный флот в гражданской войне / Р.В. Мараєв // Аэрохобби. – 1992. – № 2. – С. 11-14.
6. Дузь П.Д. История воздухоплавания и авиации в России / П.Д. Дузь. – М.: Машиностроение, 1989. – 335 с.
7. *Куликов В.М.* Российская армейская авиация в I мировой войне. Кампания 1917 года / В.М. Куликов // Авиация и время. – 1998. – № 4. – С. 34-38.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ України), ф. 1077, оп. 5, спр. 19.
9. ЦДАВОВ України, ф. 1076, оп. 1, спр. 15.
10. ЦДАВОВ України, ф. 1074, оп. 2, спр. 18.
11. ЦДАВОВ України, ф. 4588, оп. 1, спр. 8.
12. *Харук А.І.* Літаки "Буазен": розвиток, виробництво та застосування в Україні / А.І. Харук // Військово-науковий вісник. – Вип. 22. – Львів: АСВ, 2014. – С. 249-259.
13. *Харук А.І.* Служба та бойове застосування літаків "Анаде" під час Першої світової війни / А.І. Харук // Військово-науковий вісник. – Випуск 21. – Львів: АСВ, 2014. – С. 228-237.
14. ЦДАВОВ України, ф. 2188, оп. 1, спр. 38.
15. *Франко П.* Співділення літаків з гарматами / П. Франко. – Станиславів: Накладом Д.С.В.С., 1919. – 8 с.

Надійшла до редколегії 02.09. 2018 р.

Тkachuk P., Kharuk A.

THE PROBLEM OF COOPERATION WITH ARTILLERY IN UKRAINIAN AVIATION IN 1917-1920

The article deals with the peculiarities of the creation of aircraft units intended for the correction of artillery fire in the Ukrainian armies of 1917-1920. The main focus is on the organization and arming of cannon air detachments in the Air Force of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State. The attempts to adjust the training of personnel for correctional aviation and the development of appropriate methodological materials have been analyzed.

Keywords: Ukraine, military aircraft, correction of artillery fire, aviation detachment.

УДК: 94(477) «1919 - 1939»

ВИЗДРИК В.С.

МЕЛЬНИК О.М.

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ КОЛОНІЗАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА

У статті проаналізовано нормативно-правову базу урядової аграрної політики Польщі в Західній Україні в міжвоєнний період. Досліджується проведення польської сільськогосподарської колонізації, що загострила соціальні та національні протиріччя між українським й польським населенням краю. Планомірна осадницька колонізація передбачала переселення з етнічних польських земель військових осадників і цивільних колоністів та створення ними фермерських господарств уздовж польсько-радянського кордону, що мали стати соціальною опорою політики уряду на східних і південно-східних окраїнах Польщі.

Ключові слова: нормативно-правова база, міжвоєнний період, військові осадники, цивільні колоністи, Західна Україна, колонізація.

Актуальність та постановка проблеми. Соціально-економічні відносини в Західній Україні у міжвоєнний період потребують вивчення та узагальнення, оскільки були проблемою не тільки економічною, а й політичною. Колонізація західноукраїнських земель була проголошена офіційним курсом держави. Досвід розвитку ринкових відносин на селі, вимагає всебічного аналізу всієї соціально-економічної структури галицько-волинського села. Дане дослідження зумовлюється не тільки пізнавальною необхідністю, а й практичними потребами вивчення історичного досвіду реформування аграрних відносин та розвитку міжнаціональних стосунків.

Виздрик Віталій Степанович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук Інституту морально-психологічного забезпечення Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Мельник Олександра Михайлівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних наук Інституту морально-психологічного забезпечення Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Виздрик В.С., Мельник О.М., 2018.

Метою дослідження є спроба проаналізувати нормативно-правову базу та основні етапи впровадження аграрної реформи, складовою частиною якої була польська сільськогосподарська колонізація.

Огляд літератури і джерел. Актуальні питання соціально-економічних та політичних перетворень у добу міжвоєнної Польщі містять дослідження як українських істориків, наприклад, І. Васюти, Л. Зашкільняка, М. Крикуна, І. Зуляк, В. Комара, І. Крюкова [1], так і польських науковців – М. Боруцького, П. Вечоркевича, А. Єзерського і С. Лещиньської, Я. Калінського і З. Ландау, Й. Столбняк-Смогоржевської, Р. Торжецького [2].

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Перед відродженою Польщею постав комплекс проблем з розбудови власної національної державності. Тому першочерговим завданням у процесі політичного та економічного становлення Польської держави у міжвоєнний період було реформування аграрної системи. “Польське суспільство є аграрним і всі програми його розвитку повинні виходити з питання впорядкування аграрного устрою”, – наголошував польський історик та правознавець В. Яворський [16, с. 6]. Це мало забезпечити не лише піднесення сільськогосподарського виробництва, а й відродження на цій основі промисловості та досягнення економічної, соціальної та політичної стабільності загалом [8, с. 467].

У листопаді 1918 р. було видано маніфест, що проголошував примусову ліквідацію великої і середньої земельної власності. Під тиском селянського невдоволення та політичних партій уряд І. Падеревського змушений був у червні 1919 р. внести на розгляд сейму проект земельної реформи, навколо якого в сеймі точилась гостра боротьба між основними політичними угрупованнями. Нарешті, 10 липня 1919 р. переважно голосами депутатів соціал-реформістських партій, сейм ухвалив проект "Основ земельної реформи", запропонований правою селянською партією ПСЛ "П'яст". Цей правовий акт польського сейму передбачав насамперед пришивдшення процесу становлення і зміцнення фермерського (селянського) господарства задля створення у Польщі такого аграрного устрою, який "повинен спиратися в першу чергу на сильних, здорових і здатних до інтенсивного

виробництва селянських господарствах, що ґрунтуються на приватній власності різного типу і величини" [17, s. 29; 18, s. 135]. Цей законодавчий акт також визначив колонізацію як основний напрям аграрних перетворень.

Урядова ухвала оберігала інтереси поміщиків, містила "виняткові положення", спрямовані на колонізацію українських земель та полонізацію українців. Нею передбачалося щорічне парцелювання (продаж землі парцелями – невеликими наділами) державою 200 тис. га земель державних, військових спекулянтів, занедбаних маєтків і лише в останню чергу – поміщицьких господарств. При цьому були свої особливості при викупі та парцеляції частини поміщицьких маєтків, що перевищували максимум володіння землею: якщо в Галичині цей розмір становив 180 га, то для Східної Галичини, де жили етнічні українці, – 400 га. [7; с. 215; 9, с. 41]. За відчуження земель понад норму встановлювався високий викуп, який держава оплачувала їх власникам. З цих земель створювався державний земельний фонд, призначений для парцеляції і продажу відповідним категоріям набувачів.

Господарства промислово-підприємницького типу, а також маєтки, що спеціалізувались на насінництві, тваринництві і риболовстві, незалежно від їх площі звільнялися від обов'язкового викупу. Недоторканими залишались маєтки церкви і монастирів, що тримали у своїх руках великі земельні площі. Уряд не посмів і не хотів посягати на економічну основу католицького духовенства. Питання про відчуження маєтків "мертвої руки" для парцеляції у кожному конкретному випадку підлягало погодженню з Ватиканом [17, s. 30].

З державного парцеляційного фонду понад 20% землі (а незабаром після зміни уряду цю норму збільшено до 40%) призначалося на створення фермерських господарств. Усі інші землі з цього фонду виділялися для сільськогосподарських робітників і малоземельних селян. Однак право придбання землі проголошувалося фактично тільки на папері, згідно з "Основами земельної реформи", власником землі могла бути лише та особа, яка спроможна організувати самостійне господарство. Якщо заможним селянам реформа відкривала великі можливості для зміцнення своїх господарств, то незаможні верстви, що терпіли від безземелля і малоземелля, вона фактично нічого не давала.

Проте, закон від 10 липня 1919 р. не набув сили обов'язкового виконання, оскільки не був опублікований у “Dziennik ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”.

Протягом 1919 – 1920 років у фонд держави перейшло всього 576,5 тис. га так званих "безгосподарних" та інших земель, а розparcelьовано і продано дрібним власникам Польщі тільки 50 тис. га [19, s. 49], це свідчить, що державна parcelьація проводилась у незначних розмірах. З метою контролю за перебігом parcelьаційного процесу був утворений Земельний національний суд, який пильнував за тим, щоб земля потрапляла у володіння польських власників [4, с. 5].

Отже, земельна реформа, основи якої сейм затвердив, щоб запобігти селянським заворушенням, давала лише невиразні обіцянки ліквідувати земельний голод. Цим політичні кола і влада розраховували посіяти ілюзії про розв'язання аграрного питання легітимними засобами, щоб паралізувати радикально налаштоване українське село.

Загострення політичної та військової ситуації на польсько-радянському фронті в липні 1920 р., змусила польський сейм поспіхом прийняти виконавчі правила до основ земельної реформи, котрі також значною мірою мали декларативний характер [12, s. 21]. Закон “Про виконання земельної реформи” 1920 р. був сформульований радикальніше, ніж сеймова ухвала 1919 р.. За ним збільшувалась кількість землі, що підлягала відчуженню і призначалась на parcelьацію й осадництво. Поміщицькі і церковні землі, що перевищували максимальну норму, повинні були викуповуватись за половину їхньої середньої ринкової ціни, їх живий і мертвий інвентар також підлягав примусовому викупу. Згідно з новим законом, заможні селяни могли створювати самостійні господарства до 15 га або ж докуповувати землю з такою умовою, щоб розмір їхніх господарств не перевищував 23 га, а в східних і західних воєводствах – 45 га [13, s. 1230-1233].

Урядова ухвала визначала структуру виконавчих органів із впровадження аграрної реформи [15, s. 11]. Центральним органом стала Головна земельна управа (з 1923 р. – Міністерство аграрних реформ). На місцях утворювались окружні земельні воєводські та повітові управління й комісії, до функцій яких входили

підготовка і проведення заходів, пов'язаних із перебудовою земельного устрою: розробка проектів законів, контроль за парцеляцією та колонізацією, координування діяльності Державного сільськогосподарського банку тощо [11, s. 131].

Уже 17 грудня 1920 р. польський уряд прийняв закон про військову колонізацію, який передбачав, що власністю держави ставали всі колишні землеволодіння царської Росії в цьому регіоні, а також так звані безгосподарні землі приватних власників. Особливістю цього закону було те, що 80% запасу землі призначалося для наділення безземельних і малоземельних селян, однак перевага при цьому надавалась інвалідам і солдатам польської армії, особливо фронтовикам і добровольцям – учасникам воєн 1918 – 1920 років. Цього права позбавлялися дезертири і учасники революційного руху, які боролися або виступали проти польської держави. Закон був спрямований проти радикальних елементів села, які позбавлялися можливості придбати землю. Населення Західної України не вважалося громадянами польської держави і практично позбавлялися права на придбання землі, а етнічні землі українців стали об'єктом інтенсивної польської колонізації. Військові осадники мають право безкоштовно отримати до 45 га землі із державного фонду на Волині, Віленщині й у Західній Білорусії. Ці новостворені господарства не можна було ні продавати, ні передавати іншим особам без дозволу уряду протягом 25 років. Передбачалося надання колоністам, передусім військовим, безкоштовних державних субсидій та допомога інвентарем, насінням, будматеріалами [22, s. 81]. Створювалися повітові комітети для забезпечення землею військових колоністів, куди входили повітовий староста або його заступник, представники від Міністерства землеробства й аграрних реформ, Міністерства фінансів, Міністерства військових справ, а також від місцевих землевласників.

Польський уряд отримав в особі військових колоністів найбільш надійних кадрів польської колонізації. Привілейованість осадників проявлялася у зверхньому ставленні до корінного українського населення, вважаючи себе представниками «вищої культури». Усіма справами самоврядування військових осадників займався Центральний союз військових осадників, а на місцях – воєводські та повітові союзи. Користуючись постійною підтримкою

влади військові осадники та заможні цивільні колоністи були спроможні вести господарство фермерського типу. З їх числа призначалися солтиси, війти та інші представники державної влади на місцях.

Протягом 1921 – 1925 років у Польщі було розparcelьовано всього 690 тис. га (5% площі великих землевласників), з них менше третини припадало на державну парцеляцію, що охоплювала тільки 10% площі державних площ. У той же час поміщики збули з великою вигодою 472 тис. га гіршої землі шляхом приватної парцеляції [19, s. 49]. Принцип примусового відчуження землі не застосовувався навіть до тих маєтків, землі яких більшою або меншою мірою здавалися в оренду. Самі ж польські селяни, за винятком незначної кількості військових осадників на Західній Україні, не одержали без винагороди жодного гектара землі. Окремі ділянки землі, які парцелювали та продавали самі поміщики або земельні управління, дісталися здебільшого заможній верхівці села. Все це викликало невдоволення та справедливий протест незаможних верств селянства, які стали ще наполегливіше вимагати конфіскації та розподілу поміщицьких земель.

Земельна реформа і пов'язане з нею польське осадництво вкрай загострили національні і соціальні протиріччя в суспільстві. Завдання уряду полягали в зміні кількісного співвідношення українського та польського населення на користь останнього за рахунок переселення з польської етнічної території в Західну Україну. Колонізація була одним з важливих методів аграрної політики, адже польські осадники мали стати важливою соціальною та політичною опорою польської влади в Східній Галичині.

Реалізація законів 1919 і 1920 рр. в аграрному секторі відбувалися вкрай повільно, що змушувало шукати нових шляхів і підходів до його реформування. Зважаючи на складну політичну ситуацію у східних і південно-східних воєводствах, враховуючи вимоги політичних сил щодо реформування земельних відносин в інтересах селян, уряд В. Грабського 20 серпня 1925 р. провів новий закон під назвою “Про виконання аграрної реформи”, який вступав в дію з 28 грудня 1925 р [18, s. 487]. Він конкретизував положення двох попередніх законодавчих актів сейму в земельному питанні.

Законом передбачалося:

1) створення нових самостійних господарств; 2) збільшення існуючих малоземельних господарств до розмірів самостійних; 3) створення дрібних господарств для виробництва городньо-овочевої продукції; 4) створення приміських земельних ділянок для потреб робітників, службовців, інших категорій мешканців міст; 5) забезпечення необхідних умов для покращення системи господарської культури, зокрема сільськогосподарських шкіл, спеціалізованих товариств тощо [18, s. 488].

Щодо регулювання земельних відносин з католицькою церквою, то вони визначалися конкордатом, укладеним 18 лютого 1925 р. між Ватиканом і Польщею, згідно з яким польська держава гарантувала церкві різні дотації, остання ж погодилась на те, щоб частина її земель була парцельована. Клір відстояв для себе високі норми землеволодіння: для капітулів, єпископів і семінарій – 180 га, для приходів – 10 – 30 га [17, s. 117]. Усі інші церковні землі, якщо вони не підпадали під виключення за законом, як і маєтки великих світських землевласників, підлягали примусовому викупу державою.

Аграрна реформа виходила з економічної необхідності розчистити шлях для ринкового розвитку сільського господарства. Уряд обіцяв провести обов'язковий викуп частини приватно-власницької землі вже не за половину середньої ринкової ціни, а за ціною, встановленою спеціальними державними комісіями. Проте за поміщиками залишалася попередня норма землеволодіння з тією лише різницею, що у східних воєводствах вона зменшувалася з 400 до 300 га [14, s. 3].

Реформа здійснювалась на основі добровільної парцеляції, яка хоча формально і контролювалась земельними управліннями, але фактично проводилась здебільшого самими поміщиками за ринковими цінами. В інтересах великих землевласників новий земельний закон включав до "обов'язкового викупу" і наступного продажу дрібними ділянками, по суті, лише землі, де велося нерентабельне господарство. Закон визначав норми і порядок проведення парцеляції, під яку потрапляли всі землеволодіння, що перевищували вказані граничні норми: приватні, церковні, державні, а також нерентабельні господарства. Водночас від парцеляції звільнялися: а) високопродуктивні спеціалізовані

господарства з тваринництва, виробництва насіння, кормів тощо; б) лісові масиви, де велося промислове господарство; в) господарства, де вирощували технічні культури, зокрема картоплю (до 350 га), цукровий буряк (до 700 га) та ін. Встановлювався щорічний парцеляційний фонд (200 тис. га); якщо ж ця норма не виконувалася, то нерозпарцельовані землі включалися в план наступного року [3, с. 56]. Це свідчить про те, що реформа повинна була створити економічні умови для розвитку капіталістичних ринкових відносин у сільському господарстві.

Таким чином, обмежуючи великі землеволодіння, земельна реформа сприяла формуванню ринку землі та поглиблювала диференціацію селянських господарств.

Польський уряд надавав особливого значення проведенню аграрної політики на західноукраїнських землях. Виступаючи перед чиновниками окружного земельного управління у Львові міністр аграрних реформ Польщі В. Станевич підкреслив, що "заможне, задоволене селянство на сході (в Західній Україні і Західній Білорусії) буде найліпшим оборонним валом, що захищає Польщу, а разом з нею і всю Західну Європу від гасел, проголошуваних на Сході" [21, с. 33]. Тому прагнув розширити і зміцнити задоволену режимом верству господарств фермерського типу і паралізувати вплив на сільську бідноту соціально-економічних та політичних перетворень, які відбувалися в цей період у радянській Україні (НЕП, українізація).

За даними Міністерства сільського господарства і аграрних реформ Польщі, на початку 1919 р. в Західній Україні було 2 699,7 тис. га землі (у Східній Галичині – 1 550,7 тис. і на Волині – 1 149 тис. га) в тих маєтках, які мали у своєму володінні більше максимальної земельної норми, встановленої законом. Від обов'язкової парцеляції звільнялось 1 523 тис. га найкращої землі, 56,5% площі великих землеволодінь, головним чином лісових масивів, що мали промислову цінність, а також господарств промислово-підприємницького типу, маєтків з сільськогосподарською спеціалізацією та інших площ [3, с. 20].

Залежно від форми земельної власності визначалися механізми парцеляції: державна, банківська і приватна. Великі землевласники пускали в парцеляційний обіг гірші землі, на яких

велось екстенсивне господарство. Для сприяння земельної реформи був створений у 1919 р. Державний сільськогосподарський банк, через який йшли кошти на виплату обов'язкового викупу тієї поміщицької землі, яка переходила у державний земельний фонд для парцеляції. Банк видавав також довгостроковий кредит особам, на яких, згідно із земельним законом, поширювалося право на придбання парцельованої землі. Сільськогосподарський банк мав право самостійно купувати приватні маєтки для проведення парцеляції, однак землевласникам було більш вигідно парцелювати землю без посередництва банку.

Частка держави і сільськогосподарського банку в парцеляційному обороті становила разом менше 0,6%, а решту землі продали шляхом приватного розподілу самі власники маєтків або довірені ними юридичні особи – парцеляційні товариства і банки.

Приватну парцеляцію в Західній Україні проводили самі поміщики або акціонерні товариства та банки під наглядом земельних управлінь. У Східній Галичині парцеляцією землі займались Поміщицький кредитний банк, Аграрно-осадницьке товариство, Польське бюро парцеляційне, Парцеляційне товариство "Земля", Подільська спілка поміщиків, Парцеляційне товариство "Толя", Дисконтний банк, Поміщицький банк для кресів, Товариство "Польська Глеба", Осадницько-парцеляційна спілка "Парцела", Народна парцеляційна спілка, Бюро обробітку землі та інші [5, арк. 1-4].

За ширмою парцеляційних товариств відбувалася шалена спекуляція землею. Після проведення грошової реформи 1924 р. ціни на землю різко зросли у порівнянні з довоєнним рівнем. Найбільше земельні ціни були роздуті поміщиками і спекулянтами в районах з гострим аграрним перенаселенням. Це стосується насамперед Галичини.

Великі землевласники використали парцеляцію, щоб за одержані кошти від її продажу ліквідувати свої заборгованості та раціоналізувати власні господарства, підняти свої маєтки із занепаду. Саме в 1921 – 1924 роках поміщики Східної Галичини продали половину розпарцельованих у міжвоєнний період земель краю. У парцеляційному обороті наступних років було все менше площі, в результаті чого ціни на землю невпинно зростали.

Державний сільськогосподарський банк у своїй діяльності послідовно проводив політику зміцнення господарств фермерського

типу. Тільки з 1925 по 1931 р. включно він видав 17 427 тис. злотих довгострокового кредиту на купівлю землі в Західній Україні, яким скористались 5455 міцних господарств, здебільшого польських колоністів, що купили 37 970 га землі [6, арк. 6].

В роки економічної кризи погіршилося становище фермерських господарств, які неспроможні були сплачувати заборгованість та відсотки по кредитах. Відбулося значне зниження цін на землю. Проте падіння ціни на землю відбувалося повільніше, ніж зниження ціни на сільськогосподарські продукти, а тому земля для селян ставала у 2-3 рази дорожчою, ніж напередодні кризи. Така тенденція на ринку цін була вкрай не вигідна для незаможних селян і була доступна лише заможним верствам населення. Таким чином для незаможних земля на вільному ринку практично стала недоступною.

У березні 1932 р. були ухвалені два сеймові закони, один з яких стосувався захисту прав власників, котрі придбали малоприсадатні для обробітки ґрунти. Він передбачав їхній викуп за згодою власників за меншу вартість. Інший регулював право власності на землю. Адаже близько 60% набувачів парцел, заплативши попереднім власникам, не набули юридичного права власності на володіння ділянками, хоча фактично вільно розпоряджалися ними [23, с. 55-56].

Польським законодавством була унормована комасація, суть якої полягала в ліквідації багатосмузжя, тобто зведення розташованих у різних місцях земельних ділянок одного власника в єдину площу. Сеймова ухвала від 31 липня 1923 р. розв'язувала дану проблему при перерозподілі землі, що робило її власника більш незалежним від громади та сприяло піднесенню культури господарювання і зростанню продуктивності праці. При цьому проведення комасації передбачало врегулювання інших важливих елементів землеустрою: ліквідацію сервітутів, поділ общинних земель, перегляд меж окремих територіально-адміністративних одиниць, виділення ділянок для спільного громадського користування, проведення меліорації тощо. Витрати, пов'язані зі складанням відповідної проектної документації, брали на себе власники господарств [25, с. 255].

Низка законодавчих актів мала врегулювати орендні відносини в аграрному секторі, що також сприяло його переходу

на ринкові умови функціонування. Прийняті польським сеймом 28 серпня 1924 р. закон про захист дрібних орендарів та 18 березня 1932 р. закон про викуп земель дрібними орендарями формально впорядковували відносини в цій сфері[26, s. 35].

Реформування аграрного сектору, що проводився в Польщі у міжвоєнний період на східних окраїнах, мало колонізаційний характер починаючи від нормативно-правової бази і завершуючи її реалізацією. Попри тенденцію щодо демократизації аграрного законодавства, у міжвоєнній Польщі приймалося й чимало актів, які більшою мірою захищали інтереси великих землевласників, аніж збіднілого селянства. Політика осадницької колонізації спричинила загострення земельної проблеми серед населення, що в свою чергу викликало загострення міжнаціональних відносин. Власне колонізаційний характер реформи визначив головну особливість її здійснення у Західній Україні, – утиски українського селянства мали не лише економічний, але й національно-політичний характер.

1. *Васюта І.* Галицько-Волинське село між світовими війнами: Монографія / І. Васюта. – Львів: Каменяр, 2010. – 507 с.; *Зашкільняк Л.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 752 с.; *Зуляк І.* Особливості польської політики на західноукраїнських землях (1919–1939) / І. Зуляк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип. 3. – С. 39–47; *Комар В.* Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.) : основні напрямки та етапи / В. Комар // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – № 5–6. – С. 290–295; *Крюков А.* Дослідження проблеми аграрної політики Польщі в Галичині в історичному аспекті / А. Крюков // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського: зб. наук. праць. Серія : Історія. – Вінниця, 2014. – Вип. 22. – С. 244 – 248.;

2. *Borucki M.* Historia Polski do 1957 roku / M. Borucki. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 1998. – 364 s.; *Wieczorkiewicz P.* Ostatnie lata Polski niepodległej / P. Wieczorkiewicz. – Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1991. – 80 s.; *Jeziński A.* Historia Gospodarcza Polski / A. Jeziński, C. Leszczyńska. – Warszawa : Key Text, 1999. – 560 s.; *Kaliński J. Landau Z.* Gospodarka Polski w XX wieku /

J. Kaliński, Z. Landau. – Warszawa : Polske Wydawnictwo Ekonomiczne, 2003. – 409 s.; *Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920–1945 / J. Stobniak-Smogorzewska.* – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, oficyna wydawnicza RYTM, 2003. – 419 s.; *Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki.* – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. – 467 s.

3. *Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1919–1939) / І. Васюта.* – Львів: Вища школа, 1978. – 192 с.

4. *Виздрик В. Польське аграрне осадництво на західно-українських землях у 20-х рр. XX ст. / В. С. Виздрик // Грані.* – 2013. – № 6. – С. 4-7.

5. Державний архів Львівської області, ф. 1, оп. 13, спр. 5.

6. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 9, спр. 480.

7. *Жулканич Н. М. Методологія дослідження аграрних відносин в Україні (др. пол. XX ст.) / Н. М. Жулканич // Збірник навчально-методичних матеріалів та наукових статей історичного факультету ВНУ ім. Лесі Українки.* – К., 2008. – Вип. 14. – С. 215–221.

8. *Запільняк Л. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Запільняк, М. Крикун.* – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2002. – 752 с.

9. *Зуляк І. Особливості польської політики на західно-українських землях (1919–1939) / І. Зуляк // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія.* – Тернопіль, 2002. – Вип. 3. – С. 39–47.

10. *Крамар Ю. Реалізація земельної реформи у Волинському воєводстві адміністрацією Г. Юзефського (1928–1938) / Ю. Крамар // Минуле і сучасне Волині. Олександр Цинкаловський і край : матеріали ІХ наук. іст. краєзн. міжнар. конф.* – Луцьк, 1998. – С. 253–257.

11. *Brzoza Cz. Polska w czasach niepodległości i II wojny światowej (1918–1945) / Cz. Brzoza.* – Krakow, 2001. – 424 s.

12. *Dabrowska M. O wykonaniu reformy rolnej (objasnienie ustawy z d. 15 lipca 1920 r. wraz z urzkdowym tekstem ustawy i przepisyw wykonawczych / M. Dąbrowska.* – Warszawa, 1921. – 36 s.

13. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej.* – Warszawa, 1920. – Т.2, –1241s.

14. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej.* – Warszawa, 1926. – Т.1.

15. *Fialkowski H.* Uporzadkowanie stanu prawnego drobnych gospodarstw na ziemiach wschodnich / H. Fialkowski. – Lublin, 1937. – 16 s.
16. *Jaworski W.* Projekt kodeksu agrarnego / W. Jaworski – Warszawa, 1928. – 427 s.
17. *Jaworski W.* Reforma rolna. Tekst ustaw i rozporządzen. – Krakow, 1926. – T. 3. – 346 s / W. Jaworski – Warszawa, 1928. – 427 s.
18. *Ohanowicz A.* Ustawa o wykonaniu reform rolnej i inne ustawy rolne / A. Ohanowicz. – Poznan, 1926. – 504 s.
19. *Reforma rolna w Polsce.* – Warszawa, 1929. – 169 s.
20. *Rocznik ziem Wschodnich.* – Warszawa, 1939. – 96 s.
21. *Staniewicz W.* O program agrarny w Polsce I jego wykonanie. Mowy i przemowienia (1926-1928) / Staniewicz. – Warszawa, 1928. – 139 s.
22. *Ustawa o wykonaniu reform rolnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej.* – 1920. – Nr. 70. – Poz. 462.
23. *Wludyka T.* “Trzecia droga” w myśli gospodarczej II Rzeczypospolitej / T. Wludyk. – Kraków, 1994. – 169 s.

Надійшла до редколегії 10.09.2018 р.

Vyzdryk V., Melnyk O.
SEVERAL FEATURES COLONIZATION POLICY OF POLAND IN WESTERN UKRAINE DURING THE INTERWAR PERIOD: NORMATIVELY LEGAL BASE

The article analyzes the normative and legal basis of the government agrarian policy of Poland in Western Ukraine during the interwar period. The subject is to study Polish agricultural colonization, which exacerbated the social and national contradictions between the Ukrainian and Polish population of the region. The planned sedentary colonization envisaged the relocation of military forces from the ethnic Polish lands and Key words: legal framework, interwar period, military sediments, civil colonists, Western Ukraine, colonization and the creation of their farms along the Polish-Soviet border, which were to become the social backbone of the government's policy on the eastern and south-eastern outskirts of Poland.

Keywords: normatively legal base, interwar period, military sediments, civil colonists, Western Ukraine, colonization.

COMBAT OPERATIONS OF THE GERMAN 10TH INFANTRY DIVISION ON THE WESTERN FRONT OF WORLD WAR I IN 1918

This paper presents combat actions of German 10th Infantry Division of 5th Army Corps in 1918 on the Western Front of World War I - the Second Battle of Marne, battles between the Meuse River and the Moselle River (the battle of the Salient Saint-Mihel) and the operations in the Champagne region and by the Meuse River (Meuse-Argonne Offensive). The analysis of available sources and subject literature has allowed a recreation of 10th Infantry Division's combat route organizational changes which took place during the war, the role of the division in respective battles, and the losses suffered by regiments, including soldiers of Polish nationality which is only partially recorded.

Key words: German 10th Infantry Division; Western Front WWI in 1918; Second Battle of Marne; battles between the Meuse River and the Moselle River; Poles in the German army 1918.

In the spring of 1918, the German General Staff planned to carry out another offensive on the Western Front. The goal was to break through the line of the river Marne and to inflict a decisive defeat on the French troops, before the arrival of the American Division on the Western Front. The decisive blow was supposed to consist of two operations. The first, named “Marne”, was to be conducted by the 7th Army under the command of Gen. Hans von Böhn. The second operation received the codename “Reims”. Both operations have passed into history as the Second Battle of the Marne (11 June – 6 August 1918). For these reasons the aim of this article is to present combat operations of the 10th Infantry Division in the Second Battle of the Marne, Battle of the Silent Saint-Mihel, fighting in the Champagne and along the Meuse River. Apart from the German sources and research, the author used publications by US units, including the 3rd Infantry Division [1], the 1st Infantry Division[2] and books by Michael S. Neiberg[3], Martin Marix Evans[4] and Mark Ethan Grotelueschen[5].

Kruszyński Bartosz, Ph.D, is an assistant professor at the Military History Department, The Faculty of History, The Adam Mickiewicz University in Poznań – Poland.

© Kruszyński Bartosz, 2018

In the spring of 1918, with the arrival of the American troops in France, the Allies planned to carry out an offensive by the Marne River. When the German preparations for the offensive in the East and southwest of Reims were detected, the command of the French and the US forces prepared for defensive operations. They decided that they would undertake a counterattack, which would occur after the German offensive. The Germans lost the element of surprise and were to attack their opponent, ready to repel this impact. Moreover, there was only one railway line by the Marne River, which was supposed to provide ammunition for artillery and other material necessary for carrying out the offensive[6, p. 129]. This made it difficult to supply the German army. For the German side, these factors meant their maneuvers were essentially a one-way ticket. It would be not possible to evacuate the valuable war material in the case of the failure of the offensive and the transition of the enemy to a dynamic counterattack[6, p. 129].

Meanwhile, on 11 June 1918, the regiments of the 10th Infantry Division were withdrawn from the front and moved to Sissonne. The soldiers had to rest, and the material and required reinforcements. Kronprinz Wilhelm came to the staging point of the 47th Infantry Regiment on 25 June and decorated soldiers for their actions in the previous battles[7, p. 401]. At the beginning of July, the size of the individual battalions of the Division increased to about 750 soldiers [8, p. 5]. The Division was assigned to the Gruppe “Kathen”, which was created on the basis of the XXIII Reserve Corps of the 7th Army. The 36th Infantry Division and the 10th Landwehr Division (which filled the position on the right bank of the river) were also assigned to the Gruppe “Kathen”[9, p. 376]. The 128th Infantry Regiment, the 175th Infantry Regiment and the 5th Grenadier Division of the 36th Infantry Division were designated to storm the eastern flank of the assault. On the western flank of the assault were the 6th Grenadiers Regiment, the 47th Infantry Regiment and the 398th Infantry Regiment of the 10th Infantry Division[4, p. 173; 10, p. 498].

On 7 July, the Division undertook a march towards the front by Eppes, Brenelle and Forêt de Fère to reach the starting position. The Division’s line of attack was set next to oxbow of the Marne River, which was winding around the hill to the South from the Meuse River. A strike by the Gruppe “Kathen”, which included the 10th Infantry Division, was supposed to take place in the morning on

15 July 1918. In the meantime, the American 3rd Infantry Division set out for left bank of the river Marne. The units of the 6th Infantry Brigade occupied the following positions: the 38th Infantry Regiment – the line to the town Meuse and the 30th Infantry Regiment – the line from the Meuse (including the town) to Le Rû Chailly Ferme. The 7th Infantry Regiment of the 5th Infantry Brigade occupied the line from Le Rû Chailly Ferme (including) to Blesmes. At the beginning of July, the 7th Infantry Regiment had 2843 soldiers, the 30th Infantry Regiment had 3345, and 3202 for the 38th Infantry Regiment. The positions along the front of the 3rd Infantry Division were organized in several lines. The first line was the zone of checkpoints, which were next to the river, and the resistance points along the railway line. There were two main lines of resistance. The first was the Aqueduct Line, which was drawn north along the ridge of the hill and wound by the river. The second was Woods Line along the Janvier Ferme - le Souvrien Fermé le Rocq Ferme et Château - Fontaine aux Charmes. In support of the individual infantry company, items of the 8th Machine Gun Battalion and the 6th Sapper Battalion of the 3rd Infantry Division were deployed in individual sections of the defense[1, p. 22-23, 98].

The Allied intelligence acquired information about the details of the planned attack of the German troops. The loss of the effect of surprise by the German army obviously did not bode well for them. Specifically, this allowed the French and American artillery fire to concentrate on both areas of German divisions. At 00:15 on 15 July 15, the German artillery began shelling the American 3rd Infantry Division with explosive and fragmentation bullets as well as gas projectiles. The 7th Infantry Regiment suffered heavy losses. The fire of the German guns was intense enough to spark panic amongst the American soldiers, who were not used to the conditions on the Western Front. This phenomenon afflicted, in varying degrees, privates, non-commissioned officers and officers. In one notable case, one of the Commanders of the Regiment of the 3rd Infantry Division had to be evacuated to the homefront[3, p. 10-110; 4, p. 112].

Meanwhile, the pioneers of the 10th Infantry Division, under the fire of the enemy artillery, put up few pontoon bridges. The Posen regiments pushed forward over the Marne River through the pontoon bridges. They crossed the river near the Meuse and Le Rû Chailly Ferme, flanked Fossoy and seized Bois d'Aigremont. At 2:40 am the

Grenadier Regiment crossed the river on both sides of the Meuse, where it fought against company G of the 38th Infantry Regiment and company C of the 30th Infantry Regiment. At 3.30 am the Posen grenadiers mastered the railway line, displacing both enemy companies. However, an effective counterattack of the American company G and H of the 38th Infantry Regiment pushed the 6th Grenadiers in the direction of the river. The German infantry managed to infiltrate the American positions of the 3rd Infantry Division to the West of the Meuse. But the company C of the 30th Infantry Regiment, which was supported by two heavy machine guns, resisted[1, p. 25-26].

Further to the West, the German 398th Infantry Regiment crossed the Marne River near the American company B of the 30th Infantry Regiment. Its two battalions attacked first, and the third was to repudiate. During the crossing, the 398th Infantry Regiment suffered significant losses from the artillery fire, but its combat readiness remained high. At 5:00 am the soldiers of the 398th Infantry Regiment took the line of the railway track. However, its wings were exposed and thus vulnerable to counterattack. After 5:00 am, soldiers of the 1st Battalion of the 398th Infantry Regiment began a further attack. However, they were stopped around 9:00 am at the North of Fossoy by two platoons of the company F of the 7th Infantry Regiment. Robert St. James, one of the American soldiers, described this scuffle: „(...) The Germans pressed on toward them in skirmish formation. The attack never passed beyond this position. Their heroic stand against superior forces can best be told by the number of dead Germans who lay in front of the line, circling the bodies of those two platoons who gave their lives to stem the German advance. It must have been that these men disdained to wait the German’s advance but advanced to meet the enemy, for in front of the American line, mingled with German dead, were the bodies of men from these two historic platoons that had died fighting... Of the heroism of individual men of these two platoons too little is known. They halted the Germans and died. One automatic rifleman, Clarence Hensley of Co [Company - BK] J fired his Chauchat until ammunition and crew were gone. A broken Chauchat and the bodies of Germans beside his dead body told the story of his last fight...” [4, p. 112-113].

Included in this attack by the reserve of the 10th Infantry Division was the 47th Infantry Regiment, which had to force the Marne River

to the West from Meuse. The pioneers began building the bridge in the direction to the West of Mont St. Père Island, next to the position of the American company C of the 30th Infantry Regiment. At 4:00 am when the bridge was completed the soldiers from the I Battalion of the 47th Infantry Regiment went on to the other side of the river. Then, they entered a hurricane of fire from the American company. The battalion took up 200 m from the southern bank of the Marne River, weighed down with the fire of MGs. Due to the very large losses, survivors retreated on the north shore of the river. Soldiers from the 3rd Battalion of the 47th Infantry Regiment failed to cross by ferry across the river to the West of Meuse. In the course of attempting to force the Marne, they took heavy fire from machine guns and artillery, and thus took shelter in the woods north of Chartèves. The II Battalion of the 47th Infantry Regiment crossed the river successfully, however, upon seeing the defeat of the I Battalion, they stopped and took a defensive position. The further offensive of all three regiments of the 10th Infantry Division did not produce the expected results. American troops resisted by performing hard local counterattacks. At 2:00 am on 15 July the line of defense of the Posen Division was shaped by the railway line on the South Bank of the River - Meuse village and the forest to the North of Crézancy. At 6.30 am the regiments of the 10th Infantry Division received orders to withdraw to the North edge of the Marne River[1, p. 26-31].

During the fighting on the ground, British, French and American aircraft launched intense attacks on the positions of German troops, and heavy bombers made raids on the warehouses by the front. Through first day of fighting only, 45 tons of bombs fell on pontoon bridges. Soldiers of the American 3rd Infantry Division did not have combat experience, and deficiencies in training both at the warehouses, and the regiments were considerable. Despite these problems, the American soldiers turned out to be a hard and relentless opponent[6, p. 130]. The American 3rd Infantry Division was awarded the nickname “The Rock of the Marne” for its attitude in this battle, a name that is still in use today, providing a lasting element of the history of this unit[11].

On 16 July, the second day of fighting, it was already clear that the German plan of forcing to the other bank of the Marne would be impossible to implement. Therefore, the German high command

issued the order to stop the attack. The regiments of the 10th Infantry Division evacuated from the bridgehead, which was a narrow strip of land located directly on the river[1, p. 26-31]. The American 3rd Infantry Division maintained attacks on the 398th Infantry Regiment, the 6th Grenadier Regiment and the 47th Infantry Regiment of the 10th Infantry Division, but also undertook local counterattacks. The attack ended in a fiasco, and the regiments of the 10th Infantry Division suffered severe losses from fire artillery and machine gun. The 6th Grenadier Regiment reported 173 killed (including 6 officers), 264 gassed (of which many were dead, injured, or missing), 205 injured and 400 taken captive by the Americans (including half of the injured), for a total of 1042 casualties. The losses of the 47th Infantry Regiment on 15-17 July 1918 were significantly smaller and amounted to 60 killed (including 5 officers), 237 wounded (including 10 officers), and 41 missing, resulting in a total loss of 338 soldiers[7, p. 587]. Among the losses of the 10th Infantry Division alongside soldiers of the German nationality were also those of Polish nationality. This is confirmed by the list of losses, which included many Polish surnames. One of them was born in Posen paramedic Vizefeldwebel Stefan Kowalczyk from the 6th Grenadier Regiment. He evacuated many of his wounded colleagues from the heavy fire of artillery to the other bank of the Marne. He was wounded during one of the evacuations [12]. For this action, he received the Iron Cross 1st Class. Although the Iron Cross 2nd Class was widely awarded, the higher class of the award was extremely rare, especially to soldiers of the Polish nationality [10, p. 7-12, 181–183; 13, p. 517, 521].

The American 3rd Infantry Division also ransomed its win with serious losses. On 15-17 July 1918, these totaled 3151 soldiers. In the Posen 10th Infantry Division assault, the losses of the Americans of the 3rd Infantry Division were as follows: the 7th Infantry Regiment – 538 injured, 20 dead with wounds and 172 fallen; the 30th Infantry Regiment - 490 wounded, 18 dead with wounds and 151 killed; the 38th Infantry Regiment - 425 wounded, 23 dead with wounds and 184 killed; the 6th Sapper Battalion - 259 wounded, 9 dead with wounds and 39 killed. The 10th Artillery Regiment also suffered big losses from the fire of the 10th Infantry Regiment. The losses amounted to 179 wounded and 23 killed[1, p. 53].

A counter-offensive of Allies launched on 18 July 1918 from the line of the river Marne. The French and American divisions

pushed of German divisions to the West in a way that was rare so far on the Western Front. The 10th Infantry Division participated in these activities until 25 July[14, p. 104]. Then the regiments of the Posen Division led the retreat fight from 26 July to 6 August to the North of the Marne River, towards the river Vesle[6, p. 181–183; 10 p. 525-531; 13 p. 130-131]. The Division took a defensive position from 4-5 August on the South of the river Vesle[14 p. 104]. Losses incurred by individual regiments of the 10th Infantry Division were overwhelming. In the 47th Infantry Regiment left only 18 officers, 58 non-commissioned officers and 199 privates (combat realm)[7 p. 398].

At the beginning of August 1918, the Posen 10th Infantry Division was moved from the 7th Army to Armee-Abteilung “C” of the Heeresgruppe “Gallwitz”, which was the core of V Army Corps under the command of Lieutenant General Eduard von Below[9 p. 76, 15 p. 392]. The Division’s regiments walked from the place of leisure to Athies-sous-Laon, where they were loaded onto the echelons. Then, they were transported on 5 August through Hirson, Charleville and Sedan to the town of Mars-la-Tour. The ranks of the Division composed soldiers from disbanded the 255th Infantry Division (7 August 1918), allowing it to make up losses in personal companies of individual regiments. On the night of 18 to 19 August, the 10th Infantry Division returned to the front line, where filled the sector Richecourt-Lahayville-Baussant Saunt (17 km south of Mars-la-Tour) on the left wing of the Silent Saint-Mihiel. It loosened the 277th Infantry Division near the town of Sponvile[10, p. 533-537]. The Division had to take part in the fighting between the rivers Meuse and Moselle, which passed into history as the battle of Silent Saint-Mihiel (7 August – 20 September 1918).

Due to the fact that Salient Saint-Mihiel had no operational significance, and exhibited the German troops at the unnecessary loss, on 8 September, the Supreme Command issued the order to evacuate to the fortified position of Michel Stellung. For unknown reasons, the divisions that were filling the positions of Salient Saint-Mihiel received the order two days late. Taking into account the fact that not only regiments but also supplies had to be evacuated, the order had to take a few days to enact. As a first artillery began to walk to the new positions. Then the attack of American troops begun and the German infantry was forced to retreat and go to delay action[4, p. 173; 6, p. 134-135].

In the forthcoming battles, the 10th Infantry Division had to defend a 13 km line of the front and deal with the American 1st Infantry Division[16, p. 364]. The 1st Infantry Division had a smaller combat experience, however, they did possess significant advantages in numbers, firepower, and morale. The three regiments of the 10th Infantry Division had to face the 18th Infantry, the 16th Infantry, the 28th Infantry, and the 26th Infantry from the American 1st Infantry Division. Therefore, taking into account the operational disadvantage and the advantage of the enemy, the Posen Division was at an extreme tactical disadvantage, even before the start of the battle. Only the great experience, sacrifice by individual soldiers and good leadership could save the 10th Infantry Division against a breakthrough[5, p. 108-109].

On 12 September, the American IV Corps attacked the 10th Infantry Division. On the left wing of the American Corps was the 1st Infantry Division, in the center, the 42th Infantry Division, and on the right, the 89 Infantry Division. A four-hour artillery onslaught heralded the launch of the attack. Despite the fact that these positions were occupied by the German troops for 4 years, which allowed them to build up a defensive position, regiments of the 10th Infantry Division had no chance to stop so a strong impact. The American intelligence estimated morale and combat potential of the 10th Infantry Division, as high[2, p. 156].

After 19 hours of fierce fighting, the American 1st Infantry Division throw off 10th Infantry Division regiments to 14 km. The front line stopped North of Thiaucourt on strengthened position of Michel Stellung. The initial brunt of the impact was so large that individual units of the 10th Infantry Division suffered significant losses. The 6th Grenadier Regiment lost 1550 soldiers who were dead, wounded or missing on 12 September. One of the captured prisoners was Pater Eustachius Riedel - longtime Roman Catholic chaplain. On 12 September 1918 troops of the 6th Grenadier Regiment suffered losses of 22 officers, 1518 non-commissioned officers and privates. Out of this number 600 soldiers were wounded and 500 were prisoners [10, pp. 559-562]. The losses of the 47th Infantry Regiment amounted to 1415 on 12 September. A large number were missing, and a reference to the American data indicates that most of the missing in action were taken prisoner. Detailed losses of the 47th Infantry Regiment on the day 12 September 1918 are as follow: 2 officers, 11 non-commissioned officers and privates dead, 5 officers, 118 non-commissioned officers and privates wounded, 16 officers, 1262 non-commissioned officers and privates missing[7, p. 416].

After the first day of fighting, the American 1st Infantry Division reported much larger losses on the German side. According to these data, the 10th Infantry Division lost around 600 killed and wounded, 1195 taken prisoner (including 5 officers), 30 heavy guns 77 mm and 150 mm, 50 machine guns, 100 rifles Mauser 98, pistols, revolvers and stocks of ammunition, as well as 3 locomotives (narrow-gauge). While the loss of the 1st Infantry Division amounted to 84 people killed (including 2 officers), 489 injured (including 11 officers) and 19 missing. Germans captured one American captive [7, pp. 404-410; 17]. After the battle of Salient Saint-Mihiel in the Pannes (West of Saint-Mihiel), within the 47th Infantry Regiment, only three infantry companies remained, with three machine guns, and a mortar company[18, p. 98].

The III Battalion of the 398th Infantry Regiment was entirely taken prisoner by the American troops on the first day of fighting. An un-named Colonel from the 10th Infantry Division was taken as captive by the American 1st Infantry Division. The Colonel was impressed with the attack carried out by American troops, which was quickly communicated by a staff of the 1st Infantry Division, together with the statement of the officer. The German Colonel particularly well appraised the firepower and accuracy of the American artillery, whose fire effectively paralyzed any maneuvers of regiments of the 10th Infantry Division[2, pp. 360-361].

Capt. Weis, a German intelligence officer, was less optimistic about the attitude of the American troops. He said that the American infantry soldier was poorly trained, could not deal with the obstacles encountered during the attack and the advantage of the terrain. In his opinion American officers did not have leadership qualities. However, he emphasized the excellent use of American machine gun infantry and the effectiveness of their artillery[4, p. 173-174].

This battle did not constitute a significant defeat for the German side, and as such was not a great success for the American side as well. However, it was presented as a great victory in the Chronicles of the troops of the 1st Infantry Division. Undoubtedly, the battle was further proof how large the Allied advantage had already become. At the same time, these events predicted the upcoming defeat of German troops on the Western Front[5, p. 108].

From 15-20 September, the 10th Infantry Division led the defensive position under the Woëvre-Ebene West of the river Moselle[14. p. 104]. After 21 September, the 10th Infantry Division was moved from Armee-Abteilung "C" of the Heeresgruppe "Galwitz" to the 19th Army of Heeresgruppe „Herzog Albrecht”[15, p. 80]. From 20 September to 13 October 1918 the regiments of the 10th Infantry Division suffered further heavy losses in the fighting position in Lorraine, which led to the loss of combat capability of this unit. At the end of September, the rifle companies of the 6th Grenadier Regiment shrunk to 60 soldiers and 4 MG-08/15 machine guns. In the entire regiment, only 82 officers and aspirants remained, along with, 1875 non-commissioned officers and grenadiers and fusiliers, 28 horses, 18 heavy machine guns (type MG-08) and 55 light machine guns [10, p. 563-564].

In order to restore their combat capacity, the 10th Infantry Division was transported to the Bezirk Lothringen – the German administrative area with the capital in Metz. The Division was supplemented by soldiers from the disbanded the 77th Reserve Infantry Division. In this way, the soldiers of disbanded the 275th Reserve Infantry Regiment replenished the 6th Grenadier Regiment, and the soldiers from the 419th Reserve Infantry Regiment replenished the 398th Infantry Regiment. All three infantry battalions were rebuilt in the 332th Reserve Infantry Regiment, while the mortar company from the 47th Infantry Regiment was also rebuilt[13, p. 181-183]. Further deliveries of materials and additions came from Germany. On 30 September, the last supplement for the 47th Infantry Regiment came from the Warthelager near the city of Posen (Polish: Poznań) during this war. The supplement contained 2 non-commissioned officers and 35 privates[7, p. 595]. These additions helped to increase combat state of the 6th Grenadier Regiment to 82 officers, 1875 non-commissioned officers and grenadiers (Filizerów)[10, p. 564] at the end of September. The 56th Field Artillery Regiment included 24 officers, 260 non-commissioned officers and privates and 104 horses[19, p. 166]. This allowed to the 10th Infantry Division to return to the fight. On 5 October 1918 its regiments passed to the sector in the vicinity of the village of Nomeny, 17 km east of the Moselle River and the town of Pont-à-Mousson, where they remained until 28 October. In the meantime, there have been organizational

changes. The 10th Infantry Division was moved from the 19th Army of the Heeresgruppe "Herzog Albrecht" to Armee-Abteilung "C" of the Heeresgruppe "Galwitz" on 11 October[5, p. 82; 15, p. 129].

The last clash on the Western Front of World War I in which the Posen 10th Infantry Division participated, was an attempt to stop American troops during the Meuse-Argonne Offensive in the Champagne region and along the Meuse River in Lorraine (3 October-11 November 1918). The American Expeditionary Forces Headquarters (AEF) designated nine divisions to attack, which were supported by 2,700 guns, 189 tanks and 821 planes. The American strike was intended to break the third line on the German position to a depth of 16 km in the two-day offensive. This third line of German positions was named the Stellung "Kriemhild" and was part of the Hindenburg Line. Meanwhile, the Posen 10th Infantry Division was moved from Armee-Abteilung "C" to the 3rd Army, and then to the Gruppe Soden (command of the V Army Corps) from the 5th Army[9, p. 83; 15, p. 398]. After marching to the town of Metz, the Division was transported by the rail through Longuyon to Montmédy. On 2 November, the Division took a position on the Northwest of Stenay (between the rivers Aisne and Meuse). Intense fighting with the American troops that were invading between the river Meuse and Beaumont constantly continued from 4 to 11 November 1918. On the last day of the fighting, the 10th Infantry Division took captives from the American 5th Infantry Regiment. The 56th Infantry Regiment fired on enemy positions 7,000 bullets[19, p. 171].

At 10:00 am on 11 November 1918, the 10th Infantry Division, which was on positions on the line of the Meuse River, received notice of the ceasefire. This meant an end to the long-lasting and debilitating fights. In accordance with the agreement, the German troops were to withdraw from France, Alsace and Lorraine and the left bank of the Rhine River during the next 15 days[6, p. 141]. On 14 November, the 10th Infantry Division took march in a westerly direction through Luxembourg. On 21 November, the division reached Senningen. On 2 December, the 10th Infantry Division was in Mainz on the river Rhine, where a day later went to an area of the city of Homburg. Due to a low number of soldiers, the I and II battalion of the 6th Grenadier Regiment were combined in the Battalion "Reimer". The name "Reimer" came from the surname of its commander Capt. Reimer.

The 1st and the 2nd company of machine guns were also combined. The 3rd company of machine guns was withdrawn from the regiment. The Battalion "Reimer" (on 22 December) and the Battalion of Fusiliers (on 24 of December) from the 6th Grenadier Regiment went from Gelnhausen to their native garrison in Posen[10, pp. 563-564; 577-585]. On December 28, the staff, I and III battalion of the 47th Infantry Regiment left Büdingen by train. They arrived at Schrimm garrison (Polish: Śrem) in the Provinz Posen on 30 December. However, due to the outbreak of the Greater Poland Uprising, the city at that point was under the control of the native Polish insurgents, thus the regiment was directed to the Glogau (Polish: Głogów) in Legnica [7, p. 434].

The Posen 10th Infantry Division was composed of „Kaczmarek's Regiments” and was assessed as an effective in battle by opponents. The largest part of the soldiers was peasants, craftsmen and inhabitants of the towns of the Province of Posen. Polish nationality reservists who were conscripted into the ranks of the German troops, in most cases, behaved loyally[13, pp. 181-183]. One of the soldiers of the 6th Grenadier Regiment wrote about the value of the Division:

“Kaczmarek Regiments, with smaller and high numbers, melted in the mud, fire and blood. The Posen divisions, shunted from place to place, have not lost in the marches and battles their values of discipline, and remain hard and extremely stubborn soldiers. The Posen "peasants from the villages" were the physically and morally healthiest soldiers because they were raised in the iron obedience of the Prussian schools and trained by Prussian officers and non-commissioned officers. They were physically and mentally strong. Physically – as compared with the population of big cities and industrial districts, because they always provided the largest number of healthy and strong conscripts recruits. Morally, because in the country, mostly without the proletariat, working-class social democratic parties did not have the environment and the ground to establish and develop wider policies”[20, pp. 20-21].

Despite this, the German staff feared that the Polish element of this Division would affect its prowess, or would be a source of desertions. The staff tried to counteract this and undertook several actions to reduce Polish element in the Division from December 1916, prior to

deployment into Verdun. For instance, the Posen 47th Infantry Regiment received the supplement from the IX and X Army Corps, instead of the V Army Corps, and the 9th and the 10th Infantry Divisions received companies from the 103th Infantry Division from Hesse and Thuringia. A further supplement of recruits came from the Province of Posen. Therefore, it was impossible to avoid the Polish soldier's element, which fought with a lot of dedication in contrary to the concerns of German command. Although there were desertions of Polish soldiers in Prussian regiments, the practice never took place on a large scale[13, pp. 181-183].

The Polish inhabitants of Posen and the Province of Posen had to wear German uniforms and fight for foreign powers during World War I. Many of them never returned to the home, and their families today are not familiar with the burial place of their loved ones. According to estimates during World War I, the German army incorporated 850 thousand soldiers who spoke Polish, which represented 6% of all mobilized in the German Empire. Over 130,000 out of 850,000 fell or were missing or died from the disease in the course of combat actions on all fronts of the war. To mid-December 1914 all soldiers above 30 years of age that were mobilized in August 1914 in the Posen V Army were wounded at least once[21, pp. 1138–1139, 1147].

The participation of the inhabitants of the Province of Posen in the ranks of the German army during World War I passed into oblivion after 1918. This occurred, because on the one hand, these facts of Kaiser Wilhem's army veterans were not a point of pride for the inhabitants of Posen. While, on the other hand, the memory of the Greater Poland Uprising of 1918/19 and the Polish-Soviet War 1919-20 had much more important national significance, particularly in light of the long-awaited return of Polish independence. Medals, among them the Iron Cross 2nd Class, and photographs from the Great War reminded. They lied hidden in a metal box in the kitchen closet for many of the veterans and their families. Only rarely would a veteran of World War I, such as Jan Kroll [22, p. 91] (born in 1898 in Lusówko near Posen - great-grandfather of the author of this text) from the 56th Field Artillery Regiment of the 10th Infantry Division, tell war stories about the battles of Verdun[23]. His younger brother Andrzej - a soldier of the 230th Reserve Infantry Regiment from the

50th Reserve Division, never returned from the war to the family home. He died at the age of 20 on 14 March 1916 on the Western Front at Vimy (North of Arras). His grave has never been found, mirroring the fate of many of these Polish soldiers.

The soldiers from regiments of the 10th Infantry Division showed courage and bravery during extremely bloody battles on the Western Front, which is confirmed by numerous awards they received. One hundred forty-two soldiers from the 56th Infantry Regiment received the Iron Cross 1st Class and 2020 soldiers earned the Iron Cross 2nd Class. Of these 2020, 4 officers also earned commendation Den Hausorden der Hohenzollern mit Schwertern[19, pp. 210-203].

Preliminary calculations show that over 100,000-150,000 soldiers of the Polish nationality went through the V Army Corps in the years 1914-18. The losses of the 47th Infantry Regiment included numerous Polish surnames written in the German style. For instance there was musketeer (Muskieter) Leo Pawlowski from the 4th company of the II reserve battalion, who was lost on 4 March 1915, musketeer Karl Muszejewski of the 10th company, who was lost on 25 March 1915, Anton Nawrocki from the 6th company, who was lost on 22 September 1914, and Stanislaus Adamiak from the 8th company, who died on 17 July 1915[7, pp. 534-577]. The similar situation was in other units of the V Army Corps. These data, however, are only an estimate. The identification of the specific numbers, and names requires further research, especially in the family archives.

1. 3rd Division. Summary of Operations in the World War / Washington, DC: American Battle Monuments Commission, 1944.

2. History of the First Division during the World War 1917-1919 / Philadelphia : The Society of the First Division, 1922.

3. *Neiberg M. S.* The Second Battle of the Marne / M. S. Neiberg. — Bloomington: Indiana University Press, 2008.

4. *Evans M. M.* 1918 the Year of Victories / M. M. Evans. — London : Arcturus Publishing Limited, 2002.

5. *Grotelueschen M. E.* The AEF Way of War. The American Army and Combat in World War I / M. E. Grotelueschen. — Cambridge : Cambridge University Press, 2007.

6. *Volkman E. O.* Wielka wojna 1914-1918 / E. O. Volkman. — Oświęcim : Wydawnictwo Napoleon V, 2013.

7. *Loosch G.* Das Königl. preuss. Infanterie-Regiment König Ludwig III. von Bayern (2. niederschl.) nr 47 im Weltkrieg 1914-1918 und im Grenzschutz 1919 nach d. aml. Kriegstagebüchern u. berichten von Mitkämpfern / G. Loosch. – Zeulenroda : Sporn, 1932.

8. *Bauer G.* Handbuch der verbände und Truppen des deutschen Heeres 1914 bis 1918 Teil VI: Infanterie, Band 1: Infanterie-Regimenter / G. Bauer, J. Kraus. – Wien : 2007.

9. Die Schlachten und Gefechte des Grossen Krieges 1914-1918 / Berlin : H. Sack, 1919.

10. *Gottberg F. D.* von Das Grenadier-Regiment Graf Kleist von Nollendorf (1. Westpreussisches) nr. 6 im Weltkrieg / F. D. von Gottberg. — Berlin : Bernard & Graefe, 1935.

11. US Army, Fort Stewart Garrison (USA), “3rd Infantry Division History”, <<http://www.stewart.army.mil/>>, [accessed february 20, 2015] / .

12. Armee-Verordnungsblatt. Verlustliste 1918, Ausgabe 2105, 26300.

13. United States Army. American Expeditionary Forces. General Staff G.-2 Histories of Two Hundred and Fifty-One Divisions of the German Army which Participated in the War (1914-1918) / G.-2 United States. Army. American Expeditionary Forces. General Staff. — Washington D.C. : Washington G.P.O., 1920.

14. *Lezius M.* Ruhmeshalle unserer alten Armee / M. Lezius. – Leipzig : Militär-Verlag, 1927.

15. Der Weltkrieges 1914 bis 1915 / Berlin : Verlag Ernst Siegfried Mittler & Sohn, 1944.

16. *Gallwitz M.* von Erleben im Westen 1916-1918 / M. von Gallwitz. – Berlin : Verlag Mittler & Sohn, 1932.

17. Thillot-sous-les-Côtes, Lorraine, France, Département de Meurthe-et-Moselle, Lorraine, France World War I papers. military collection. State Archives of North Carolina, milcoll.wwi.maps.

18. *Kraus J.* Handbuch der verbände und truppen des deutschen heeres 1914-1918, Teil VI: Infanterie, Band 1: Infanterie-Regimenter / J. Kraus. – Wien : Verlag Militaria, 2007.

19. *Angerstein K.* Das 2. posensche Feldartillerie-Regiment nr. 56 (1914 bis 1918) / K. Angerstein, P. Schlemm. – Berlin: 1927.

20. *Prauziński L.* W marszu i w bitwie. szlakiem powstańców wielkopolskich 1914-1920 / L. Prauziński, A. Ulrich. – Poznań : Księgarnia Św. Wojciecha, 1939.

21. *Watson A.* Fighting for Another Fatherland: The Polish Minority in the German Army, 1914–1918, "English historical review" / *A. Watson* // – Vol. Vol. CXXVI, 522/2010. – P. 1138–1139.

22. *Kruszyński B.* Biogram Jana Krolla / *B. Kruszyński.* – Poznań : 2008. – 91 p.

23. The Interviews with Jan Kroll were conducted on 7 July 1994 in Grodzisk Wielkopolski [the record in the author's archive].

Надійшла до редколегії 18.08.2018 р.

**Крушиньський Б.
БОЙОВІ ДІЇ 10-Ї ПІХОТНОЇ ДИВІЗІЇ НІМЕЧЧИНИ НА ЗАХІДНОМУ
ФРОНТІ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У 1918 РОЦІ**

У цій статті розглянуто бойові дії 10-ї піхотної дивізії 5-го армійського корпусу Німеччини на західному фронті під час Першої світової війни в 1918 році, що розгортались під час Другої битви на Марні, битви між річками Мейс і Мозель (Сен-Міельська операція) та операцій в регіоні Шампань і річки Мейс (Мез-Аргоннська операція). Аналіз доступних джерел та предметної літератури дозволив відтворити організаційні зміни в маршруті 10-ї піхотної дивізії, які відбулися під час війни, описати роль дивізії у бойових діях та переглянути втрати, яких зазнали полки, де служили бійці польської національності, про яких відомо лише частково.

Ключові слова: 10-та піхотна дивізія Німеччини; західний фронт під час Першої світової війни в 1918 року; Друга битва на Марні; битви між річками Мейс і Мозель; поляки в німецькій армії в 1918 році.

«MENS SANA IN CORPORE SANO» – ВІЙСЬКОВИЙ СПОРТ У ЛЬВІВСЬКОМУ ГАРНІЗОНІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У здоровому тілі – здоровий дух, – говорить старе прислів'я, яке вказує, що через спорт можна реалізувати процес формування характеру людей. У статті показана діяльність і розвиток Військових спортивних клубів, що існували як частина відділів та військових інституцій на теренах Львівського гарнізону в 1921–1939 роках. Їх основне завдання полягало не лише у підтримці рівня фізичної витривалості, а й у навчанні конкуренції та прагненні бути кращим. Вихідною основою даної статті є матеріали з польських та українських архівів, офіційні опубліковані документи та монографії, статті та щоденна преса, які з'являлися у Львові у міжвоєнний період.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, Військо Польське, спорт, гарнізон, Львів.

Актуальність та історіографія проблеми. Історія Війська Польського періоду Другої Речі Посполитої має велику кількість досліджень. Однак не всі аспекти функціонування Війська Польського цього періоду вивчені досить проникливо, часто залишаються поза основним дослідженням вчених. Це пов'язано головним чином з тим, що джерела розпорошені й потребують ретельного розшуку та вивчення.

Одним з таких не до кінця вивчених аспектів внутрішнього життя війська є спортивна діяльність солдатів та діяльність Військових спортивних клубів (ВСК). Досить часто таке функціонування відбувалося у співпраці з цивільною владою, що врешті оформлювалося у нову структуру і мало назву Військово-цивільні спортивні клуби (ВЦСК). У випадку з ВСК вони найчастіше зустрічалися у великих гарнізонах, будучи військовою альтернативою вже існуючим сильнішим військовим спортивним організаціям з більш тривалою цивільною традицією. У свою чергу ВЦСК зазвичай існували в невеликих гарнізонах, де нерідко ставали першою спортивною командою, яка представляє місто гарнізону, або створювалися замість слабких місцевих команд.

Останек Адам, доктор гуманістичних наук, ад'юнкт, Військова академія технічна імені Ярослава Домбровського у Варшаві (Польська Республіка).

© Останек Адам, 2018

Існуюча єдина монографія про спорт у Війську Польському, хоча і цінна, є досить загальною і охоплює 1918 – 1989 роки [47]. Про функціонування спортивних клубів в армії було написано в дослідженнях про існування військових округів (з десяти монографій, існуючих у Другій Речі Посполитій, є лише дві) [41; 45]. Ці питання також піднімалися в роботі, пов'язаній з життям окремих гарнізонів у Другій Речі Посполитій [31; 33; 39; 43; 46; 52; 53]. Однак спортивні команди Львівського гарнізону ніколи не описувалися в ширшому сенсі.

Метою даної статті є ознайомлення із спортивною діяльністю, що проводилась серед солдатів гарнізону Львова, з презентацією існуючих команд та спортивної інфраструктури. Основою роботи є матеріали, що зберігаються в Центральному військовому архіві у Варшаві, у Державному обласному архіві у Львові, та матеріали, зібрані у Центральній військовій бібліотеці. Доповнення складено з різних видів досліджень та інших друкованих матеріалів, в тому числі місцевої преси, в яких піднімалися питання, що стосувалися розвитку спорту в армії.

Для того, щоб отримати додаткову, практичну корисність цієї статті, що дозволяє відшукати довоєнні спортивні об'єкти у Львові, назви вулиць та нумерація будинків відповідають стану 1939 року. Справжні імена вказані в дужках, у тому випадку, якщо вони не були змінені.

Міжвоєнний Львів був третім за величиною містом у міжвоєнній Польщі. Будучи найважливішим містом у Східній Малопольщі, Львів був резиденцією багатьох органів цивільного та військового управління [38, s. 13, 15-16]. У 1919 році Львів став резиденцією генерал-губернаторського командування, а після того, коли у 1921 році армія перейшла до мирного статусу, тут був розміщений штаб одного з десяти у Польщі округів – Командування Округу VI корпусу (КОК) [20; 13, s. 5]. У складі командних структур округів корпусів, штаб-квартира окремих допоміжних служб була призначена разом з установами та закладами, що виконували конкретні завдання, які накладалися на службу, що призвело до збільшення числа армій в місті.

З військових інституцій, у межах міста окрім КОК VI знаходились Інспекторат Армії, дев'ять головних служб, працюючих у КОК (з різними назвами у відповідні роки), а також

заклади та інституції, виконуючі свої обов'язки (наприклад, військова окружна лікарня, військовий районний суд чи військова окружна прокуратура, включаючи сховища, майстерні, пекарні тощо [45, s. 100, 107, 186, 253, 325].

Що стосується регулярних відділів Війська Польського, то в кожному окрузі були встановлені три піхотні дивізії (одна піхотна дивізія складалася з трьох піхотних полків та одного польового артилерійського полку, які з 1931 року змінили назву на полки легкої артилерії), і в залежності від періоду часу – дивізії, або до трьох бригад кавалерії (одна бригада кавалерії складалася з трьох-чотирьох полків уланів та кінного артилерійського ескадрону), один полк кінних стрільців, важка артилерія та підрозділи, що формують з'єднання, підлеглі індивідуальним послугам, чинним на КОК (в середньому чотирьох п'ять одиниць). Окрім цього, були і інші сфери озброєнь і служби, дислоковані лише в деяких районах [57; 58, s. 254-280; 59, s. 147-158].

Львів був містом для постійної дислокації різних типів військ. В окремих роках міжвоєнного періоду в районі КОК VI постійно дислоковувались 22-26 підрозділів (зміни у вищезгадуваній кількості відбулися у результаті реорганізації, проведеної у Війську Польському).

Львівський гарнізон був місцем дислокації формування різних видів оборони та служби, а також командування великих частин, створених тими формаціями. На зламі 1921/1922 років під час реорганізації армії та її переходу на мирну оборону у Львові постійно дислоковувалися: 19-й піхотний полк (пп); I і III батальйони 26 пп (від 1934 року дислоковувався лише III батальйон); 40-й пп; 14-й полк уланів; 5-й полк польової артилерії (перейменований в полк легкої артилерії у 1932 році); 6-й полк важкої артилерії; 6-й дивізіон кінної артилерії (дка) та підрозділи, допомагаючи в дрібній службі; 6-й дивізіон жандармерії; 6-й автомобільний дивізіон; 6-й потяговий батальйон; 6-й санітарний батальйон, який налічував 10 філій. У наступних роках кількість військ, що дислоковувалась на теренах міста – змінилася. З 1 червня 1924 року замість 6-го *дка* розташовувався 13 *дка*, які покинули місто лише у 1929 році.

У той же час у 1925 році у Львові був сформований повітряний полк, у 1926 році з 6-го полку важкої артилерії виокремлено

6-й дивізіон протиповітряної артилерії, натомість, в грудні 1933 року було сформовано 6-й батальйон танків та бронемашин, який 26 лютого 1935 року був перейменований на танковий батальйон. У 1931 році було розформовано 6-й санітарний батальйон, а на його місці створено 6-ту районну лікарню, натомість потяговий батальйон було переформовано в 6-й потяговий ескадрон. 10 жовтня 1930 року 6-й потяговий батальйон було переведено до Яворова. Напередодні вибуху Другої світової війни у Львові знаходилося 10 військових частин, що зробило Львів найбільшим гарнізоном у КОК VI [3; 4; 5; 27; 29; 36; s. 16-64; 42, s. 11; 54, s. 17-19].

Що стосується командних частин, то у місті розташовувалися наступні з них: Штаб-квартира 5-ї Дивізії піхоти (1921–1939), Штаб-квартира 6-ї Іздової бригади (1921–1924), Штаб-квартира 4-ї Дивізії кавалерії та Штаб-квартира 16-ї Бригади кавалерії (1924–1930) та Штаб-квартира Артилерійської бригади (1929–1939) [45, s. 112, 122, 195, 263].

Така велика кількість командних підрозділів, штабів, служб і відділів означала, що в місті постійно знаходилося кільканадцять тисяч солдатів. Точну їх кількість у певні роки важко визначити з різних причин. Однак цю кількість можна оцінити на основі посад, збережених для окремих установ, команд чи озброєних частин. Як правило, кількість солдатів, які проходили службу у Львівському гарнізоні у міжвоєнний період, завжди коливалась у проміжку 11-12 тисяч осіб. Наприклад, у 1939 році у Львові службу проходило 622 офіцери (у тому числі 14 на офіцерських посадах) та мінімум 11 270 рядових, хоч є ця лічба неповна, що обумовлювалося вакантними місцями окремих підрозділів [51].

У більшості випадків військова служба солдатів проходила у навчаннях і підготовці. Однак час поза службою військова влада намагалася організувати в корисний для всіх спосіб. Діяльність, яка призначалася для заповнення вільного часу солдатів, проходила на різних рівнях і на різних ступенях виховної, освітньої та культурної сфери зайнятості. Для них були створені додаткові навчальні курси та школи, театральні кружки, оркестри, хори та аналогічні групи [46]. Передбачалося, що ці заходи позитивно вплинуть на особистість солдата і в кінцевому результаті покращать їх користь у громадянському середовищі, що у свою чергу вплине на закінчення служби.

Надзвичайно важливим елементом, який заповняв вільний час солдатів, був спорт. Окрім того, що його розвиток якимось чином розширив деякі компоненти навчального процесу, спортивна діяльність вплинула на поліпшення загальної фізичної форми солдатів, що в свою чергу викликало рефлекс великої конкуренції, який був надзвичайно необхідний в армії.

Регулювання спортивних питань на теренах КОК VI було розпочато ще в 1920 році, коли розпочався процес створення спортивних клубів та організаційних відділів. Навесні 1922 року, коли окремі частини першопочатково були акліматизовані і почали організацію повсякденного життя у постійних місцях дислокації, за наказом командира округу у Львові в залі 19-го *пн*, 13-19 березня 1922 року відбувся інформаційний курс для спортивних референтів для всіх окремих відділів і підрозділів, що дислокувалися в КОК VI. У ньому представлені основні цілі та напрями спортивної роботи в підрозділах, що мали постійний і організований характер.

Одночасно в гарнізонах були створені спортивні майданчики, які особливо помітно було на теренах Львова. На території розташування 19-го *пн*, який знаходився поблизу Цитаделі по вул. Пельчинській (Вітовського) збудували майданчик для тренувань. Будівництво нових майданчиків, стендів та іншої інфраструктури продовжувалося до весни 1923 року, після чого, 27 травня цього ж року у присутності військової влади (з командиром КОК VI – генералом Владиславом Єржівським) та міської влади відбулося урочисте відкриття спортивного майданчику під назвою «Цитадель». Схожою була ситуація у 40-му піхотному полку, який розташовувався біля вул. Погулянка (Вахнянина) у підніжжі Личаківського цвинтаря, будівництво майданчика розпочалося навесні 1924 року, а урочисте відкриття відбулося 7 вересня цього ж року [19; 8, s. 5; 16, s. 6].

Варто зазначити, що саме на цих об'єктах (особливо на Цитаделі) у 1920-х роках відбувалася більша частина військових спортивних заходів у Львові, на які приходили як солдати, так і жителі міста. Відбувалися також концерти та благодійні заходи, організовані окремими військовими частинами міста.

Серйозний підхід до проблеми розвитку спорту в армії був пов'язаний з плануванням щорічних національних військових

змагань. Наприклад, 17-19 травня 1924 року у Львові, на військовому стрільбищі, що розміщувалося на вул. Клепарівська, 29, було організовано Національний конкурс стрільби Війська Польського. Чемпіоном Польщі став лейтенант Маріан Боржемські з 19-го *пп*. Натомість, чемпіоном міста Львова став Станіслав Ковальчевські з 6-го автомобільного дивізіону. Після закінчення змагань, тогочасний міністр внутрішніх справ генерал Владислав Сікорський виразив подяку за надзвичайно професійну підготовку заходу [6; 25; 9, s. 1; 10, s. 6; 11, s. 5; 14, s. 3; 15, s. 3-4].

Високо оцінюючи роль змагання, регіональна влада теж приєдналася до змагань на місцевому рівні в окремих гарнізонах. Згідно з графіком, перші з них відбулися влітку 1922 року у Львові, змагання включали п'ятиборство та легку атлетику, стрільбу, кінні змагання, фехтування та біг. Командні та індивідуальні матчі з деяких видів змагань було організовано в такий спосіб, що чвертьфінали відбувалися на рівні великих підрозділів та окремих незалежних організацій (так звана група ДОК) [21; 22; 23].

Такі змагання стали щорічною традицією Львівського гарнізону, які постійно розширювалися та зростали. Гарні результати змагань, які були досягнені не лише Львівським гарнізоном, а й усього КОК VI, спровокували те, що в березні 1924 року тодішній командир КОК VI – генерал Юліуш Тарнава-Малчевські, видав керівні принципи для спортивної роботи протягом усього року, рекомендуючи охопити якомога більшу кількість солдатів. Окрім цього, він наказав ввести постійний медичний контроль серед солдатів-спортсменів та зобов'язав лікаря бути присутнім під час усіх спортивних змагань [24].

Вже згадані вище спортивні клуби відповідали за підготовку солдатів до змагань. Найбільш активними військовими клубами в районі Львівського гарнізону були військовий спортивний клуб 19-го *пп* та військовий спортивний клуб 40-го *пп* та 26-го *пп* [55, s. 21; 56, s. 11-12]. Хоч рівень навчання в клубах був неоднорідний, конкуренція призвела до постійного розвитку команд. Протягом кількох років спорт став одним із вагомих питань у житті солдатів, що призвело до включення додаткових змагань, які проводились у підрозділах і полках.

Велике значення для подальшого розвитку спорту в гарнізонах мав створений у 1928 році Округний Уряд фізичного

виховання та військової підготовки (ОУФВВП) у Львові, який є одним з десяти таких урядів, розміщених по всіх КОК і був створений у 1927 році на противагу Державному управлінню фізичного виховання та військової підготовки у Варшаві [50, s. 25-57]. Дана інституція, яка безпосередньо підпорядковувалась командирі КОК VI з 1931 року, ініціювала ряд заходів з будівництва та оновлення існуючих об'єктів. Наприклад, у 1928–1929 рр. ОУФВВП організувала субсидування будівництва та реконструкцію об'єктів Львівського спортивного клубу (ЛКС) «Погон» [1; 36, s. 75-76].

Паралельно з розвитком окремих військових дисциплін відбувався розвиток необхідної інфраструктури, особливо це було помітно з другої половини 1920-х років. На території стрілецького гарнізону, який розташовувався на вул. Клепарівській, 29, військова влада вирішила у 1928 році розпочати будівництво комплексу спортивних об'єктів. Проект передбачав будівництво двох футбольних стадіонів, 400 – метрової бігової доріжки, тенісних кортів, баскетбольного та волейбольного полів, майданчика для крикету та стрільби з лука. Окрім того, було збудовано два басейни (перший 25x30 м, глибиною 0,6–1,2 м; другий 25x50 м, глибиною 1,5–3,0 м). Восени 1929 року були збудовані обидва басейни, а до січня 1930 року завершено будівництво тенісних кортів. Однак через нестачу коштів роботи були продовжені та закінчені у співпраці з муніципальною владою. 4 серпня 1932 року відбулося урочисте відкриття басейнів, в той час як у 1935 році був готовий стадіон з трибунами, частиною бігової та велодоріжки, а також тренувальний майданчик. Цілковите завершення інвестиції відбулося 15 травня 1937 року [2; 34, s. 604, 672; 26; 36, s. 23; 12, s. 2; 17, s. 9; 55, s. 20].

Ще однією дуже важливою спорудою, яка була призначена для солдатів, став спортивний зал та критий басейн, що розташовувався на вул. Софії Стралковської (сьогодні, після реконструкції об'єктів, це площа Петрушевича). Ініціатива будівництва залу у співпраці з містом була створена у 1932 році в ОУФВВП, а 29 січня 1933 року частина кімнат була урочисто відкрита та виділена для солдатів, молоді та жителів міста в рамках класів військової підготовки. В будівлі розміщувались майданчики з легкої атлетики, тенісний корт, боксерський зал та

майданчик для стрільби з лука. В той же час 9 вересня 1933 року в районі нещодавно відкритого спортивного залу було розпочато будівництво сучасного критого басейну з системою підігріву води розміром 25x10 м та глибиною 0,8–3,0 м. Будівництво відбувалося досить швидко, і використання деяких об'єктів розпочалося вже за рік [32, s. 708, 731; 18, s. 7].

Друга половина 1930-х років ознаменувала подальший розвиток спорту та спортивної інфраструктури в місті. Ідея гасла «народ під захистом» постійно потребувала роботи щодо подальшого розвитку фізичної підготовки солдат. Варто зауважити, що заняття спортом було не примусове, солдати самостійно проявляли ініціативу щодо спортивної підготовки. 31 серпня 1936 року тодішній командир КОК VI генерал Міхал Карашевич-Токаржевські видав наказ про нову організацію спорту для працівників округу. У зв'язку з цим у Львові була створена Асоціація військових спортивних клубів, президентом якого був генерал Людвік Бітнер. В той же час командири усіх частин КОК VI, котрі ще не створили військового спортивного клубу або військово-цивільного спортивного клубу, зобов'язані були створити це самостійно чи за допомогою міської влади. Таким чином, 6-й танковий батальйон створив команду ВСК «Панцерні» [28; 44, s. 13-14].

Заходи щодо розвитку спорту проводилися аж до початку Другої світової війни. Про це свідчить той факт, що військова влада продовжувала вкладення власних інвестицій у будівництво споруд і майданчиків та брала безпосередню участь у роботі, розпочату місцевою владою. Роботи проводились у районі Стрийського парку, де проводилась реконструкція старих об'єктів та будівництва нових для КОК VI, також планувалося знести деякі будівлі Цитаделі та побудувати сучасний ігровий майданчик [30, s. 24 – 25]. Іншим прикладом роботи з будівництва спортивних споруд у Львові була співпраця з магістратом міста щодо будівництва нового стадіону для львівської команди ЛКС «Погон», який мав стати представницьким стадіоном для Львівського гарнізону. 15 травня 1939 року було затверджено проект стадіону, який передбачав побудову дворівневих секторів для вболівальників, приміщення для роздягалень, фуршетів, душових кабін, туалетів і спортзалів. На жаль, ці плани не були реалізовані із зрозумілих причин [7].

Підсумовуючи, варто зауважити, що розвиток військового спорту в Львівському гарнізоні був надзвичайно різноманітним. Той факт, що Львів був найбільшим гарнізоном у регіоні, та те, що головні органи військового управління були тут, означало, що тут були створені ключові спортивні споруди, що, в свою чергу, призвело до розвитку різних видів спорту.

Оцінюючи загальний розвиток спорту в міжвоєнний період, варто зауважити, що найбільшу динаміку можна простежити в 1930-х роках. На початку 1920-х років були розроблені та створені найбільш необхідні об'єкти (спортивні майданчики), та лише пізніше в міру покращення державного забезпечення та армії були створені більш сучасні великі проекти.

Напередодні Другої світової війни Львів мав досить сучасне для тих часів обладнання. Кращим прикладом для цієї демонстрації слугує критий басейн з підігрівом води та відкриття його влітку для природнього нагріву води. Переважна більшість об'єктів, згаданих у цьому тексті, зараз існують та використовуються для спортивних цілей.

1. Державний Архів Львівської області, Ф. 1, оп. 4, спр. 704. Subwencje dla LKS „Pogoń” na lata 1928–1929.

2. Державний Архів Львівської області, Ф. 1, оп. 4, спр. 1239. Korespondencja DOK VI z Magistratem Miasta Lwowa w sprawie budowy i rozbudowy obiektów sportowych z okresu X 1935 – III 1936.

3. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, sygn. I.303.3.6. *Dyslokacja formacji OK VI na okres zimowy 1921/1922.*

4. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, sygn. I.303.3.6. *Formacje dyslokowane na terenie OK VI w dniu 9 VI 1922 r.*

5. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, sygn. I.371.6.34. *Formacje dyslokowane na terenie OK VI w dniu 17 XII 1936 r.*

6. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, sygn. I.303.5.204. *Program I Narodowych Zawodów Strzeleckich we Lwowie.*

7. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, sygn. 371.6.44. *Projekt budowy reprezentacyjnego stadionu „Pogoni” Lwów z 15 V 1939 r.*

8. „Gazeta Lwowska” 1923, № 119 z 29 V.

9. „Gazeta Lwowska” 1924, № 114 z 17 V.

- 10., „Gazeta Lwowska” 1924, № 115 z 19 V.
- 11., „Gazeta Lwowska” 1924, № 116 z 20 V.
- 12., „Gazeta Lwowska” 1937, № 108 z 16 V.
- 13., „Kurjer Lwowski” 1919, № 161 z 13 VI.
- 14., „Kurjer Lwowski” 1924, № 115 z 19 V.
- 15., „Kurjer Lwowski” 1924, № 116 z 21 V.
- 16., „Kurjer Lwowski” 1924, № 207 z 7 IX.
- 17., „Słowo Polskie” 1930, № 20 z 22 I.
- 18., „Słowo Polskie” 1933, № 25 z 30 I.
19. Dziennik Rozkazów DOK VI 1920, Rozkaz № 100 z 31 V, lp. 1723.
20. Dziennik Rozkazów DOK VI 1921, Rozkaz № 136 z 14 XI.
21. Dziennik Rozkazów DOK VI 1922, Rozkaz № 35 z 2 IV, poz. 16.
22. Dziennik Rozkazów DOK VI 1922, Rozkaz № 35 z 2 IV, poz. 17.
23. Dziennik Rozkazów DOK VI 1922, Rozkaz № 53 z 10 V, poz. 9.
24. Dziennik Rozkazów DOK VI 1924, Rozkaz № 12 z 20 III, poz. 14
25. Dziennik Rozkazów DOK VI 1924, Rozkaz № 32 z 12 VIII, poz. 1.
26. Dziennik Rozkazów DOK VI 1929, Rozkaz № 13 z 31 XII, poz. 20
27. Dziennik Rozkazów DOK VI 1930, Rozkaz № 7 z 20 XII, poz. 37.
28. Dziennik Rozkazów DOK VI 1936, Rozkaz № 6 z 31 VIII, poz. 21.
29. Dziennik Rozkazów MSWojsk. 1927, Rozkaz № 6 z 6 II, poz. 67.
30. Гранкін П. *Парк на Цитаделі – химера чи реальність?*, „Галицька брама” 2004, № 4-6 (112-114).
31. Banaszek T., *Historia garnizonu Sandomierz w latach 1918–1939*, Sandomierz 2012.
32. Biedrzycka A., *Kalendarium Lwowa 1918–1939*, Kraków 2012.
33. Borek P., *Garnizon Wojska polskiego w Białej Podlaskiej 1918–1939*, Biała Podlaska 2006.
34. Budownictwo wojskowe 1918–1935, t. 1-2, red. mjr inż. A Król, Warszawa 1936.
35. Czaykowski W., *Zarys historii wojennej 14-go pułku ułanów jazłowieckich*, Warszawa 1928.
36. *Dziesięciolecie wojsk VI Okręgu Korpusu, Lwów 1928*.
37. Horbay W., *Plan orientacyjny wielkiego Lwowa z przewodnikiem*, Lwów 1938.

38. Ilustrowany Informator Miasta Lwowa na rok 1939, Lwów 1939.

39. *Jarno W., Czernielewski K.*, Garnizon Łódzki Wojska Polskiego w latach 1918–1939, Toruń 2008.

40. *Jarno W.*, Okręg Generalny Wojska Polskiego nr III Kielce w latach 1918–1921, Łódź 2003.

41. *Jarno W.*, Okręg Korpusu Wojska Polskiego nr IV Łódź 1918–1939, Łódź 2001.

42. *Kopczewski M.*, Polska obrona przeciwlotnicza Wojska Polskiego w latach 1919–1994, Koszalin 1994.

43. *Majka J.*, Garnizon Rzeszów w latach 1918–1939, Rzeszów 2005.

44. *Nawrocki A.*, 6 batalion pancerny, Pruszków 2001.

45. *Ostaniek A.A.*, VI Lwowski Okręg Korpusu w dziejach wojskowości polskiej w latach 1921–1939, Warszawa 2013.

46. *Ostaniek A.A.*, Życie codzienne żołnierzy garnizonu lwowskiego w okresie międzywojennym, „Przegląd Wschodni” 2016, t. XIV, z. 2 (54), s. 373-422.

47. *Pawluczuk Z.*, Sport w Wojsku Polskim w latach 1918–1989, Warszawa 1995.

48. *Piekarski S.*, Domy Żołnierza Polskiego, Warszawa 1997.

49. *Piekarski S.*, Polskie teatry żołnierskie 1915–1939, Warszawa 1999.

50. *Rozwadowski P.*, Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego w latach 1927–1939, Warszawa 2000.

51. *Rybka R., Stepan K.*, Rocznik oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939, Kraków 2006.

52. *Trubas M.*, Płocki garnizon Wojska Polskiego w latach 1918–1939, Warszawa 2008.

53. *Witkowski C.*, Garnizon Warszawa w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939), Oświęcim 2014.

54. *Włodarkiewicz W.*, Lwów 1939, Warszawa 2007.

55. *Wojciechowski J.S.*, 26 pułk piechoty, Pruszków 2012.

56. *Wojciechowski J.S.*, 40 pułk piechoty „Dzieci Lwowskich”, Pruszków 2007.

57. *Wyszczelski L.*, Od demobilizacji do zamachu majowego. Wojsko Polskie w latach 1921–1926, Warszawa 2007.

58. *Wyszczelski L.*, W obliczu wojny. Wojsko Polskie 1935–1939, Warszawa 2008.

59. *Wyszczelski L.*, Wojsko Piłsudskiego. Wojsko Polskie w latach 1926–1935, Warszawa 2005.

60. *Wyszczelski L.*, Wojsko Polskie w latach 1918–1921, Warszawa 2006.

61. *Zarzycki P.*, 13 dywizjon artylerii konnej, Pruszków 1996.
62. *Zarzycki P.*, 5 lwowski pułk artylerii lekkiej, Pruszków 1996.
63. *Zarzycki P.*, 6 pułk artylerii ciężkiej „Obrońców Lwowa”, Pruszków 1997.

Надійшла до редколегії 12.09.2018 р.

Ostanek A.

«MENS SANA IN CORPORE SANO» – MILITARY SPORT IN THE LVIV'S GARRISON OF THE SECOND POLISH COMMONWEALTH

There is an old proverb 'a sound mind in a sound body' which indicates that through sports one can modify people's character. The purpose of this article is to show the activities and development of the Military Sports Clubs that existed as part of the departments and military institutions on Lviv's garrison territory in 1921–1939. Their main task was not only to support the level of physical endurance but also to train their compatibility and desire to be the best. The starting point of this article are materials taken from Polish and Ukrainian archives, officially published documents and monographs, articles and the daily press that appeared in Lviv during the interwar period.

Keywords: Second Polish Commonwealth, Polish Army, sport, garrison, Lviv.

**ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ
АМЕРИКАНЦІВ У КАРИКАТУРИСТИЦІ США
ПОЧАТКУ ХХ ст.
«СВІТОВИЙ ПОЛІЦЕЙСЬКИЙ» Л. ДЕЛРІМПЛА**

Стаття аналізує особливості репрезентації зовнішньої політики американського президента Т. Рузвельта у карикатурі Л. Делрімпла «Світовий поліцейський». Авторський аналіз карикатури проливає світло на ставлення американців до нової ролі США як світового поліцейського, яку вони перебрали на себе відповідно до Поправки Рузвельта до доктрини Монро. Дослідження біографії Л. Делрімпла, історії журналу «Judge», аналіз конкретно-історичного контексту карикатури дає можливість розглядати її як важливе джерело до історії зовнішньої політики США зламу ХІХ – ХХ ст., а також як репрезентацію і водночас інструмент конструювання зовнішньополітичної самоідентифікації американців.

Ключові слова: зовнішня політика, ідентичність, карикатура, Луїс Делрімпл, Теодор Рузвельт, США.

Постановка проблеми. У вітчизняній історіографії не так багато досліджень, присвячених історії зовнішньої політики США кінця ХІХ – початку ХХ ст. Більшість із них стосуються її політичних, ідеологічних і дипломатичних аспектів. Праць, які досліджували б історію американської зовнішньої політики з соціокультурної точки зору, зокрема її репрезентації візуальними засобами, ще менше.

Дослідження політичної карикатури надає можливість простежити рецепцію тих чи інших зовнішньополітичних кроків держави громадською думкою і водночас процес конструювання цієї думки художніми засобами і прийомами, застосованими на малюнках. Візуалізації карикатуристів спонукали американців до оціночних суджень щодо ролі і місця США у світі, питань імперії, відносин з окремими країнами і частинами світу тощо. Тож політична карикатура є цінним джерелом для розуміння стереотипів сприйняття американцями зовнішньої політики власної держави.

Питльована Лілія Юрївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри світової історії нового і новітнього часу, Український католицький університет, м. Львів.

© Питльована Л.Ю., 2018

Метою дослідження є аналіз репрезентації зовнішньої політики Т. Рузвельта у карикатурі Л. Делрімпла «Світовий поліцейський» (1905) у контексті конструювання зовнішньополітичної ідентичності американців кінця XIX – початку XX ст.

Аналіз попередніх досліджень. Серед робіт, присвячених вивченню американської зовнішньої політики кінця XIX – початку XX ст. варто виділити дослідження молодих науковців К. Касаткіної, І. Лукач [3; 5]. Авторка даної статті теж зверталася до вивчення особливостей зовнішньої політики США згаданого періоду [6; 8]. Майже відсутні дослідження, які висвітлювали б проблему репрезентації зовнішньої політики США у політичній карикатурі [7]. Існують окремі зарубіжні дослідження, присвячені аналізу візуального відображення окремих періодів або нюансів зовнішньої політики США згаданого періоду. Окремо хотілося б виділити монографію Деvida Броді «Візуалізація американської імперії: орієнталізм та імперіалізм на Філіппінах», яка на основі численних джерел, в тому числі карикатур, аналізує особливості імперського світогляду американців [10]. Цікавими є роботи російської дослідниці Вікторії Журавльової, які присвячені імагологічним аспектам російсько-американських відносин зламу XIX – XX ст. і містять нові методологічні підходи до дослідження політичної карикатури як джерела до вивчення міжнародних відносин і зовнішньої політики держав. Особливо із соціокультурної точки зору, в контексті зовнішньополітичної самоідентифікації держав крізь призму образу Іншого [1; 2]. Втім досліджень, які безпосередньо вивчали б репрезентацію окремих періодів зовнішньої політики США, зокрема у карикатурі, обмаль. Серед найпримітніших варто згадати працю Ричарда Маршалла, присвячену життю і часу Т. Рузвельта, що містить понад 250 карикатур, присвячених різним аспектам життя і діяльності президента, які однак відіграють у згаданому дослідженні в основному ілюстративну роль [21].

Виклад основного матеріалу. Карикатура Луїса Делрімпла (Louis Dalrymple) (1861(65?66?)-1905) «Світовий поліцейський» («The world's constable») вперше була опублікована в американському сатиричному журналі «Judge» 14 січня 1905 р. [14]. Аналіз цієї карикатури у контексті імагології міжнародних відносин вимагає виявлення таких даних і врахування наступних нюансів: інформація про автора, спосіб подачі матеріалу, оцінка мови і

символіки карикатури; її цільове призначення та аудиторія-реципієнт; залежність карикатуристів від думки редактора і загальної політики періодичного видання [2, с. 68].

Історія американських сатиричних журналів «Judge» і «Puck» тісно пов'язана між собою. На початок 1880-х років заснований американським карикатуристом Джозефом Кепплером (Joseph Keppler) (1838-1894) щотижневик «Puck» вже користувався чималою популярністю у читачів. Але після низки непорозумінь і сварок в колективі видання влітку та восени 1881 р. група художників на чолі з Джеймсом Альбертом Велсом (James Albert Wales) (1852-1886) заснувала часопис «The Judge». Дж. Велс став відомим ще за своїми роботами в «Puck», зокрема, за серією портретних карикатур «Puck's Pantheon», присвячених американським політикам. Співзасновниками «Judge» стали також відомий видавець Френк Тузі (Frank Tousey) (1853–1902) та письменник ірландського походження Джордж Джессоп (George H. Jessop) (1852–1915). Журнал виходив щотижня на шістнадцяти сторінках, обкладинка і середні сторінки виконувалися у техніці кольорової літографії.

Невдовзі після потужного старту «The Judge» зазнав фінансових труднощів, які 1885 р. змусили Велса продати журнал і повернутися в «Puck». Однак незабаром за підтримки Республіканської партії «The Judge» став одним із найпопулярніших видань свого жанру. Вже на початку 90-х рр. XIX ст. він виходив накладом у 50 тисяч, а 1912 р. – у 100 тис. примірників. Кількість передплатників тепер уже просто «Judge» перевищила аналогічний показник у «Puck» [13, р. 281]. На жаль, Дж. Велс не дожив до тріумфу свого дітища – він помер у Нью-Йорку у віці 34 років від серцевого нападу. За визнанням сучасників, Дж. Велс став єдиним народженим у США карикатуристом нової школи, який досягнув видатного успіху [28, р. 323].

Тиражі «Judge» різко скоротилися під час Великої депресії, а ціна знизилася до 10 центів за номер. З 1932 р. часопис став виходити у форматі щомісячника за ціною 15 центів. Останній номер журналу вийшов друком 1947 р. [19].

«Judge» вже з перших своїх випусків спеціалізувався на політичній карикатурі, дуже часто спрямованій проти Демократичної партії. Особливо показовою була серія карикатур, яка критикувала В. Мак-Кінлі під час президентської кампанії 1896 р.

На зламі XIX – XX століть журнал відрізнявся поміркованою сатирою як соціального, так і політичного характеру. Будучи прихильним до демократичних реформ у суспільстві, соціальної рівності, боротьби з корупцією тощо, журнал, тим не менше, впродовж 1896 – 1904 років активно критикував представника популістського крила Демократичної партії В. Дж. Брайяна, ідеї якого здалися редакції «Judge» надто радикальними. Неоднозначним було і сприйняття журналом постаті і діяльності президента-республіканця Теодора Рузвельта (1901-1909), особливо його зовнішньої політики.

Починаючи з 1880-х і до 1905 р., колоритні карикатури Луїса Делрімпла були невід’ємною частиною американських сатиричних журналів. Він був одним із найвідоміших карикатуристів свого часу [16, р. 3]. Про художника відомо не надто багато. Він народився у Кембриджі (штат Іллінойс) у сім’ї фермера, а після того, як у нього виявився хист до малювання, навчався у Лізі студентів-художників Нью-Йорка (Art Students League of New York), яка відрізнялася демократизмом студентського контингенту, навчальних програм і цін на навчання, а з 1883 р. – у Пенсільванській академії образотворчих мистецтв (Pennsylvania Academy of the Fine Arts), найстарішій художній школі США.

Л. Делрімпл розпочав свою професійну кар’єру 1883 р. з окремих публікацій у «Judge», того ж року він став головним карикатуристом нью-йоркської «The Daily Graphic: An Illustrated Evening Newspaper». Упродовж 1886 – 1901 рр. його карикатури регулярно з’являлися у «Puck». Втім прямий незговірливий характер Л. Делрімпла змушував його часто міняти місця праці. 1901 р. він переходить в «St. Louis Post-Dispatch» (Міссурі), працює у виданнях Філадельфії і Пітсбурга, а з 1903 р. – у «Chicago Tribune». Останнім місцем праці Л. Делрімпла став «Judge» [15 р. 74]. Невдачі особистого життя негативно вплинули на стан здоров’я художника, і він помер у розквіті творчих сил.

Аналіз карикатур Л. Делрімпла дає можливість твердити про його прихильність до основних реформ Т. Рузвельта, які стали піком Прогресивної ери, покликаної «сміливо скеровувати державний корабель від туманної мли дев’ятого сторіччя в яскраве сонячне світло двадцятого» [24, р. XII]. «Несправедливо,

якщо багаті стають багатшими, а бідні біднішими» [26], – заявляв президент. Громадська думка на загал підтримувала політику соціальних, політичних і правових реформ, спрямованих на усунення нерівності у суспільстві.

Не менш радикальні перетворення відбулися за часів президентства Т. Рузвельта й у зовнішній політиці США. Завершення освоєння континентальної частини Сполучених Штатів спонукало американців до пошуку нових заокеанських фронтів. З початку 80-х років XIX ст. США активізували свою політику в азійсько-тихоокеанському регіоні, у Центральній і Південній Америці. Були приєднані Східне Самоа, Гаваї, а після війни з Іспанією – Філіппіни, Гуам.

Нові горизонти зовнішньої політики вимагали оновлення її підставових ідеологічних засад. «Розмовляй м'яко, але тримай в руках великий кийок, і ти далеко зайдеш», – приказка, яку Т. Рузвельт вперше оприлюднив 1900 р., ще будучи губернатором штату Нью-Йорк. Цей новий принцип силової зовнішньої політики стосувався, передусім, країн Карибського басейну, Центральної і Південної Америки. Після завершення війни 1898 р. з Іспанією Сполучені Штати здобули стійку перевагу у Карибському регіоні, остаточно затверджену поправкою Платта 1901 р. Залишивши за собою право втручатися у справи Куби, адміністрація Т. Рузвельта фактично окреслила для себе значно ширшу сферу впливу. Тепер уже йшлося не про доктрину Монро першої третини XIX ст. в її ізоляціоністському розумінні, а про доктрину зламу XIX – XX ст., сфера застосування якої розширилася настільки, що перетворила її на індульгенцію американській гегемонії в Західній півкулі. Доктрина почала виправдовувати американське втручання у справи інших держав не тільки у випадку існування реальної загрози для країни, але й евентуально, при одній лише появі можливості подібного виклику [4, с. 27]. Вже на 1898 р. американці виходили з того, що доктрина, як зауважував професор Альберт Херт, не належить до 10 заповідей, отже, її можна розглядати як доцільну лише доти, доки вона відповідає національним інтересам США [17, р. 485].

У грудні 1904 р., після перемоги на президентських виборах, Т. Рузвельт оголосив т. зв. Поправку до доктрини Монро (Roosevelt Corollary to the Monroe Doctrine). Поправка до

доктрини Монро Т. Рузвельта, поза іншим, декларувала перебирання Сполученими Штатами на себе ролі «світового поліцейського»: «Безперервні незаконні дії або прояви безсилля, що призводять до загального ослаблення уз цивілізованого суспільства, чи то в Америці чи будь-де, врешті вимагають втручання з боку якоїсь цивілізованої держави. У Західній півкулі дотримання Сполученими Штатами доктрини Монро може змусити їх, можливо і всупереч своїй волі, за обурливих обставин порушення законності або прояву безсилля, до виконання обов'язків міжнародної поліцейської держави» [23]. Поправка Рузвельта до доктрини Монро відкрила шляхи для численних військових втручань, особливо в країнах Латинської Америки [8, с. 161].

Назва, змістове наповнення, композиція, символізм, метафори й алюзії карикатури Л. Делрімпла покликані якомога образніше донести до читача дві взаємопов'язані ідеї американської зовнішньої політики – доктрину Монро та Доповнення Рузвельта до доктрини Монро 1904 р.

Візуально карикатура репрезентує президента Т. Рузвельта як велетня, що височіє над світом. Його славнозвісний «великий кийок» – найбільший за розміром об'єкт на малюнку. Дія його охоплює усю земну кулю, на що вказує слід у повітрі. Паперовий сувій із написом «Арбітраж», який тримає Т. Рузвельт під лівою рукою, символізує його владу в посередництві міжнародних суперечок. Загальне враження у читача від постаті президента на карикатурі – відчуття потужної сили, якою є США, і їх домінування над іншими країнами.

Одягнений у форму поліцейського Рузвельт міцно стоїть обома ногами на території Сполучених Штатів, за його плечима височіє будівля Білого дому, який символізує державну владу. Територія США та постать президента розділяють світ на дві великі частини: ліворуч Рузвельта – народи Європи, Далекого Сходу, праворуч – Азії, Центральної і Південної Америки, Океанії.

Оціночне ставлення Л. Делрімпла щодо політики Т. Рузвельта проглядається не одразу. Самого президента у ролі світового поліцейського художник і не засуджує, і особливо не підтримує. Однак спосіб репрезентації країн і народів, на яких спрямована

політика Рузвельта, засвідчує уважному глядачеві доцільність поліцейського втручання США, його обґрунтованість. Як серед представників Східної, так і Західної півкулі панує розбрат, суперечки, взаємні претензії, непорозуміння і розгубленість. Усі вони апелюють до США у надії знайти підтримку у розв'язанні своїх проблем.

Великий кийок поліцейського-Рузвельта з написом «Нова дипломатія» не випадково нависає безпосередньо над країнами Західної півкулі. Л. Делрімпл підкреслює, що саме проблемні ситуації у латиноамериканських країнах спричинили проголошення Поправки Рузвельта до доктрини Монро.

Так, у грудні 1902 р. Венесуела відмовилася виплачувати свої борги Великій Британії, Німеччині та Італії. Президент Венесуели С. Кастро розраховував на доктрину Монро і втручання у ситуацію США. Т. Рузвельт вбачав у реалізації доктрини на теренах Північної та Південної Америки гарантію майбутнього універсального миру в Західній півкулі, можливість зміцнення незалежності малих держав Нового світу. Доктрина Монро передбачала втручання США лише за умови територіальних захоплень європейців в Америці. Однак остереігаючись, що невиконання своїх боргових зобов'язань Каракасом і низкою інших країн може-таки спровокувати територіальне втручання європейських країн-кредиторів, Рузвельт вирішив діяти на запобігання. Військово-морський флот США був відправлений до берегів Венесуели, яка була взята у блокаду британськими і німецькими кораблями. Погрожуючи війною у випадку висадки європейського десанту на землю Венесуели, Т. Рузвельт сприяв вирішенню питання повернення її боргів шляхом переговорів. Берлін і Лондон були змушені пристати на арбітражні пропозиції США. Таким чином, було створено новий прецедент, коли приводом для реалізації доктрини Монро стали не територіальні захоплення європейців у Західній півкулі, а потреба стабілізувати економічну і політичну ситуацію в країнах Центральної і Південної Америки задля запобігання таких захоплень [18, р. 484-485].

Серед представників Західної півкулі Л. Делрімпл зображає як збірних персонажів, як от «Азія», «Центральна Америка», так і конкретно ідентифікованих. На одному з тих, хто звертається за допомогою до поліцейського, бачимо напис «США vs Колумбія».

Персонаж стоїть до Рузвельта найближче з усіх, чим художник підкреслює, що криза в американсько-колумбійських відносинах через Панаму була одним із перших втілень нового зовнішньополітичного курсу президента. Обрана США поліцейська місія вимагала можливості швидкого реагування військово-морських сил США в межах американського континенту, зокрема, передислокування його з Тихого океану в Атлантичний, і навпаки. Тож Рузвельт акцентував увагу на необхідності побудови міжокеанського каналу, яка стала можливою після проголошення незалежності Панами від Колумбії 1903 р. і визнання нової країни Сполученими Штатами [25]. На малюнку Л. Делрімпла представник Колумбії апелює до Рузвельта зі згаданого приводу, адже всі спроби Боготи змінити ситуацію ні до чого не призвели. Відносини Колумбії зі США та Панамою довгий час залишалися напруженими.

У когорті націй, які безпосередньо підпадають під дію «нової дипломатії» Рузвельта, особливе місце посідають Філіппіни, представник яких є єдиним з усіх персонажів Західної півкулі, який має у руках зброю. Після придбання островів Сполученими Штатами по завершенні війни з Іспанією Філіппіни ще тривалий час, до 1902 р., вели запеклу боротьбу з американцями. Окремі спалахи протистояння тривали аж до 1913 р. Опущена додолу рушниця філіппінця символізує припинення боротьби остров'янами, однак невдоволений вираз обличчя філіппінця свідчить про те, що він і досі не змірився зі статусом залежної від США території. Сам Т. Рузвельт був активним поборником захоплення Філіппін ще з часу перебування на посаді заступника міністра військово-морського флоту в адміністрації В. Мак-Кінлі. Приєднання островів у статусі залежної території перетворило США в імперіалістичну державу, що у цей час означало підвищення її статусу на міжнародній арені, і відкрило тихоокеанську еру в американській зовнішній політиці [20, р. 46-49]. Варто зауважити, що окупація Філіппінських островів, які стали військово-морською базою американському флоту, дала не лише переваги Сполученим Штатам щодо використання сучасних військово-морських баз, а й породила низку проблем, пов'язаних з гарантуванням їх безпеки [6, с. 96].

Щодо Бразилії, то вона впродовж 90-х років XIX ст. потерпала від внутрішньої нестабільності, численних селянських повстань,

збройних конфліктів між мілітаристами і повстанцями. У 1899 – 1903 рр. територіальна суперечка між Бразилією і Болівією вилилась у відкритий прикордонний конфлікт за володіння каучуконосними районами і золотими родовищами. Тож на малюнку Л. Делрімпла представник Бразилії теж звертається зі своїми проблемами до новоявленого Рузвельта-поліцейського.

Невипадково єдиним ідентифікованим представником Близького і Середнього Сходу на карикатурі Делрімпла виступає Туреччина. Ще 1898 р., напередодні своєї відправки на Кубу, Т. Рузвельт заявив: «Іспанія і Туреччина – це дві держави, з якими я хотів би покінчити більше, ніж з будь-якими іншими у світі» [22, р. 356.]. Теодор Рузвельт був обурений європейською бездіяльністю у справі захисту вірменських християн від терору турків. Його ставлення до проблеми знищення вірменського населення в Османській імперії було незмінним впродовж багатьох років.

1899 року Рузвельт у листі до свого товариша, британського дипломата С. Спрінг-Райса, писав, що дуже шкодує, що Західна Європа не змогла покласти край правлінню турків. Як президент, Рузвельт обіцяв, що буде діяти від імені пригноблених османських християн, хоча він і обмежений формальною політикою невтручання. У 1905 р., реагуючи на продовження насильства проти вірмен, він визнав, що вартувало б відправити американські війська у хрестовий похід проти турків [29, р.242.].

Крайньою межею, яку охоплює засяг дії «великого кийка» Рузвельта є тубільні племена Азії, вочевидь тихоокеанських островів, які ідентифікуються за зовнішніми ознаками, і також скаржаться президенту на існування конфліктів. Причому слово «nation» тут може бути потрактоване і як «народність», «плем'я», тобто міжплеменні конфлікти, і як «держава», тобто як суперечки між великими державами за острівні володіння.

Країни Східної півкулі представлені на карикатурі Л. Делрімпла Великою Британією, Францією, Німеччиною, Росією, Японією та Китаєм. Всі вони звертаються до нового світового поліцейського зі скаргами на взаємні суперечки, непорозуміння і претензії.

Одна з відомих персоніфікацій образу Великої Британії Джон Булл, у традиційному одязі кольорів британського прапора (червоний сюртук, білі легінси, короткий циліндр), простягає до Т. Рузвельта корабель. Питання флоту завжди були пріоритетними

для Т. Рузвельта. З початку своєї політичної кар'єри він методично обстоював потребу реалізації широкої морської програми. Долаючи спротив всередині Республіканської партії і поза нею, особливо у Конгресі, наполягав на тому, що політичну та економічну безпеку США може гарантувати лише збудований за останнім словом техніки та добре навчений військово-морський флот адекватних розмірів. Флот, казав Рузвельт, – найдешевший і найефективніший страховий поліс миру для Сполучених Штатів, і фінансово вони спроможні збудувати його. Володіння військово-морським флотом – це єдиний засіб не дозволити нікому ігнорувати доктрину Монро. Американці не можуть розраховувати на вплив у міжнародній політиці ні в Атлантиці, ні в Тихому океані, якщо не матимуть ефективного військово-морського флоту [27, р. 109-117]. Вже 1898 р. новіший і краще підготовлений американський флот відіграв ключову роль у досягненні перемоги над Іспанією.

Втім питання збільшення торговельного флоту теж незмінно було у порядку денному передвиборчої програми республіканців. Зокрема, платформа 1904 р. передбачала надання пільг національним суднобудівельним заводам, без яких неможливо конкурувати із закордонними флотами, що обкладені низькими податками і субсидуються урядами [25].

Розбудова торговельного флоту США на межі XIX – XX ст. загрожувала серйозною конкуренцією флоту британському, який після відмови Англії від протекціонізму в галузі морських перевезень на загальних підставах змагався з іншими. Тому на карикатурі Джон Булл простягає Т. Рузвельту свій торговельний корабель, вимагаючи від президента справедливості щодо нього. Тут відображений намір Т. Рузвельта здійснювати будівництво американських торгових суден на власних верфях, що також зачіпало інтереси Британії, зі стапелів якої ще наприкінці XIX ст. сходила більшість торгових і військових кораблів великих країн.

Німеччина і Франція на карикатурі перебувають у традиційному протистоянні, адже з 1871 р. питання Ельзасу і Лотарингії незмінно стояло на шляху встановлення довірливих відносин між державами.

Попри те, що головні вектори зовнішньої політики Т. Рузвельта були спрямовані на Карибський регіон і Латинську Америку,

Далекий Схід не залишався поза його увагою. На малюнку Л. Делрімпла бачимо представників Росії та Японії, війна між якими на момент виходу у світ карикатури була у повному розпалі. Під час конфлікту президент займав виразно прояпонську позицію, оскільки вважав, що переважання Японії буде більш сприятливим для захисту американських інтересів у регіоні. Однак вже наприкінці 1904 р., коли перспектива японської перемоги стала очевидною, це викликало острах Т. Рузвельта, адже одноособове домінування Японії могло надміру порушити рівновагу на Далекому Сході. Подальша ініціатива президента бути посередником в японсько-російських мирних переговорах теж не в останню чергу була спричинена цим занепокоєнням. Посередництво мало на меті зберегти баланс сил на Далекому Сході, зробити вимоги Японії поміркованішими і запобігти можливому втручанням європейських держав, як це було після японсько-китайської війни 1894-1895 рр. Підтримка Рузвельтом Японії під час війни пояснювалася також його прагненням зберегти політичну стабільність у Європі. Адже Японія з 1902 р. була союзником Британії, Британія – союзником Франції, і таким чином, програш Японії міг спричинити нові пертурбації у міждержавних відносинах в Європі [12, р. 318, 369-370].

Ключовим об'єктом інтересу США на Далекому Сході все більше ставав Китай. Його представник на карикатурі Л. Делрімпла легко впізнається за зовнішністю, традиційним одягом і маньчжурською косичкою. Вже у вересні 1899 р. дипломатична заява держсекретаря США Д. Хея проголосила доктрину «відкритих дверей» у Китаї, яка передбачала зрівняння можливостей європейських держав і США в їх доступі на китайський ринок [11].

Зображення Л. Делрімплом народів і країн світу відображають тогочасні типові уявлення про них американців. Усі вони легко ідентифікуються читачем за різними характерними ознаками і складають на нього негативне враження. Персоніфікації Європи, а також Японії, представлені більшістю у військовій уніформі, деколи середньовічного зразка, як от німець у рицарських обладунках, зовні схожий на кайзера. Всі вони при зброї, розмахують шаблями, висувають претензії один одному і шукають підтримки Сполучених Штатів. Представники

Близького і Середнього Сходу виглядають радше як персонажі «Казок тисячі й однієї ночі», що підкреслює тогочасні американські уявлення про них як відсталих, закостенілих на середньовічній стадії розвитку. Країни Америки та Океанії охоплені хаосом, часом схожі на жебраків з простягнутою до США рукою.

Карикатура Л. Делрімпла «Світовий поліцейський» була і влучним відображенням уявлень американців про роль у світі США. Охопивши майже всі найважливіші вектори американської зовнішньої політики відповідно до установок Поправки Рузвельта до доктрини Монро, карикатура промовисто доносила цю інформацію до читачів. Досліджуваний період був золотим віком американської політичної карикатури, коли публікувалися тисячі малюнків у численних сатиричних, і не лише, виданнях, як от «Harper's Weekly», «Puck», «Judge», «New York Daily Graphic», «Frank Leslie's Illustrated Newspaper», тощо [13]. Тоді ж, коли був опублікований «Світовий поліцейський» Л. Делрімпла, на шпальтах цих видань читачі мали можливість побачити більше сорока карикатур, на яких зображений президент Рузвельт із великим кийком у руках як символ нових зовнішньополітичних пріоритетів США; більше тридцяти візуальних рефлексій карикатуристів з приводу політики Т. Рузвельта у Карибському регіоні; близько п'ятдесяти карикатур, що трактують президента як відвертого імперіаліста [9]. Безвідносно до того, чи ці малюнки, як і карикатура Л. Делрімпла, містили пряме чи латентне схвалення нової дипломатії Т. Рузвельта, чи засуджували її, вони конструювали у свідомості американців нову даність зовнішньополітичних інтересів США.

Висновки. Карикатура «Світовий поліцейський» Л. Делрімпла може бути потрактована як репрезентація зовнішньополітичної ідентичності американців кінця XIX – початку XX ст. Звертає на себе увагу стереотипність образів держав і народів, представлених Л. Делрімплом. Єдиним по-справжньому «цивілізованим» персонажем малюнка виглядає лише сам Рузвельт-поліцейський. Європейці, латиноамериканці, азіати відрізняються тільки ступенем своєї відсталості. Якщо аристократично-монархічні європейці представляють стару цивілізацію, відстали у контекстів своїх політичних режимів, представники Близького і Середнього Сходу застрягли у часі середньовіччя, то представники азійсько-тихоокеанського

регіону виглядають цілковитими варварами. Сполучені Штати презентуються як єдина реальна сила, здатна вирішити всі непорозуміння між зображеними країнами.

Л. Делрімпл прямо жодним чином не схвалює і не засуджує новий курс зовнішньої політики США, керований Поправкою Рузвельта до доктрини Монро. Однак композиційна організація карикатури, характер персонажів, конкретно-історичний контекст малюнка дає можливість зробити висновок про прихильність художника до ролі США як світового поліцейського задля врегулювання міжнародних криз і залучення в орбіту цивілізації відсталих народів.

Чітке протиставлення США решті світу здійснено у категоріях сила – слабкість, порядок – безпорядок, цивілізація – варварство, демократія – деспотизм, мир – війна. Будучи опублікованою у масовому популярному часописі «Judge», карикатура «Світовий поліцейський» Л. Делрімпла разом із десятками і сотнями подібних малюнків у інших виданнях відображала і водночас впливала на конструювання зовнішньополітичної самоідентифікації американців.

1. Журавлева. В.И. История российско-американских отношений как имагологическое исследование: методология и историографическая практика // История: электронный научно-образовательный журнал. 2010-2012. Вып.4: История США // http://mes.igh.ru/magazine/content/usa_imagology.html;
2. Журавлева В.И. Русский «Другой» в американской политической карикатуре: от века XIX к веку XXI // Вестник РГГУ. Серия «Международные отношения. Регионоведение». 2012. № 7 (87). – С. 64-96.
3. Касаткіна К. Місце Куби серед зовнішньополітичних інтересів США (XIX – середина XX ст.) // Американська історія та політика. 2016. № 2. С. 191-197;
4. Киссинджер Г. Дипломатия: Пер. с англ. Москва: «Ладомир»: ТОО «ВРС», 1997. 848 с.
5. Лукач І. Розвиток доктрини Монро як концептуальної основи політики США в Латинській Америці (кін. XIX – поч. XX ст.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2013. Вип. 1. С. 38-40.
6. Питльована Л.Ю. Глобалізація американської зовнішньої політики наприкінці XIX – на початку XX століття: військові аспекти// Військово-науковий вісник. 2009. Вип.12. Львів: АСВ, 2009. С.93-105.
7. Питльована Л. Ю. Роль президента В. Вільсона у Першій світовій війні та повоєнному врегулюванні в Європі очима британських карикатуристів // Військово-науковий вісник. Вип.23. Львів: АСВ, 2015. С.266-279.
8. Питльована Л.Ю. Теодор Рузвельт: реформізм та експансія у США на зламі XIX–XX століть // Військово-науковий вісник. 2009. Вип.11. Львів: АСВ, 2009. С.150-164.
9. The Almanac of Theodore Roosevelt. Cartoons // <http://www.theodore-roosevelt.com/trcartoonsprompt.html>
10. Brody D. Visualizing American empire : orientalism and imperialism in the Philippines. Chicago: University of Chicago Press, 2010. 213 p.
11. Commercial Rights in China ("Open Door" Policy): Declarations by France, Germany, the United Kingdom, Italy, Japan, and Russia accepting United States proposal for "open door" policy in China, September 6, 1899-March 20, 1900 // <https://www.loc.gov/law/help/us-treaties/bevans/m-ust000001-0278.pdf>
12. A companion to Theodore Roosevelt / ed. by Ricard S. Chichester; Malden, Mass.: Wiley-Blackwell, 2011. 584 p. P. 318, 369-370.

13. *Culbertson T.* The Golden Age of American Political Cartoons // *The Journal of the Gilded Age and Progressive Era.* 2008. Vol. 7. No. 3. P. 276-295.
14. *Dalrymple L.* The world's constable // <http://www.loc.gov/pictures/item/2014645367/>
15. *Duke S.W.* Biographical sketches of cartoonists & illustrators in the Swann Collection of the Library of Congress. Arlington, VA: ComicsDC, 2012. P. 74
16. *The Evening World.* November 25, 1905. P. 3.
17. *Hart A. B.* The United States as a World Power. A Chapter of National Experience // *Harper's New Monthly Magazine.* Dec. 1898 – May 1899. P.485-494.
18. *Hendrickson Embert J.* Roosevelt's Second Venezuelan Controversy // *The Hispanic American Historical Review.* 1970. Vol. 50. No. 3. P. 484-485
19. Judge Magazine Illustration Collection. A Finding Aid to the Collection in the Helen Farr Sloan Library & Archives, Delaware Art Museum // <http://www.delart.org/wordpress/wp-content/uploads/2017/11/Judge-Magazine.pdf>
20. *Korhonen P.* The Pacific Age in World History // *Journal of World History.* 1996. Vol. 7. No. 1. P. 41-70.
21. *Marschall R.* Bully!: the life and times of Theodore Roosevelt: Illustrated with More Than 250 Vintage Political Cartoons. Washington, DC: Regnery Publ., 2011. 440 p.
22. *Oren M. B.* Power, faith, and fantasy³: America in the Middle East, 1776 to the Present. New York: W.W. Norton & Company, 2008. 864 p.
23. President Theodore Roosevelt's Annual Message to Congress, December 6, 1904 / <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29545>
24. *Rauchway E.* Murdering McKinley: The Making of Theodore Roosevelt's America. New York: Hill and Wang, 2003. 250 p.
25. Republican Party Platform of 1904 (June 21, 1904) // <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/index.php?pid=29631>
26. *Roosevelt Th.* State of the Union Message. December 3, 1901 / <http://www.theodore-roosevelt.com/sotu1.html>
27. *Roosevelt Th.* World Feats. Speech at Omaha 2.09.1910 / Roosevelt T. The New Nationalism. Gloucester: Mass. Peter Smith, 1971. P.109-117.
28. Wales, James Albert / *Appletons' Cyclopædia of American Biography* / ed. by John Fiske, James Grant Wilson. In 6 vol. Vol. 6. New York: D. Appleton and Company, 1889. 809 p. P. 323

29. *Walther K. V.* Sacred interests: the United States and the Islamic world, 1821-1921. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2015. 457 p.

Надійшло до редколегії 17.09.2018 р.

Pytlovana L.

AMERICANS' FOREIGN POLICY IDENTITY IN AMERICAN POLITICAL CARTOONS OF EARLY 20TH CENTURY: «WORLD'S CONSTABLE» BY LOUIS DALRYMPLE

This article examines visual representations of T. Roosevelt's foreign policy in «World's constable» political cartoon by Louis Dalrymple. The author's analysis of the cartoon sheds light on Americans' attitude towards the US new international role as the police power according to the Roosevelt Corollary to the Monroe Doctrine. The study of L. Dalrymple's biography, the Judge history, an analysis of particular historical context of the cartoon, makes it possible to consider it as an important source to the history of US foreign policy of the end of 19th – on the beginning of 20th centuries, as well as a representation and an instrument for the construction of Americans' foreign policy identity.

Keywords: foreign policy, cartoon, identity, Louise Dalrymple, Theodore Roosevelt, USA

СИЛИ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКОБРИТАНІЇ: СКЛАД, ЗАВДАННЯ, ОСОБЛИВОСТІ КОМПЛЕКТУВАННЯ ТА БОЙОВОГО ЗАСТОСУВАННЯ

Аналізується історія становлення та розвитку Сил спеціального призначення армії Великобританії. Виявлені та з'ясовані основні етапи, організації та завдання, які покладені на підрозділи Сил спеціального призначення, та особливості їх бойового застосування. Розглянуто витоки історії Сил спеціального призначення Великобританії, що походять із застосування невеликих мобільних кінних груп в роки першої англо-бурської війни. Застосовано хронологічну періодизацію з часу створення спеціальних підрозділів у ході початкового періоду Другої світової війни до 1987 р. – часу утворення групи Сил спеціального призначення армії Великобританії.

Ключові слова: Збройні сили Великобританії, Сили спеціального призначення, Друга світова війна, локальні збройні конфлікти.

Актуальність даної статті полягає в необхідності подальшого розвитку теорії застосування спеціальних підрозділів у війнах та військових конфліктах сучасності.

На сьогодні новий тип конфліктів зазвичай не носить чітко визначеного характеру, натомість він представлений розсіяними, але взаємопов'язаними загрозами та ризиками. Оскільки використання лише збройних сил не може більше повністю протистояти цим новим викликам, більшість лідерів країн світу прагнуть розширити свої військові можливості за допомогою гнучких засобів швидкого реагування, які забезпечують більшу свободу дій та відкривають нові оперативні можливості, доповнюючи звичайні військові операції, що проводять види збройних сил.

Мета статті – на підставі відкритої джерельної бази висвітлити процес створення та становлення Сил спеціального призначення Великої Британії, виявити наріжні риси організації, завдань, які покладено на підрозділи британських спеціальних сил, та особливості їх бойового застосування, що слід

Слюсаренко Андрій Віталійович, кандидат історичних наук, доцент, докторант, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів).

© Слюсаренко А.В., 2018

ураховувати під час удосконалення організації та службової діяльності Сил спеціальних операцій (ССО) Збройних Сил України для ефективного виконання ними завдань у ході боротьби проти незаконно створених збройних формувань. У даній статті наведені події періоду 1940 р. – 1987 років, тобто до моменту створення Групи Сил спеціального призначення (ГССП) Великої Британії. З утворенням ГССП розпочалася нова віха розвитку і трансформації британських ССП, тому цьому етапові буде приділена увага в наступній статті.

Слід відзначити, що ознаки, притаманні саме особливостям дій сучасних підрозділів спеціального призначення ЗС Великої Британії, проявились ще в часи англо-бурської війни (20 грудня 1880 – 23 березня 1881 рр.), коли вперше були застосували тактику маневреної партизанської війни. У ході бойових дій вони використовували невеликі, мобільні кінні групи, блискавично пересувалися в тилу ворога, розбиваючи оборону британських військ і порушуючи функціонування армії (ця війна, до речі, поклала початок розробці і впровадженню захисної форми кольору “хакі”). Згодом цю практику застосували німці, створивши в кінці Першої світової війни невеликі групи ударних частин, які діяли самостійно за лінією фронту й успішно виконували бойові завдання [1-4].

Ідея створення Сил спеціального призначення у Великій Британії виникла влітку 1940 р., коли з'явилася загроза німецького вторгнення на острів. Її автором був підполковник Дадлі Кларк. За підтримки прем'єр-міністра Вінстона Черчилля, якому ідея Кларка припала до душі, спішно почали створюватися батальйони спецслужби “командос”. У кінці листопада 1940 р. весь особовий склад другого батальйону пройшов парашутну підготовку, і підрозділ перейменували в 11-й батальйон спеціальної авіаційної служби (САС). Введення цього терміна було необхідне для того, щоб відокремити частини “командос”, що десантувались повітряним шляхом, від частин спецслужби, які діяли з моря. Перше бойове десантування здійснила рота “Х” цього батальйону в лютому 1941 р. із завданням знищити акведук через річку Трагіно в Італії, в районі м. Джинестра. Завдання не було виконано, а рота зазнала великих втрат. Невдача охолодила запал англійського військового керівництва. Однак висадка

німців з повітря на острів Крит підштовхнуло розвиток повітряно-десантних частин у Великій Британії. На основі 11-го батальйону була розгорнута 1-а парашутна бригада. 2-а парашутна бригада була сформована в Індії з індійських батальйонів. Однак всі ці частини, хоча і належали до САС, були, по суті, лише першими повітрянодесантними з'єднаннями Великої Британії.

Творцем і першим командиром спеціального підрозділу САС вважається лейтенант шотландської гвардії Дейвід Стірлінг. У червні 1940 р. він вступив добровольцем до 8-го батальйону “командос”. Через рік 7-й, 8-й і 11-й батальйони “командос”, а також спеціальна човнова секція були зведені у групу під командуванням підполковника Роберта Е. Лайкока. Група, в подальшому відома як “Лайфорс”, повинна була діяти на території Північної Африки.

У липні 1941 р. Д. Стерлінг направив до штабу командування збройними силами на Близькому Сході письмовий план реалізації своєї “Концепції застосування малих груп у тилу противника” [5].

Ідея була схвалена начальником генштабу генерал-майором Нейлом Рітчі, а незабаром лейтенант Дейвід Стірлінг був підвищений до звання капітан й отримав під своє командування невеликий загін з п'яти офіцерів (серед них – сам Дейвід Стірлінг та його товариш Джек Левіс), п'яти унтер-офіцерів та 55 бійців. Новий підрозділ бригади САС був сформований 24 серпня 1941 р. як підрозділ “командос” та укомплектований виключно з добровольців 8-го батальйону. Це був перший підрозділ САС, що отримав умовну назву “Спеціальний загін Л авіаційної служби” (загін Л – англ. – Ldetachment SAS). Слід зазначити, що літеру “Л” і назву “авіаційна служба” британці використовували для дезінформації і переконання німців та їх союзників, що їхнім противником є численні авіаційні частини відповідної авіаційної служби, які діють на даній території. Інформація про десантний підрозділ спеціального призначення при цьому залишалась у таємниці [1].

Малочисленний “загін Л” був сформований виключно для здійснення операцій за лінією фронту на північноафриканському театрі воєнних дій.

Перше завдання загону САС полягало у висадці десанту в листопаді 1941 р. під час наступальної операції “Хрестоносець”.

Планувалося, що “загін Л” у кількості 62 осіб, розділений на п’ять окремих груп, повинен був десантуватися в тил противника для завдання ударів по п’яти передових аеродромах. Евакуювати його повинні були групи далекого патрулювання на автомобілях. Проте 16 листопада 1941 р. внаслідок безмісячної ночі та піщаної бурі літаки, які здійснювали доставлення диверсантів, втратили курс. Групи здійснили десантування з великим відхиленням, в результаті не всі з них змогли вийти до визначених об’єктів. Опір німецьких військ та несприятливі погодні умови призвели до великих втрат: двадцять два військовослужбовці, тобто третина “загону Л”, загинули чи потрапили в полон. Наступна операція була більш успішною. У грудні 1941 р. бійці САС, доставлені групою пустельної глибинної розвідки, здійснили рейд та атакували три аеродроми в Серті, Агеласі і Агедабії. Атаку була успішною. “Загін Л”, використовуючи бомби, що мали комбінований вибуховий і запальний заряд (бомба складалася з пластидної вибухівки і терміту), знищив 61 літак і 30 наземних транспортних засобів ворога, втративши двох бійців і три джипи. У вересні 1942 р. “Загін Л” було перейменовано у 1-й полк САС, який організаційно склався з чотирьох британських, одного французького та одного грецького ескадронів (підрозділ на той час прирівнювався до типової роти), а також відділення човнової служби і нараховував близько 390 бійців.

До речі, термін “ескадрон” також бере початок з перших днів існування підрозділів САС, коли назвою підрозділу також намагались ввести в оману розвідку Німеччини. Під час бойових дій у Північній Африці бійці САС проводили результативні рейди і розвідувально-диверсійні операції проти німецьких військ.

Великою підтримкою для САС стало отримання нею власного транспорту – джипів “Вілліс”. Саме Д. Стірлінг почав використовувати для далекого патрулювання американські джипи “Вілліс” зі встановленою на них парою важких кулеметів “Віккерс К” 303 калібру, отриманих ним від Королівських повітряних сил. Бійці САС змонтували пари кулеметів спереду і позаду на джипі, обладнали його радіатор спеціально розробленою системою конденсації в умовах пустелі. На джипі також встановлювалася велика кількість каністр з водою і бензином.

Пізніше озброєння джипа було збільшено додатковим кулеметом “Браунінг” 50 калібру. Ці джипи вирішили проблему САС із пересуванням і значно підвищили мобільність підрозділу. Завдяки їм було здійснено багато бойових атак на німецькі аеродроми, а самі машини увійшли в історію під назвою “джипи САС”. Через чотири десятиліття досвід британських спецпризначенців використовувався радянським спецназом в Афганістані, в пустелях Дашті-Марго і Регістан, а ще пізніше союзники багатонаціональних сил скористалися ним під час проведення наземної наступальної операції “Меч в пустелі” в ході війни у зоні Перської затоки 1990-1991 рр. [6].

У січні 1943 р. в районі Сфакс-Габі командир підрозділу спецпризначення САС “Загін Л” Д. Стірлінг був захоплений у полон. Після чотирьох невдалих спроб втечі він зустрів закінчення війни в замку Колдіц (середньовічний замок в однойменному місті в Німеччині, земля Саксонія).

На той час, коли війна в Північній Африці підійшла до завершення, підрозділи полку САС знищили близько 400 ворожих літаків – більше, ніж усі Королівські Повітряні сили.

У 1944 р. 1-й полк САС був розширений до бригади у складі чотирьох полків і двох батальйонів (двох британських – 1,2 САС і двох французьких полків – 3,4 САС, бельгійського батальйону – пізніше 5 полків САС і батальйону зв’язку).

Головним завданням бригади було здійснення парашутно-десантних операцій за лінією фронту у Франції, а також проведення операцій з підтримання просування союзницьких військ у Франції (операції “Полювання із собаками”, “Булбаскет”, “Лойтон” та “Уоллес Сміливий”), Бельгії, Нідерландах (операція “Пегас”), а потім і в Німеччині (операція “Арка”).

Цілком таємний наказ Гітлера щодо поводження з командос № 003830/42 G.KDOS від 18 жовтня 1942 р. (12 копій) наражав спецпризначенців союзницьких військ на додаткову небезпеку, оскільки при захопленні їх німцями передбачалась негайна страта [7, С. 10 – 11].

Так, у липні 1944 р. у ході операції “Булбаскет” було захоплено та страчено німцями тридцять чотири бійці САС, а в жовтні 1944 р. під час операції “Лойтон” таким же чином загинув тридцять один британський “командос”. Закінчення війни в

Європі САС зустріла із втратами 330 осіб, проте сама бригада знищила близько 8000 живої сили противника і близько 23000 захопила в полон.

Створений у Великій Британії на початку Другої світової війни спецпідрозділ САС також здійснив вагомий внесок у формування і розвиток частин Сил спеціального призначення у всьому світі. Пов'язано це в першу чергу з тим, що Велика Британія залишалася єдиною країною Європи, де не господарювали нацисти. Тому саме на її території були створені ескадрони САС, сформовані не тільки з англійців, а й із бельгійців і французів, які по закінченні війни були передані до складу збройних сил своїх країн і стали основою їх сучасних Сил спеціальних операцій. Крім того, в країнах, де історично був сильний вплив Великої Британії, з формуванням САС у Сполученому королівстві в післявоєнний період також були створені аналогічні підрозділи.

По закінченні Другої світової війни бригада САС не уникла долі, яка спіткала багато інших спецформувань у світі. Попри те, що військовослужбовці бригади САС діяли раптово і рішуче, практично завжди досягали успіху, із закінченням війни британське командування вельми недалекоглядно передало французькі та бельгійські полки Бельгії і Франції. Свої ж розформувало [8, С. 91].

8 жовтня 1945 р. бригада САС була майже повністю розформована. Залишився тільки територіальний батальйон у Малайї. У роки Другої світової війни британська колонія Малайя була окупована Японією. Для боротьби із загарбниками британському політичному і військовому керівництву довелося озброїти і підтримувати малайську народну антияпонську армію. З цією метою частина військовослужбовців САС була відправлена на Далекий Схід для організації боротьби з японцями. Вони білися в Бірмі в тилу японських військ. Д. Стірлінг, звільнений на той час з німецького полону, брав участь в розробці планів диверсійних дій у Маньчжурії. Війна закінчилася, а недавні союзники англійців здавати зброю не поспішали.

Однак вже наступного року було прийняте рішення про наявну потребу у постійному підрозділі командос для здійснення проникнення у глибину розташування противника, тобто у

створенні нової частини САС, що входила б до складу територіальної армії. Такою частиною став 21-й полк САС з умовною назвою “стрілецький полк художників” (англ. – 21st Special Air Service Regiment – Artists Rifles), який був сформований 1 січня 1947 р. та дислокований в Дьюкс-Роуд, Юстон. Назва полку історично пов’язана з мисливським стрілецьким волонтерським 38-им полком, утвореним у Лондоні студентом мистецтва Едвардом Стерлінгом ще 25 травня 1860 р. Полк був укомплектований виключно з професійних художників, музикантів, акторів, архітекторів [9]. Його першими командирами також були художники Генрі Уїндхем Філліпс та Фредерік Лейтон. Номер 21 означав поєднання номерів перших британських полків – 1-го і 2-го полків САС [9].

У червні 1948 р. малайська ударна визвольна армія розпочала кампанію з вигнання Британії із Малайї. Навички спецназівців щодо дій у джунглях і контрпартизанської боротьби знову знадобилися британцям. Під час інспекції за участю командувача британських Сухопутних військ був проведений ретельний аналіз ситуації, на основі якого було прийнято рішення про створення спецпідрозділу, призначеного для боротьби з партизанами. Він повинен був складатися з невеликих, добре підготовлених груп, здатних довгий час діяти самостійно, а головне – завойовувати довіру місцевого населення.

У 1950 р. для участі в Корейській війні було сформовано 21-й ескадрон САС (ескадрон за своєю структурою був аналогічний батальйону). Після трьох місяців підготовки у Великій Британії потреба щодо його застосування у війні в Кореї відпала, і замість цього було запропоновано направити спочатку роту, а пізніше – весь ескадрон до Малайї. Після прибуття до Малайї командиром ескадрону був призначений Майк Калверт (на той час ним вже був сформований один ескадрон зі ста добровольців для бойових дій на Далекому Сході, який став ескадроном “Альфа”), а 21-й ескадрон САС став ескадроном “Браво”. Під час поїздки до Родезії М. Калверт завербував тисячу родезійських добровольців, які увійшли до ескадрону “Чарлі”. Таким чином, був утворений новий полк з умовною назвою “Малайські розвідники” (англ. – Malayan Scouts).

До складу нової частини увійшли колишні солдати і офіцери підрозділів САС, що воювали в регіоні Південно-Східної Азії в

роки війни. Після трьох років служби родезійці повернулися на батьківщину, а замість них було сформовано новозеландський ескадрон [10]. Незважаючи на те, що особовий склад “Малайських розвідників” практично повністю складався з професіоналів, потрібна була їх перепідготовка для дій в нових умовах. Для цього була побудована тренувальна база в портовому місті Джохор-Бару. Там особовий склад вчився діяти в умовах джунглів, входити в контакт з місцевим населенням, отримувати розвідувальну інформацію і залучати його до боротьби з партизанами. Спочатку розвідники діяли в глибині джунглів абсолютно самостійно. Відомий факт, коли одна з розвідгруп вистежувала партизанські бази в джунглях протягом 103-х днів. Досвід дій, накопичений у той період, до сих пір вивчається і використовується кожним бійцем САС. Проте до другої половини 1951 р. завдання розвідників зазнали змін. Так, основні їх дії полягали у допомозі поліції патрулювати узлісся джунглів та забезпеченні безпеки фортів, створених для охорони сіл. Приблизно у цей час хворого на малярію М. Калверта змінив підполковник Джон Слоан.

У 1959 р. внаслідок перейменування Резервного розвідувального підрозділу був утворений 23-й полк САС, який був правонаступником МІ 9 (британський відділ військової розвідки, секція 9), чії бійці відзначались професіоналізмом у школі виживання.

Таким чином, формування окремих полків САС здійснювалося в 1947, 1952 і 1959 роках. Після відновлення сил САС у післявоєнний період багатьох країн – членів Співдружності націй дійшли висновку про необхідність створення подібних до британських САС національних підрозділів. Так, у 1947 р. була сформована рота САС Канади, яку розформували в 1949 р. У червні 1955 р. було створено ескадрон новозеландської САС для виконання спільних завдань разом з британською САС у Малайї, який став полком у 2011 р. У липні 1957 р. Австралія сформуvala 1-шу роту САС, яку було збільшено до полку САС у 1964 р. Після повернення з Малайї у 1961 р. ескадрон “Чарлі” Родезії став основою для створення родезійської САС. Сам ескадрон зберіг свою назву до 1978 р., коли став 1-им полком САС Родезії.

Країни, які не були членами Співдружності націй, також приступили до формування підрозділів за зразком САС. Група Сил

спеціального призначення Сухопутних військ Бельгії, бійці якої носять таку саму кокарду, як і бійці британської САС, частково походить від 5-го полку САС часів Другої світової війни. У Франції подібним підрозділом став 1-й парашутний полк морської піхоти, історія якого починається з 3-го та 4-го полків САС часів Другої світової війни, звідки походить і девіз полку – “Перемагає відважний”. У США 1-й оперативний загін Сил спеціального призначення “Дельта” був сформований полковником Чарльзом Беквітом, який проходив службу на посаді офіцера з керівництва навчальними стажуваннями військ Альянсу в 22-му полку САС і переконався в необхідності створення підрозділу такого ж типу в сухопутних військах США. Аналогічним чином з’явився спецпідрозділ армії Ізраїлю, який взяв девіз САС, та армійське крило рейнджерів в Ірландії. На Філіппінах було сформовано Сили спеціального призначення при філіппінській національній поліції.

У 60-ті роки підрозділи САС активно залучалися до придушення різних національно-визвольних виступів у країнах ”третього світу”. У 1963 – 1966 і 1970 рр. бійці САС були направлені в Оман, де надавали місцевому урядові підтримку в боротьбі з партизанським рухом, який отримував зброю і оснащення з території сусіднього Ємену.

На початку 1970-х років після звернення прем’єр-міністра Едварда Хіта до міністерства оборони щодо запобігання будь-яким терористичним нападам, подібним до масового кровопролиття, яке відбулося на літній Олімпіаді 1972 р. в Мюнхені (загибло 11 ізраїльських спортсменів) було сформовано Крило контрреволюційної боротьби (КРБ) (англ. – Counter Revolutionary Warfare Wing – CRW). Це – офіційна назва підрозділу САС, який боровся проти терористів та повітряних піратів. Бійці цього підрозділу володіли навичками рукопашного бою та снайперської стрільби і спеціалізувалися на операціях із визволення заручників, яких тримають в будівлях чи громадському транспорті [11, 12].

Після формування КРБ кожний ескадрон 22-го полку САС за принципом безперервної ротації проходив підготовку з антитерористичних бойових дій, включаючи звільнення заручників, вихід (прорив) з оточення та ведення бойової стрільби. Згідно з доповідями під час таких навчань кожний солдат міг витратити близько 100000 набоїв стрілецької зброї. Ескадрони проходили

ротацію через КРБ і міняли свій склад кожних 6-9 місяців. Ескадрон ділився на два загони – “червоних” та “блакитних”, кожен мав у своєму складі штурмову групу і снайперську команду.

Хоча контртерористичні групи базувалися в місті Креденхіл, спеціалізований загін бійців завжди розташовувався в передмістях Лондона і був готовий був негайно виступити у випадку тривоги.

Першою операцією новоствореного підрозділу САС стала облога на Белкомб-Стріт, коли міська поліція взяла в оточення угруповання PIRA (англ.– Provisional Irish Republican Army – тимчасова ірландська республіканська армія, яка прагнула покласти край британському правлінню в Північній Ірландії) [13]. Бойовики здалися після того, як почули повідомлення радіостанції Бі-Бі-Сі, що на допомогу поліції відправлено загін САС.

Першою задокументованою антитерористичною операцією КРБ за кордоном стала допомога західнонімецькій антитерористичній групі GSG-9 в операції “Магічний вогонь” (Могадішо, 1977 р.).

Бойові навчання в ескадронах проводились регулярно, спочатку кожних дванадцять, а потім кожних шість місяців для забезпечення проходження всіма бійцями бойової підготовки й опанування тактики ведення ближнього бою. Підготовка САС до антитерористичної боротьби відбувалася на навчальному полігоні у містечку Понтрілас, де знаходяться обладнані блоки для тренування навичок ближнього бою, а також макет пасажирського літака “Боїнг-747”, який міг бути трансформований відповідно до внутрішнього розміщення бортових систем будь-якого літака цивільної авіації. Ескадрон бойового антитерористичного чергування поділявся на загони, два з яких знаходилися в стані готовності до негайного висування і були зосереджені в районі Херефорд–Креденхіл, в той час як інші два здійснювали тренування та навчання в іншій місцевості на території Об’єднаного Королівства, проте за потреби вони могли бути застосовані для оперативного розгортання [11].

З 1976 р. бійці САС (чотири підрозділи по 16 бійців) були направлені на територію Північної Ірландії для ліквідації бойовиків Ірландської Республіканської Армії (ІРА). Використання військовиків у спецоперації поліцейського типу було досить жорстким заходом: бійці САС, серед яких було чимало колишніх

десантників з бойовим досвідом, допускали випадки невиправданого застосування зброї, перш ніж спочатку розібратися з обставинами, що склалися.

Під час англо-аргентинської війни за Фолклендські острови бійці САС організували мережу спостережних постів на самих островах і на узбережжі Аргентини, забезпечуючи командування необхідною інформацією про дії противника. 22-й полк САС зазнав великих втрат – під час катастрофи гелікоптера загинуло 16 спецназівців.

У 1980 р. до складу 22-го полку САС було включено щойно сформований ескадрон “R” (перейменованій на загін “L”). Він комплектувався бійцями, які проходили службу у цьому ж полку та були переведені до резерву.

Найвідомішою антитерористичною операцією САС стало звільнення заручників в іранському посольстві у Лондоні (з 30 квітня по 5 травня 1980 р.). У ході спецоперації, яка тривала 17 хв, бійці САС врятували всіх, крім одного із заручників, і знищили п'ять із шести терористів. Їх ліквідацію деякі фахівці розцінювали як невиправдану [14].

Для більш чіткої координації дій військ спеціального призначення та підвищення якості взаємодії між їхніми підрозділами на прикладі ЗС США, які роком раніше створили командування Сил спеціальних операцій (SOCOM), у 1987 р. у британських ЗС було створено Групу Сил спеціального призначення (ГССП) шляхом об'єднання спеціальної авіаційної служби та спеціального човнового ескадрону Королівських ВМС, який згодом був перейменований у Спеціальну човнову службу.

Тоді ж Сили спеціального призначення Об'єданого Королівства увійшли як ГССП у підпорядкування міністерству оборони. Їх очолив директор Сил спеціального призначення (Director Special Forces, DSF). У подальшому, зазвичай, цю посаду займав військовослужбовець – виходець із САС у званні бригадний генерал.

Для ССП армії Великої Британії наступив новий етап розвитку і подальшого вдосконалення та застосування як вагомого чинника в досягненні успіху в операціях, що проводились у рамках міжнародних конфліктів.

Висновки. Таким чином, зародження ССП у Великій Британії припадає на початок Другої світової війни. Створивши САС з відповідними структурними частинами і підрозділами (ескадрон, крило), британське військове керівництво намагалося приховати істинне їх спеціальне призначення. За аналогією США, які створили об'єднане командування ССО, у Великій Британії було створено Групу Сил спеціального призначення під єдиним керівництвом директорату міністерства оборони на чолі з директором Сил спеціального призначення. Ця група відіграла вагомую роль у досягненні успіхів британських ЗС у міжнародних збройних конфліктах.

1. Електронний ресурс:
<http://polygontv.com/articles/65-sas.html>.
2. Електронний ресурс:
http://military.wikia.com/wiki/United_Kingdom_Special_Forces
3. Електронний ресурс: UKSF Air Support
(<http://www.eliteukforces.info/air-support/>)
4. Електронний ресурс:
http://military.wikia.com/wiki/Special_Air_Service#22_SAS_Regiment
5. Миллер Д. Коммандос: Формирование, подготовка, выдающиеся операции спецподразделений. Мн.: Харвест, М.:ООО “Издательство АСТ”, 2003. – 512 с.
6. Козлов С.В., Гройсман Е. Силы специальных операций НАТО: расширение до 1999 г. – М.: «Арктика 4Д», «Русская панорама», 2015. – С. 362.
7. Паркер Дж. Британские коммандос. – М.: Изографус, “ЭКСМО”, серия “История элитных войск”, 2003. – 224 с.
8. Баленко С.В. Всемирная энциклопедия спецназа: Элитные подразделения 100 стран / Сергей Баленко. – М.: Яуза: Эксмо, 2014. – 816 с. (С. 91.)
9. <http://artistsriflesassociation.org/regiment-artists-rifles.htm>
10. Elite warriors. Special Operations Forces of the World. PDF issu. 13.11.2009, UTC, 930 p.
11. <https://themeltingthought2000.wordpress.com/2016/08/20/the-british-sas-who-dares-wins/>
12. Fremont-Barnes, Gregory (2009). Who Dares Wins: The SAS and the Iranian Embassy Siege 1980. Oxford: Osprey Publishing. ISBN978-1-84603-395-7.
13. https://en.wikipedia.org/wiki/Provisional_Irish_Republican_Army
14. Operation Nimrod – The Iranian Embassy Siege
<http://www.eliteukforces.info/special-air-service/sas-operations/iranian-embassy/>

Надійшла до редколегії 02.09. 2018 р.

Slusarenko A.

GREAT BRITAIN SPECIAL FORCES: THEIR STRUCTURE, TASKS, RECRUITING AND COMBAT EMPLOYMENT PECULARITIES

The history of Great Britain Special Forces establishment and development is analyzed. The main stages of the organization as well as the main tasks assigned to the SF units and the peculiarities of their combat employment are discovered. The origins of Great Britain Special Forces which can be noticed in small mobile cavalry group employment during the first Anglo-Boer War have been specified. Chronological order has been used since the creation of special units during the initial period of the Second World War until 1987 – the time of British army SF groups' creation. The effectiveness of British SF units' combat actions during Second World War and postwar local armed conflicts has been estimated. The United Kingdom operatives' armaments and military equipment have been examined. Ways of foreign experience applying to improve Special Operations Forces of the Armed Forces of Ukraine management and official business are outlined. It has been done for the successful tasks performance during the militant actions against Russian aggression and illegally created armed units in the east part of Ukraine.

Keywords: British Armed Forces, Special Forces, Second World War, local armed conflicts

ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

УДК 348:271.5-46:355.1(477) «2014-2017»

ВЕДЕНЄВ Д.В.,

ТУРЧАК О.В.

ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ В ХОДІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: РИЗИКИ ПРАЦІ ТА ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО І ГРОМАДСЬКОГО ВИЗНАННЯ

Стаття присвячена одній з найважливіших проблем сучасної історії України, а саме, розвиткові волонтерської ініціативи громадянського суспільства України. Українсько-російська війна на східному кордоні неабияк згуртувала націю у боротьбі проти єдиного ворога і надала нового поштовху для волонтерського руху. Завдяки волонтерським ініціативам державі на початковому етапі війни вдалося уникнути багатьох економічних та соціальних труднощів у забезпеченні її Збройних Сил. Про значення і вагу волонтерського руху свідчать різноманітні форми визнання їхнього внеску (як державного так і громадського) у зміцнення обороноздатності країни. У статті з'ясовано та наголошено на ризиках праці з якими зустрічаються волонтери у ході своєї благородної та велими необхідної діяльності.

Ключові слова: волонтерська діяльність, волонтерська організація, волонтерський рух, громадянське суспільство, ризики праці, форми державного і громадського визнання.

Актуальність проблеми. Волонтерський рух може набувати найрізноманітніших форм від обопільної допомоги до суспільно-корисної праці під час криз природного, техногенного та військового характеру. Агресія Російської Федерації проти України у 2014 р. стала каталізатором розвитку волонтерського руху в Україні. В його становленні та розвитку можна виділити два періоди, що кардинально відрізняються між собою ідеологічною метою. На початковому періоді цього процесу

Веденєв Дмитро Валерійович, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Турчак Олександр Володимирович, доктор юридичних наук, доцент, начальник науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Веденєв Д.В., Турчак О.В., 2018

визначальним принципом був захист людської гідності, а в наступному – захист української державності. На нашу думку, проблематиці ризиків праці активістів волонтерського руху в історичній літературі приділено недостатньо уваги. Цей масив лише чекає на свого дослідника. Однак слід відзначити, що робота у цьому напрямі вже ведеться. На нашу думку, варто згадати електронний ресурс – «Книга пам'яті полеглих за Україну», де закарбовані всі бойові та небойові втрати, яких зазнала Україна в районі проведення АТО. Чимало роботи у цьому напрямі проводять пошуківці місії "Евакуація-200" ("Чорний тюльпан"), офіцери відділу пошукової роботи Управління цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України, науковці Українського інституту національної пам'яті, волонтери тощо.

Метою даної статті є огляд тих ризиків праці, які супроводжують волонтерську діяльність, пов'язану з російсько-українською війною, та представлення форм державного і громадського визнання активістів волонтерського руху.

Вклад основного матеріалу. Розвиток й структурно-функціональні трансформації волонтерського руху відбуваються під вирішальним впливом та у контексті розв'язання загальнодержавних проблем, становлення інститутів громадянського суспільства з урахуванням соціокультурної специфіки українського народу. Станом на 1 квітня 2014 р. в Україні було зареєстровано майже 78 тис. громадських організацій, понад 15 тис. благодійних осередків, понад 1500 органів самоврядування населення [1].

Волонтерські об'єднання, що «виросли» на ґрунті громадянської активності, стали суб'єктом державної політики, помітним елементом видозмін соціальної структури українського суспільства, їх становище та внутрішні процеси у волонтерському середовищі віддзеркалюють значущі тенденції соціально-економічного й безпекового порядків, властивих Україні.

Із 2014 р. значно зросла частка громадян України, залучених до благочинної та волонтерської діяльності. Соціологічне дослідження Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» (спільно з КМІС) показало, що 32,5% українців лише протягом травня-вересня 2014 р. переказували кошти на рахунки

української армії. Ще 23% громадян скористалися допомогою благодійних фондів і волонтерських організацій, передавши кошти, речі та продукти саме через ці громадські інституції. 9% громадян брали участь у магазинних акціях, купивши товари за списками для потреб армії та передавши їх волонтерам. Особисто допомагали вимушеним переселенцям речами та грошима 7% українських громадян. Безпосереднім збором коштів, ліків, речей та доставкою їх в зону проведення АТО займалися 3% [2,с.15].

Волонтерство стало каталізатором настроїв соціуму. Так, за даними загальнонаціонального опитування Фонду «Демократичні ініціативи» та Київського міжнародного інституту соціології (8-20 жовтня 2015 р.), половина респондентів вважала, що за останні два роки зросла «готовність громадян до захисту своїх прав, свобод та гідності, а також їх прагнення до об'єднання через створення громадських організацій та рухів». Водночас 57% опитаних проявляють дедалі більшу готовність безоплатно приділяти свій час суспільно корисним справам; 60% відзначають зростання готовності громадян України до пожертвування особистих коштів на корисні справи; 41% – їх всезростаючу зосередженість на громадській діяльності; 43% впевнені у тому, що зросла готовність громадян до активної участі в політиці; 44% побачили посилення інтересу до участі у контролі за діяльністю влади [2,с.15].

Громадяни віддають належне суспільнокорисній діяльності громадських організацій, особливо виокремлюючи ті, діяльність яких спрямована на благодійність (49%) та волонтерську діяльність (48%). Лідерами суспільної довіри у 2014 – 2015 років стали волонтери (у грудні 2015 р. їм довіряли 68%, не довіряли – 19%) та громадські організації (61%) [3,с.9]. Такі уподобання громадян виявилися стійкими. Так, за даними Інституту Горшеніна, станом на лютий 2016 р. найвищим рівнем довіри користувалися волонтери й структури громадянського суспільства – безпосередньо волонтерам довіряло 71,3% і відмовляло у довірі 19,4% опитаних [4].

Промовистою ознакою громадської самоорганізації стало поширення в суспільстві доброчиності й волонтерської діяльності, що пов'язані з військовим конфліктом. Як зазначають спеціалісти Національного інституту стратегічних досліджень

при Президентіві України, моніторинг ставлення до волонтерства та переселенців з Криму і Донбасу наприкінці 2014 р. показав, що «більшість жителів України, стурбованих ситуацією на Сході України, переказували гроші (52,7%), приносили речі або продукти харчування у благодійні фонди або волонтерські організації (40%); 27,8% респондентів купували продукти із специфічним маркуванням, яке вказувало на те, що частина прибутку від їх продажу піде на потреби армії; 25,2% респондентів самостійно купували речі та продукти, необхідні військовим та вимушеним переселенцям» [3,с.20 – 21].

Що стосується оцінки ефективності у протидії загрозам національній безпеці, то респонденти найвище оцінили (за 5 бальною шкалою де 5 означає «максимально ефективну») передусім волонтерські організації (3,98), добровольчі батальйони (3,69), Національну гвардію (3,36), Збройні Сили (3,25). Правоохоронні, безпекові та інші органи державної влади – Державна прикордонна служба, СБУ, МВС, Президент, Міністерство оборони, Генеральний штаб ЗСУ, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України – отримали оцінки нижче 3 балів [3,с. 25]. Волонтерство тісно взаємодіє із діаспорою, виходить у світовий інформаційний простір [2, с.17 – 18].

На жаль, у ході виконання волонтерської місії є людські втрати. Згідно з даними сайту «Книга пам'яті полеглих за Україну» Національного військово-історичного музею, загальні безповоротні втрати (загиблі й померлі) учасників волонтерського руху обчислювалися у щонайменше 14 осіб. Крім цього, загинуло два співробітники волонтерської групи «Аеророзвідка». Для порівняння зазначимо, що станом на грудень 2017 р. згаданий сайт обчислював (поіменно) загальні безповоротні бойові та санітарні втрати ЗСУ у 3780 осіб.

Загибель цивільних осіб – добровільних помічників Збройних Сил та інших військових формувань України відбулася за різних обставин. Умовно можна виокремити такі групи причин (обставин) смерті волонтерів:

1) *Екзеци (військові злочини, кримінальні прояви) у зоні бойових дій на Сході України.* Такі випадки властиві для перших місяців збройного протистояння, яким були особливо притаманні характерні для подібних ситуацій в історії людства спалахи

взаємної ненависті та немотивованої жорсткості, втягування у вир протистояння осіб девіантної поведінки, «демотивація» противника. Найбільш вражаючим випадком стало жорстоке вбивство (кількома пострілами у голову після тортур) 25 червня 2014 р. (за іншими даними – 28 червня) у с. Горбачево-Михайлівка Моспінської міськради Донецької обл. 16-річного Степана Чубенка. Юнак – спортсмен, футбольний «ультрас», симпатик праворадикальних ідей, брав участь у сутичках з «Беркутом» у Києві, а згодом у Краматорську надавав допомогу українським військовослужбовцям водою, харчами і засобами гігієни.

Згідно з основною версією, при поверненні потягом з Києва С. Чубенко був затриманий бойовиками незаконного збройного формування (НЗФ) «Керч», вивезений і вбитий за носіння української символіки та обстоювання своїх поглядів. Лише у жовтні тіло юнака було віднайдене, ексгумовано та упізнано матір'ю. У червні 2017 р. він посмертно нагороджений орденом «За мужність» III ст., а також знаком «Народний Герой України» (травень 2016 р.). На загальноосвітній школі № 12 м. Краматорська відкрито меморіальну дошку С. Чубенку, біля стадіону встановлено пам'ятний знак, започатковано міський футбольний чемпіонат його пам'яттю [5].

10 серпня 2014 р. у с. Переможне Лутугінського району Луганської області бойовиками самопроголошеної ЛНР застрелено (докладні відомості відсутні) подружжя волонтерів – уродженців Луганщини О. Куліш (1968 р.н.) та В. Альохіна (1973 р.н.), які посмертно нагороджені відзнакою «Народний Герой України» (травень 2016 р.) [6].

2) *Безпосередня загибель під час виконання місії внаслідок бойових дій.* Тут слід згадати таких осіб [7]: М. Чорний (1985 р.н.) зник безвісті 23 червня 2014 р. під час волонтерської місії в районі м. Дебальцеве. Згодом тіло знайдено та ексгумовано волонтерами пошукової організації «Евакуація-200». Похований як невідома особа, перепохований після ідентифікації за аналізом ДНК. Тіло мало вогнепальні поранення. Обставини загибелі М. Чорного демонструють звивисту долю учасників добровольчого руху та складність в правовому оформленні їх статусу. Так, за даними поліції, він «подружився на Майдані з категорією осіб, які в подальшому створили громадську організацію і хотіли заснувати охоронну фірму «Чорні крила України».

У червні 2014 р. М. Чорний ще з одним членом організації поїхав у зону АТО доставити туди гуманітарну допомогу. Після трьох днів зв'язок з ними обірвався. Інформації про подальше місце перебування цих осіб немає. У зону АТО з волонтером їхали й інші товариші, але їх осіб поки що не встановили. Жодної інформації про те, що хтось із них брав участь в бойових діях, наразі немає. Розшук триває [8].

Ю. Пізняк (1963 р.н.), загинув 14 серпня 2014 р. при спробі прориву бойовиків через блок-пост «Слов'янка-кордон» у Донецькій обл. Посмертно нагороджений орденом «За заслуги» III ст.;

Р. Шлюсар (1983 р.н.), загинув 18 грудня 2014 р. під Лисичанськом Луганської обл. під час волонтерської подорожі від нічного вибуху гранати на блокпосту;

В. Боднар (1970 р.н.), загинув під час волонтерської подорожі 17 травня 2015 р. біля с. Троїцьке Попаснянського району Луганщини. Його автомобіль підірвався на фугасі. Разом з ним загинули два військовослужбовці та волонтер Г. Євдокименко, про якого немає докладних відомостей;

В. Нестеренко (1954 р.н.), волонтер – майстер з ремонту озброєння 56-ї мотопіхотної бригади ЗСУ. Загинув під час нічного обстрілу у Волноваському районі від ураження уламком снаряду. У минулому офіцер, учасник миротворчої операції в Африці;

С. Астахов (1971 р.н.), помер у жовтні 2016 р. від опіків, отриманих під час обстрілу з РЗСВ «Град» влітку 2015 р. на Донеччині, під час волонтерської місії.

3) Смерть внаслідок загострення захворювань, викликаних стресовими навантаженнями під час виконання волонтерських завдань:

В. Юрченко (1969 р.), підполковник запасу, колишній начальник штабу батальйону 95-ї окремої аеромобільної бригади. «Володимир Миколайович Юрченко від початку війни на сході України – з літа 2014 р. – покинувши свій будівельний бізнес, за покликом серця почав їздити у найгарячіші точки АТО в якості волонтера. Неодноразово доставляв продукти, військове спорядження і ліки в Донецький аеропорт, с. Дебальцеве, с. Піски, вивозив поранених, потрапляв під кулі, артобстріл», – йдеться

про самовіддану діяльність двічі пораненого офіцера-волонтера у сучасній публікації [9]. 2 лютого 2015 р. він несподівано помер від інфаркту міокарда, посмертно відзначений орденом «Богдана Хмельницького» III ст.

С. Капранчук (1964 р.), учасник бойових дій (батальйон «Донбас»), згодом – волонтер. 9 листопада 2016 р. помер від гострого інфаркту міокарда.

До цієї ж групи слід включити волонтера, що помер від розриву серця у жахливих умовах ексгумації тих, що пропали без вісті, вояків у рамках проекту МО України «Евакуація-200». Волонтери організації працювали у ризикованих умовах бойових дій, на лінії розмежування тощо, але спромоглися знайти та вивезти до 800 останків загиблих [10].

Добровольча структура «Аеророзвідка» визначила свій статус як «волонтерський проект для допомоги армії України». Її учасники ставили за мету забезпечити підрозділи Державної прикордонної служби України та ЗСУ, які діють в зоні АТО, безпілотними літальними апаратами [11]. Характер втрат цієї групи – це бойовий характер внаслідок тісної взаємодії із ЗС України, в тому числі і в зоні проведення АТО.

18 грудня 2014 р. під час роботи з військовослужбовцями на Яворівському полігоні від смертельних травм від вибуху заряду БПЛА загинув інженер, ст. лейтенант запасу Ю.А.Грачов (Київ), 1975 р.н., позивний «Ірокез». Імовірно, йшлося про випробування моделі ударного БПЛА. У 2015 р. він був посмертно нагороджений орденом «За мужність» III ст.[12]

Наступною жертвою став «засновник та ідеолог» (за визначенням колег і ЗМІ) самої групи «Аеророзвідка», киянин, інженер за освітою В. Кочетков-Сукач («Чубака», 1971р.н.). Він загинув від вибуху міни-розтяжки 15 березня 2015 р. біля с. Красногорівка Донецької обл. під час виконання завдання із ведення аеророзвідки. Волонтер посмертно відзначений орденом Богдана Хмельницького III ст., що властиво для нагородження офіцерів – учасників бойових дій.

Станом на грудень 2017 р. достеменно відомо про загибель принаймні 16 волонтерів, що діяли безпосередньо в зоні АТО. У переважній більшості випадків це пов'язано із перебуванням у зоні активних бойових дій, смузі вилазок диверсійних груп,

мінування місцевості, в інших ризикованих ситуаціях. Відомий приклад, коли під час боїв за Донецький аеропорт влученням міни була виведена з ладу машина, на якій вивозила поранених відомий волонтер Т. Ричкова.

Потребує подальшого з'ясування кількість поранених серед волонтерів, що дозволить яскравіше уявити їх внесок у зміцнення обороноздатності України, особисту звитягу, дослідити драматичні обставини виконання волонтерської місії.

Стосовно відзначення активістів волонтерської діяльності державними нагородами, то така практика була започаткована вже влітку 2014 р. З нагоди річниці незалежності України, 23 серпня Указом Президента України було відзначено велику групу волонтерів: орденом «За заслуги» III ст. – 17 осіб; княгині Ольги III ст. – 7, медаллю «Захиснику Вітчизни» – 9; медаллю «За працю і звитягу» – 2 особи.

Відзначення внеску волонтерів стало частиною «державного ритуалу» і відбувається з нагоди Дня Незалежності, Міжнародного дня волонтера (напр., ордени отримали 17 волонтерів одночасно), Міжнародного Жіночого дня (у 2015 р., скажімо, з-поміж 31 нагороджених орденами жінок 12 вважалися відзначеними як волонтери), інших державних свят.

Значна група волонтерів удостоєна відомчих відзнак військових формувань та інших відомств України, передовсім – Міністерства оборони України. У зв'язку з цим наказом очільника оборонного відомства від 9 грудня 2015 р. № 705 внесено зміни у «Положення про відомчі заохочувальні відзнаки Міністерства оборони України». Стосовно волонтерів, Положення передбачає низку відзнак, які можуть бути застосовані до активних добровільних помічників армії. Серед них, передовсім, відзнаки:

Медаль «За сприяння Збройним Силам України», якою нагороджуються працівники ЗС України та інші особи за значний особистий внесок у справу розвитку Збройних Сил України, плідну співпрацю з Міністерством оборони України та інші видатні заслуги перед Збройними Силами України;

Медаль «Захиснику України», якою нагороджуються військово-службовці та працівники ЗС України, інші особи за особисту мужність і героїзм, незламність духу, проявлені в захисті

державного суверенітету та територіальної цілісності України, активну громадську та волонтерську діяльність, зразкове виконання військового (службового) обов'язку в умовах, пов'язаних з ризиком для життя, та інші видатні заслуги перед ЗС України;

Медаль «За розвиток військового співробітництва»: нагороджуються особи старшого та вищого офіцерського складу, працівники ЗС України, а також інші особи за вагомий внесок у справу розвитку співробітництва у військовій сфері, підтримання миру та дружніх відносин між збройними силами держав;

Медаль «За зміцнення обороноздатності»: нагороджуються особи старшого та вищого офіцерського складу, а також інші особи за особистий внесок у справу зміцнення обороноздатності держави, підтримання високої бойової готовності військ (сил) [13].

Значна кількість волонтерів отримала недержавні відзнаки. Серед них – недержавна нагорода «Орден «Народний Герой України» (запроваджена з приватної ініціативи 2015 р.). Цю відзнаку можуть отримувати і волонтерські організації [14]. Спектр державних і недержавних відзнак, якими нагороджено волонтерів, дуже широкий. Серед них – відомчі, регіональні відзнаки, відзнаки громадсько-політичних об'єднань, навіть окремих військових частин тощо.

Для ілюстрації наведемо приклад відомого харківського волонтера Р. Доніка, який упродовж серпня 2014 р. – серпня 2016 р. отримав такі нагороди та відзнаки: орден «За заслуги» III ступеня; орден Богдана Хмельницького III ступеня; нагородний годинник від Президента України; відзнаку Міністерства оборони України «Вогнепальна зброя» (2014 р.); знак народної пошани «Орден «Єдність та воля»» Всеукраїнського об'єднання «Крайна»; двічі медаль «За гідність та патріотизм» Всеукраїнського об'єднання «Крайна»; відзнаку Міністра оборони – медаль «За сприяння Збройним Силам України» [15].

Своєрідною формою заохочення волонтерів стало їх включення у рейтинги впливовості в Україні. Визначаючи рейтинг 100 найвпливовіших жінок 2014 р., журнал «Фокус» на перше місце поставив образ «Жінки миру», куди віднесено, переважно, «волонтерів АТО» – загалом 12 жінок [16].

Відповідні кроки вживаються центральними органами влади для заохочення й підвищення соціального статусу волонтерів, які безпосередньо діяли у зоні проведення АТО. Відзначимо, що Українська держава запровадила виплату одноразової допомоги пораненим волонтерам та сім'ям загиблих волонтерів, а також визначила повноваження центрального органу виконавчої влади з державної політики у сфері волонтерської діяльності – Міністерства соціальної політики України. У червні 2015 р. набули чинності зміни до закону «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», що дозволили волонтерами отримувати статус інваліда війни і поширили дію цього закону на сім'ї волонтерів, що загинули чи зникли безвісти.

Висновки. Відзначення волонтерів державними та недержавними відзнаками і нагородами стало свідченням визнання ролі волонтерського руху у забезпеченні життєво важливих інтересів державотворення, забезпечення обороноздатності, його провідної місії у творенні підвалин громадянського суспільства й самоврядування в Україні.

1. Використання потенціалу громадянського суспільства для забезпечення національної безпеки України в умовах зовнішньої агресії. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1565/>

2. Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналітична доповідь. – Київ: НІСД, 2015. – 27 с.

3. Розвиток громадянського суспільства України в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів / [В. Яблонський, О. Балакірева, Т. Бельська та ін.]. – Київ: НІСД, 2016. – 32 с.

4. Общественно-политические настроения населения Украины. Блок 1: Политика. Рейтинги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://institute.gorshenin.ua/-programs/researches/2652_obschestvennopoliticheskie.html

5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/27/chubenko.htm>

6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/1/alehin.htm>

7. Подається за матеріалами сайту «Книга пам'яті полеглих за Україну» Національного військово-історичного музею.

8. «Син загинув у зоні АТО, а мене змушують довести це...» – мати бійця з Тернопільщини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ternopil.te.ua/syn-zahynuv-u-zoni-ato-mene-zmushuyut-dovesty-tse-maty-bijtsya-z-ternopilschynu/>
9. День пам'яті Володимира Юрченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://veterano.com.ua/rukh-veteraniv/heroiko-patriotychne-vykhovannia/4273-pershij-novij-rik-ne-z-sim-eyu-den-pam-yati-volodimira-yurchenka>
10. Брагушак А. Герои не пропадают? Судьба сотен бойцов остается неизвестной [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2017/09/20/7155770/>
11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.facebook.com/pg/aerorozvidka/about/?ref=page_internal
12. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://memorybook.org.ua/units/aero.htm>
13. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1607-15/para7#n7>
14. Орден «Народний Герой України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
15. *Донік Роман Вікторович* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
16. Рейтинг влиятельных женщин возглавили волонтеры [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://focus.ua/society/319776/>

Надійшла до редколегії 20.05.2018 р.

Vedeneev D., Turchak O.

VOLUNTEER MOVEMENT IN UKRAINE IN THE LATEST RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: RISKS OF WORK AND FORMS OF STATE AND PUBLIC RECOGNITION

The article deals with one of the most important problems of the modern history of Ukraine, particularly, with the development of the volunteer initiative of the Ukrainian public society. Russian-Ukrainian war on the east border united our nation in the fight against a single enemy not in a common way and gave a new impulse to the volunteer movement. Due to the volunteer initiatives at the very beginning of the war our state could avoid many economic and social difficulties in supporting its military forces. Various forms of the movement recognition (as state as public) in strengthening the defensive capacities of the country affirm the importance and significance of the volunteer movement. It is clarified and stressed on the risks of work which volunteers face in their generous and highly necessary activity.

Keywords: volunteer activity, volunteer organization, volunteer movement, public society, risks of work, forms of public and state recognition.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У СВІТЛІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Автор, опираючись на теоретичні напрацювання сучасних вчених та власний практичний досвід організації інформаційної роботи у військових частинах Військово-Морських Сил Збройних Сил України, розкриває проблемні питання та висвітлює тенденції в організації інформаційно-пропагандистського забезпечення Збройних Сил України впродовж мирних років незалежності та в сучасних умовах російсько-української війни.

Також запропоновано шляхи вирішення проблемних питань, які можуть бути враховані для удосконалення інформаційно-пропагандистського забезпечення.

Ключові слова: Автономна Республіка Крим, Військово-Морські Сили Збройних Сил України, внутрішньокommунікаційна робота, інформаційно-пропагандистське забезпечення, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. Російсько-українська війна зумовила посилення ролі інформаційно-пропагандистського забезпечення військ, змусила змінювати підходи до організації інформаційної роботи та переорієнтовуватись на стандарти НАТО.

Зміна форм і методів проведення інформаційних заходів відбулася у 2017 р., спрямована у першу чергу на забезпечення підготовки до виконання бойових завдань і дозволила командирам більш гнучко використовувати “інформаційний важіль” в умовах ведення бойових дій. Новим є відхід від старої системи проведення занять, інформувань, заходів культурно-виховної роботи і перехід до внутрішньокommунікаційної роботи як основного виду комунікацій на тактичному рівні.

Та характер і перебіг російсько-української війни виявив і певні проблеми в організації інформаційно-пропагандистського забезпечення військ.

Аналіз досліджень і публікацій свідчить, що попередні дослідники розглядали інформаційно-пропагандистське забезпечення

Підпригоро Ігор Іванович, ад'юнкт кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ (сил) Гуманітарного інституту Національного університету оборони України ім. Івана Черняховського (м. Київ).

© Підпригоро І.І., 2018

переважно в довоєнний період у площині практичної роботи для підготовки фахівців морально-психологічного забезпечення, мало торкаючись історичної ретроспективи. Організація інформаційної роботи у Збройних Силах України висвітлена здебільшого в навчальній літературі, випуску якої в окремих випадках передували науково-дослідні роботи. Наукові праці в основному висвітлювали та деталізували ті концептуальні підходи, які вже були закладені в керівних документах, і мало торкалися питань інформаційно-пропагандистського забезпечення в умовах бойових дій. При цьому досвід інформаційної роботи у військах в ході російсько-української війни висвітлений недостатньо [1-12].

Метою статті є спроба розкрити проблемні питання організації інформаційно-пропагандистського забезпечення, породжені російсько-українською війною, та запропонувати шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Зміна форм і методів проведення заходів інформаційно-пропагандистського забезпечення окреслила тенденцію до зменшення часу на їх проведення (зменшення “інформаційного навантаження” на особовий склад в умовах війни в порівнянні з мирним часом). Проте в умовах війни інформаційна робота ґрунтується на базових цінностях військовослужбовців, сформованих в умовах миру довгогривалими і систематичними інформаційними заходами. І якщо вони в мирний час були недостатньо ефективними, то зменшення інформаційного навантаження на особовий склад не сприятиме формуванню патріотичних настроїв і необхідної моделі поведінки в бойовій обстановці. Власний досвід автора статті вказує на необхідність не менше одного року цілеспрямованої та планомірної інформаційної роботи з підлеглими задля досягнення певних позитивних результатів [13 с.73]. В районах виконання бойових завдань найдієвішою формою інформаційної роботи є внутрішньокомунікаційна робота. Натомість у пунктах постійної дислокації, районах бойового злягодження та відновлення боєздатності доцільно збільшити кількість часу на проведення тематичних і цільових інформаційних заходів і заходів душпастирської підтримки. Саме задля збільшення інформаційного навантаження на особовий склад автор під час служби в реактивній артилерійській частині ВМС ЗС України у 2016 – 2017 роках

тимчасово відновив проведення суспільно-політичного та правового інформування з усіма категоріями особового складу в пункті постійної дислокації.

Сучасний гібридний конфлікт чітко окреслив багатоплощинність і багаторівневність подання інформації. Якщо офіційна українська пропаганда подає інформацію в площині “людина-державна”, апелюючи до патріотичних почуттів громадян, то ворожа російська інформація спрямовується в площину неофіційних відносин: сімейних, міжособистісних, регіональних, зумовлює переорієнтацію людини на забезпечення базових потреб (захисту власного життя і життя сім’ї, недопущення втрати майна і зниження добробуту), при цьому відсуваючи на другий план соціально значимі цілі (захист Вітчизни); виводить людину в систему більш примітивних реакцій і більш простих комунікаційних систем [14, с.549]. Це яскраво виражалось під час анексії Криму, особливо в роботі російських військових із командирами українських військових частин [13, с.77, 80]. Значне зниження морально-психологічного стану особового складу військових частин ВМС ЗС України внаслідок негативного інформаційно-психологічного впливу з боку РФ стало одним із факторів, який зумовив передислокацію військ з Криму і Севастополя до інших регіонів України [15, с.132-133; 16, с.71-73]. Ворожа пропаганда була побудована на використанні інших каналів сприйняття і спрямована на інші, більш важливіші для людини потреби. Важливість для військовослужбовців захищати в першу чергу своїх рідних і близьких підтверджують проведені до війни соціологічні дослідження [17, с.67-68; 18]. Тому інформаційну роботу у військах слід спрямовувати на пов’язання завдань оборони держави з захистом родини, її добробутом і майбутнім дітей, оборони рідного села, області, тобто змінювати зміст інформації, при цьому пов’язуючи потреби людини з загальнодержавними завданнями доступною для неї мовою (прикладом слугують вдалі гасла на плакатах – “Захисти своїх”, “Захисти Україну, родину та себе”).

Дослідження українських вчених підтверджують правильність переорієнтації інформаційно-пропагандистського забезпечення ЗС України на систему комунікацій “командир – підлеглий” [19, 20]. Адже особисте усне спілкування – основний для людини, самий

простий і в той же час самий ефективний вид спілкування, який дозволяє здійснювати вплив на цільову аудиторію у звичному для неї режимі комунікації й не викликати внутрішнього спротиву. Особистої комунікації в підрозділі важче уникнути, особисті контакти мають більш гнучкий характер, дозволяють командирів змінювати зміст повідомлення відповідно до потреб, запитів і поведінки підлеглих, а авторитет командира сприяє позитивному сприйняттю інформації, адже люди більше вірять тому, кого знають, аніж знеособленим повідомленням засобів масових комунікацій. Особисте спілкування дозволяє досягнути мети навіть без переконання, в силу авторитету чи приязні підлеглих. Тож від образу командира в свідомості підлеглих залежить, чи зможе він ефективно управляти їх діями.

Однак мали місце приклади, коли підлеглі під впливом авторитету командира зраджували Військовій присязі [13, с.79; 21]. Тому важливе місце займає покращення іміджу офіцерів, перш за все їх ідейна та патріотична спрямованість, а також корекція їх поведінки: ставлення до підлеглих і цивільних, спрямованість на соціально-партнерські відносини, підвищення соціальної відповідальності, відсутність корупційних дій, орієнтація на лідерські якості. Внутрішньокommунікаційна робота, організована авторитетними командирами, дозволить ефективно застосовувати такі принципи пропаганди, як забезпечення довіри до джерела інформації, перевага первинної інформації, апеляція до легітимності, ефект “візитної картки”, а також навіювання та емоційного зараження. Також вона дозволить підвищити ефективність інформаційної роботи в умовах “інформаційного вакууму” [22].

Серед проблем внутрішньокommунікаційної роботи слід відзначити проблеми в спілкуванні командирів із військово-службовцями, призваними за мобілізацією (особливо старшими за віком). Спадок радянського стилю управління, певна соціальна і корпоративна замкненість офіцерського корпусу Збройних Сил України, слабкість сержантського складу, робота командирів переважно з військовослужбовцями строкової служби та відсутність достатнього досвіду у спілкуванні з військово-зобов’язаними під час проведення зборів, що мали місце впродовж 1991 – 2013 років, а також корумпованість окремих

командирів та низький рівень соціально-правового і матеріального забезпечення на початковому етапі проведення часткової мобілізації в Україні породили конфліктні ситуації у спілкуванні командирів з підлеглими, що доволі часто висвітлювалося через мережу Інтернет і негативно впливало на імідж Збройних Сил в умовах збройного конфлікту [23, с.15-19; 24]. Цікавими є спостереження російських істориків, які актуальні і для бойових дій на Сході України. Вони вказують на те, що молодші командири, які прийшли до війська з запасу, більш людяно ставилися до підлеглих, ніж кадрові офіцери, тому й швидше заслуговували повагу підлеглих. Це також стосувалося молодих лейтенантів та курсантів військових навчальних закладів, які ще не мали досвіду служби у військах і відповідних стереотипів поведінки стосовно підлеглих [23, с.13,27; 25, с.46-47]. Цей феномен потребує додаткових досліджень психологів і соціологів.

Проблеми у спілкуванні командирів із військовослужбовцями – учасниками Антитерористичної операції викликані своєрідною моделлю поведінки учасників бойових дій, притаманною усім учасникам збройних конфліктів: незалежністю у спілкуванні з начальниками (що може доходити до відкритої критики через низькі особистісні якості чи аморальні вчинки останніх) та справедливою вимогливістю до підлеглих; нерозумінням і зверхністю щодо цивільних чоловіків (особливо з тимчасово окупованих територій), які не брали участь в бойових діях; пряmlinійністю у спілкуванні між собою [23, с.133-135]. Нерозуміння командирами цієї категорії військовослужбовців призводить не лише до конфліктних ситуацій, але також є причиною їхнього “замикання в собі”, зловживання алкоголем, самогубств [26, с.92].

Важливого значення набуває підготовленість і навченість командира організувати і проводити заходи інформаційно-пропагандистського забезпечення. Сучасні реалії вказують на проблеми в організації інформаційної роботи, пов'язані з відсутністю фахової підготовки з питань комунікацій у командирів тактичної ланки [27].

Виникненню зазначених вище суперечностей сприяє значне адміністративне навантаження на командирів, що відволікає їх

від навчання та виховання особового складу, створює передумови для правопорушень і справляє враження, що це командирам не потрібно і що армія “паперова” [23, с.10-12; 24]. Наявність зазначених проблем відзначають не лише радники і науковці, а й представники громадськості, вважаючи причиною такого стану речей відновлення старої, успадкованої від СРСР системи кругової поруки і клановості. Це, на їх думку, зумовлює відтік з війська молодих перспективних військовослужбовців із бойовим досвідом та іншою ментальністю [28].

Важливим сьогодні є посилення інформаційно-роз’яснювальної роботи через ганебні вчинки окремих військовослужбовців – з одного боку з місцевим населенням і органами місцевого самоврядування, з іншого – з самими військовослужбовцями та їх сім’ями. Це створює додаткове навантаження на командирів та офіцерів структур морально-психологічного забезпечення, адже необхідно не допустити здійснення протиправних дій стосовно місцевого населення, вивчити і перекрити можливі канали надходження в підрозділи спиртних напоїв, наркотичних речовин, вжити усіх заходів щодо недопущення їх вживання підлеглими, звести до мінімуму контакти військовослужбовців із місцевим населенням, не пов’язані з виконання завдань. Також необхідно вчасно реагувати (пояснювати, спростовувати, переконувати) на повідомлення негативного характеру щодо діяльності своїх підрозділів, розвитку ситуації в регіоні тощо; формувати у місцевого населення уявлення про підрозділ як дисциплінований та боездатний. Тому в системі внутрішньо-комунікаційної роботи під час аналізу проведених дій необхідно проводити групові розбори випадків порушення дисципліни, пов’язаних із вживанням алкоголю, наводити приклади харчового отруєння спиртом, організовувати і проводити бесіди з особовим складом про негативний вплив алкоголю на психіку людини тощо.

Впродовж 1997 – 2013 років найбільш дієвим засобом успішної підготовки військовослужбовців до виконання службових обов’язків, зміцнення військової дисципліни вважалася індивідуально-виховна робота, яка була певним прообразом внутрішньокомунікаційної роботи, діючи за принципом “кожен начальник працює зі своїми підлеглими”. В ідеалі вона дозволяла всебічно вивчати кожного військовослужбовця і на цій основі

впливати на його свідомість і поведінку. Доповнюючи інші форми виховної роботи, вона дозволяла враховувати рівень освіти, духовної зрілості, життєвого досвіду, особливості характеру, схильності та звички, активно впливати на воїна, сприяти розвитку у нього позитивних якостей. Ця робота повинна була ґрунтуватися на наданні рекомендацій і впливі на поведінку через отриману від спілкування інформацію і спостереження – виявлення тривожності і відхилень в поведінці, однак фактично перетворилася на бесіди на так звані актуальні теми раз в місяць, які зазвичай не проводилися або проводилися “для галочки”. Однак сама ідея, що в основу інформаційної роботи має бути покладене знання особливостей підрозділу (цільової аудиторії) та індивідуальних особливостей кожного військовослужбовця, заслуговує на життя та потребує додаткових досліджень фахівців.

Ще однією особливістю є те, що інформаційний простір впродовж останніх десятиліть формується доволі динамічно. Нові технології (Інтернет, комп'ютери, мобільні телефони) різко пришвидшили процеси обміну й обробки інформації. В Інтернеті з'явилися великі масиви матеріалу, які не контролюються державними органами. Мобільні телефони надали можливість мати індивідуальні джерела інформації і доступу до Інтернету. Протягом 2014 – 2017 років частково перемістилося в Інтернет й інформаційно-пропагандистське забезпечення. Новою ефективною формою інформаційної роботи стало доведення до військ інформаційних бюлетенів та оглядів преси, висновків з оцінювання суспільно-політичної обстановки в державі, їх використання у внутрішніх радіомережах, сторінках у соціальних мережах військових частин і безпосередньо у підрозділах, які виконують бойові завдання. В деяких військових частинах налагоджено розсилку зазначених матеріалів на електронні скриньки, що дає змогу скористатися нею кожному військовослужбовцю у зручний для нього час, а також вирішує важливу проблему першості у висвітленні тих чи інших подій [27]. Широке залучення до підготовки інформаційних бюлетенів представників науково-дослідних установ і навчальних закладів ЗС України та спеціалістів у сфері комунікацій дало можливість готувати якісний інформаційний продукт. Активною і досить ефективною формою інформаційної роботи стало розповсюдження

інформації у соціальних мережах з метою інформування громадськості та висвітлення діяльності військових частин. Переважна більшість військових частин на сьогодні має власний сайт чи акаунти в соціальних мережах. Усе це зумовлює необхідність формування медіаграмотності особового складу – здатності свідомо сприймати і критично оцінювати інформацію, виокремлювати реальність від віртуально створених подій, використовувати й співставляти різні джерела інформації [11, с.142]. Тому особливого значення набуває культура користування Інтернетом, введення певних обмежень (але ні в якому разі не повної заборони) в користуванні соціальними мережами для військовослужбовців і свідоме дотримання ними встановлених правил. Збільшення кількості випадків висвітлення особовим складом у соціальних мережах негативних сторін життєдіяльності військових частин, незадовільних соціально-побутових умов створює негативний образ Збройних Сил України, зумовлює посилення внутрішньо-комунікаційної роботи та виходить на рівень стратегічних комунікацій [29-30].

У розрізі індивідуалізації інформаційного впливу на військовослужбовців важливим є налагодження комунікації з їх сім'ями. Це дасть змогу командирам не лише бути джерелом інформації для рідних і близьких своїх підлеглих та забезпечити взаємну довіру, а й більш ефективно здійснювати опосередкований виховний вплив на підлеглих через їхні сім'ї. Комунікація командирів з сім'ями підлеглих сприятиме створенню позитивного уявлення про Збройні Сили в суспільстві. Тому необхідно навчати командирів основам проведення цієї роботи і впроваджувати її в систему комунікацій Збройних Сил України.

Російсько-українська війна зумовлює переосмислення ролі радянської армії та її традицій, переорієнтацію на історичні традиції українського війська. Тому зміна вигляду Збройних Сил України (ребрендинг) повинна не лише торкатися зовнішніх ознак, а передбачати й ідеологічні зміни [31]. Ця переорієнтація вже торкнулася військової символіки та форми одягу, військових свят і найменувань військових частин. Ця переорієнтація повинна вплинути на змістовне наповнення національно-патріотичної підготовки, більш ширше висвітлення української мілітарної історії, союзництва з сусідніми країнами в протистоянні

російській агресії, перемог української зброї в боротьбі з північним сусідом, перехід від виховання жертвовності в ім'я держави до виховання непереможності і сили духу. В світлі змін у формі одягу важливою сьогодні є роз'яснювальна робота серед представників елітних родів військ з усталеними традиціями – десантників, морських піхотинців. І якщо перехід десантників на новий колір берета пройшов доволі спокійно, то ситуація з морськими піхотинцями під час відзначення 100-ліття морської піхоти України вказує на недостатню тривалість за часом інформаційної роботи [32].

Однак слід зазначити, що якщо в організації внутрішньо-комунікаційної роботи першочергового значення набуває володіння командирами методиками командирського та бойового інформування, аналізу проведених дій, то питання забезпечення методичними матеріалами, необхідними для організації інформаційної роботи (в першу чергу для проведення національно-патріотичної підготовки та цільових інформаційних заходів) доцільно покласти на відповідні структури морально-психологічного забезпечення військових частин. Досвід організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у реактивній артилерійській частині ВМС ЗС України у 2016–2017 роках свідчить, що централізоване планування заходів інформаційної роботи і забезпечення підрозділів методичними матеріалами в умовах недостатньої укомплектованості посад тактичної ланки і відсутності підготовки і досвіду в питаннях організації інформаційної роботи більш ефективно, ніж надання командирам ініціативи у виборі теми проведення занять, інформувань і джерел інформації для їх проведення. Планування цільових заходів у масштабі військової частини підготовленим офіцером з інформаційної роботи дозволяє пов'язати тематику заходів як з історичними подіями, так і з процесами, які відбуваються у державі та Збройних Силах сьогодні, а також увільнити командирів від невластивої їм функції планування ПІЗ, залишивши їм функцію внутрішньоконунікативну (доведення підготовленої і професійно опрацьованої цільової інформації).

Впродовж мирних років незалежності в Україні в силу різних причин наростало відчуження народу від Збройних Сил. Напередодні російської агресії військовослужбовець перестав

бути шанованою в українському суспільстві людиною, ставлення до нього в людей за роки незалежності змінилося з шанобливо-захоплюючого до призирицько-упередженого, що підтвердила низка соціологічних досліджень [17, с.67-68; 18].

З початком збройної агресії РФ постала необхідність створення образів, які допомагають самоідентифікуватися, бути до них причетним. Це образи “героя”, “захисника”, “борця”, “законослухняного громадянина”. Також необхідно створювати образи, до яких причетним бути не хочеться – “ворог”, “зрадник”, “нікчема”. Усе це дасть змогу формувати базові цінності, смисли діяльності й моделі поведінки. Формування образу героя в умовах війни, на думку вітчизняних фахівців, є одним із важливих завдань інформаційно-пропагандистського забезпечення [33]. Однак у цього процесу може бути й негативний бік – надмірна “глоризація” українських військових при наявності резонансних випадків вживання алкогольних напоїв та пов’язаних з цим аварій, смертей мирних жителів та небойових втрат розмиватиме й поступово нівелюватиме образ українського воїна-героя серед цивільних і співслужбовців, які сумлінно виконують свої обов’язки [23, с.102-103; 34].

У ході збройного конфлікту важливим є формування негативного образу війська противника. Несформованість образу ворога у суспільній свідомості українців і свідомості військово-службовців Збройних Сил України мала для держави негативні наслідки у 2014 році [13, с.75-77]. Тому поступове створення “образу ворога” засобами інформаційно-пропагандистського забезпечення є вкрай необхідним. Особливо це стосується образу військово-політичного керівництва ворожої держави. Образ ворога цінний також для створення позитивного уявлення про власні Збройні Сили. Для цього доцільно застосовувати пропагандистський метод контрасту, тобто попереднє створення фону для подальшого висвітлення інформації про українську армію. На фоні негативної інформації про противника нейтральна або позитивна інформація про свої війська сприйматиметься з більшою симпатією. Контраст забезпечує потрібну інтерпретацію повідомлень [11, с.28]. Однак в жодному разі не можна ворогом змальовувати населення тимчасово окупованих територій, для нього найкращим є використання “образу жертви”.

Важливим є формування образу союзника, адже, відмовившись від політики позаблоковості, яка не забезпечила територіальної цілісності, Україна активізувала участь у системах колективної безпеки. Тому на усіх рівнях комунікацій необхідно висвітлювати й підкреслювати підтримку дій керівництва держави світовою спільнотою, впливовими міжнародними організаціями, демонструвати осуд дій держави-агресора з боку міжнародного співтовариства.

Досвід практичної роботи автора у військових частинах флоту показав, що питання оцінювання суспільно-політичної обстановки є надзвичайно важливим, однак в умовах недостатньої укомплектованості і навченості офіцерів структур морально-психологічного забезпечення, постійним залученням військових частин до виконання бойових завдань та навчань, вирішенням поточних проблем життєдіяльності, часу на це зазвичай залишається обмаль. Процес оцінювання суспільно-політичної обстановки у військових частинах на сьогодні має певні вади і базується в основному на аналізі відкритої інформації з мережі Інтернет з подальшим узагальненням у вигляді пропозицій командирам, що не завжди є об'єктивним відображенням дійсного стану справ. Доцільним було б створення по всій вертикалі управління МПЗ відповідальних осіб (груп), які б формували базову інформацію щодо суспільно-політичної обстановки в певних районах, відслідковували її зміни і здійснювали обмін нею. Надання таким груп рівня "командування виду Збройних Сил (роду військ)" можливості отримувати інформацію (в тому числі і з обмеженим доступом) від інших силових структур дозволило б оцінювати обстановку більш об'єктивно. Тоді б нижчі ланки змогли оцінювати обстановку на основі базової інформації з вищої ланки управління, уточнювати її та використовувати відповідно до потреб військової частини.

Проблеми військової дисципліни, особливо вживання алкоголю, певним чином пов'язані з організацією культурологічної роботи та відпочинку особового складу. Переважна більшість "знаменних дат" у військовому середовищі не обходиться без вживання алкоголю. Та й радянський підхід до організації дозвілля, який обмежувався лише 100% присутністю особового

складу на концертних виступах, відсутність елементарних можливостей задовольнити свої побутові, фізіологічні чи духовні потреби у вільний час не сприяли відновленню сил військово-службовців. Деякі командири свідомо йшли на регламентацію вживання алкогольних напоїв під час відзначення днів народження підлеглих “у певний час і в певному місці”, без зброї та під суворим наглядом і охороною [23, с.21-22]. Однак це тимчасовий та доволі суперечливий стосовно вимог військового законодавства вихід з ситуації. Можливим виходом у розв’язанні цієї проблеми стало б створення повноцінних солдатських, сержантських та офіцерських клубів на території чи поблизу військових частин, і місць відпочинку в районах виконання завдань, де питання вживання алкоголю були б чітко регламентовані інструкціями, а наявність патрулів військової поліції унеможливили б конфліктні ситуації. Культурологічна робота як напрям інформаційно-пропагандистського забезпечення має сприяти підвищенню загальнокультурного рівня військово-службовців, культури поведінки і спілкування з співслужбовцями та цивільними особами. Пропаганда загальноприйнятих норм поведінки (створення інформаційної моделі поведінки військово-службовців), включення до системи національно-патріотичної підготовки занять з етики, відвідування військовослужбовцями театрів, музеїв, їхня участь в мистецьких заходах сприятимуть створенню позитивного іміджу Збройних Сил. Заохочення талановитих військовослужбовців до виступів, їх участь в культурному житті регіонів і держави створять уявлення культурної єдності армії і суспільства, а також вкажуть на можливість особи розвивати свої таланти навіть в умовах регламентованості військової служби й ведення бойових дій, тим самим створюючи підґрунтя для пропаганди військової служби.

Навесні–влітку 2014 року низька ефективність заходів щодо збереження кадрового потенціалу військових частин флоту призвела до певних негативних наслідків. Військовослужбовцям флоту, які прибули з тимчасово окупованої території, було надане право звільнитися з військової служби. Разом з цим, стан укомплектованості і підготовленості спеціалістів на той час суттєво ускладнював виконання завдань, відновлення бойових спроможностей флоту. На сьогодні вітчизняний флот, і особливо

його сухопутна складова, відчуває нестачу у підготовлених офіцерах тактичної ланки, в тому числі й фахівців структур морально-психологічного забезпечення. Частково некомплект поповнився офіцерами, призваними за мобілізацією, які продовжили службу за контрактом, та офіцерами запасу, які уклали контракт для проходження служби. Як показує досвід 2015 – 2016 років, повернення до війська офіцерів запасу, які під час проходження служби займали посади у структурах з виховної роботи, та призов офіцерів запасу із спорідненою освітою, які раніше не проходили військову службу, в силу різних обставин не дали очікуваного позитивного ефекту, а невеликі за обсягом випуски офіцерів структур морально-психологічного забезпечення ще не дають змоги повністю поповнити некомплект та створити кадровий резерв для просування по службі.

Попри зусилля держави щодо забезпечення військ усім необхідним, наявність потужного волонтерського руху на сьогодні не вдалося вирішити питання забезпечення військових частин новими зразками технічних засобів пропаганди, що суттєво впливає на якість та ефективність заходів інформаційно-пропагандистського забезпечення. Відсутність у військах достатньої кількості сучасних зразків ТЗП (супутникові антени, тюнери, мультимедійні програвачі, модеми для підключення до мережі Інтернет, радіоприймачі) не дає можливості якісно організовувати інформаційне забезпечення особового складу. Недостатнє фінансування потреб військових частин в засобах наочної агітації змушує шукати інші джерела, залучати органи місцевої влади та волонтерів.

Також слід відзначити формування певних тенденцій в організації інформаційно-пропагандистського забезпечення Збройних Сил України:

використання інформаційно-пропагандистського забезпечення як компенсаційного фактора недоліків інших видів забезпечення, перш за все соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей;

залежність ефективності інформаційної роботи (і морально-психологічного стану військ) від цілеспрямованості (змістовно-тематичне наповнення, спрямоване на досягнення цілей чи формування моделей поведінки) та систематичності і тривалості проведення заходів інформаційно-пропагандистського забезпечення;

індивідуалізація впливу на свідомість військовослужбовців;
необхідність здійснення інформаційної роботи не лише з військовослужбовцями, а й з членами їхніх сімей;

залежність ефективності інформаційної роботи від реального стану справ у військах;

залежність ефективності інформаційної роботи від стану соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей;

залежність ефективності інформаційної роботи від сформованості громадської думки про Збройні Сили України.

Враховуючи вищезазначене, пропонуються практичні заходи щодо удосконалення інформаційно-пропагандистського забезпечення Збройних Сил України:

створення єдиної за завданнями, змістом і технологіями впливу системи морально-психологічного забезпечення усіх збройних формувань, що розширило б межі співробітництва з питань інформування особового складу;

забезпечення системності і послідовності у реформуванні структур морально-психологічного забезпечення. Скороченню посад офіцерів морально-психологічного забезпечення повинно передувати навчання посадових осіб (перш за все командирів тактичної ланки), на яких буде покладено виконання функцій інформування особового складу, проведення занять із національно-патріотичної підготовки та заходів військово-патріотичного виховання, з метою недопущення зниження інтенсивності і цілеспрямованості інформаційної роботи;

поступове включення заходів інформаційно-пропагандистського забезпечення в заняття з бойової підготовки окремими навчальними питаннями. Прив'язування тематики командирського та цільового інформування до характеру заходів бойової підготовки та виконання завдань за призначенням;

забезпечення військових частин сучасними засобами ТЗП, особливо трансляційною і друкувальною апаратурою, збільшення фінансування виготовлення наочної агітації;

забезпечення в процесі виховання наступності поколінь, для чого доцільно проводити урочисті чи значимі заходи в місцях історичної слави, перемог української зброї над загарбниками;

перехід від культивування жертвовності в ім'я Батьківщини до виховання героїзму та непереможності. Активне формування в

свідомості військовослужбовців образів ворога та союзників. Для цього необхідно підготувати та ввести в тематику національно-патріотичної підготовки циклу занять і цільових інформувань: “Перемоги української зброї”, “Боротьба України та сусідніх держав з російською агресією”, “Політичні, соціальні та культурні особливості народів Росії”;

посилення пропаганди культури, традицій, етики поведінки, ведення здорового способу життя. Запровадження уроків етики для військовослужбовців із залученням цивільних викладачів. Залучення до цієї роботи капеланів;

вироблення моди на культурну і чемну поведінку військовослужбовців, здоровий спосіб життя. Переконавання їх у правильності цього способу. Застосування такого методу пропаганди, як рейтинг, тобто посилення поширеної інформації даними соціологічних досліджень, опитувань. Проведення опитування жінок стосовно моделі поведінки та образу військовослужбовця, висвітлення результатів широкому загалу через авторитетні джерела. Опитування дітей “Яким я бачу захисника України” з подальшим висвітленням у військових і цивільних засобах масової інформації;

створення мобільного ресурсу для військовослужбовців та членів їх сімей, через який можливо було б здійснювати їх інформування про події в Збройних Силах України, соціальний і правовий захист, культурні та громадські ініціативи, можливості відпочинку і розвитку особистості;

поновлення випуску газет військових частин, газет і журналів видів Збройних Сил, висвітлення в них лише актуальної для частини і виду інформації. Це розширить кількість інформаційних джерел, сприятиме формуванню корпоративного духу;

залучення професійних системних адміністраторів до створення сайтів військових частин. Створення типової схеми сайту, сторінки в соціальних мережах, вироблення єдиних вимог та упорядкування розміщення матеріалів;

створення сайту, на якому науковці та фахівці зможуть розміщувати матеріали чи патріотику для їх використання у проведенні заходів інформаційно-пропагандистського забезпечення;

професійне написання історії військових частин, їх висвітлення на сайтах, сторінках в соціальних мережах, музеях;

залучення професіоналів до створення символіки військових частин;

зміна почесних найменувань військових частин, запровадження їх нової “нерадянської” нумерації;

вивчення та використання нових комунікативних технологій – елементів нейролінгвістичного програмування, масових заходів: флешмобів, марафонів, перформансів тощо. Вироблення коротких словесних формул, фраз (слоганів), які широко використовуватимуться в наочності та характеризуватимуть українське військо. Для приклада наведемо авторську словесну формулу: Можливо ти загинеш, однак в пам’яті людей не вмиєш ніколи. Можливо, забудуть твоє ім’я – але не забудуть твої справи. Допоки житиме пам’ять про тебе – доти житимеш і ти. Ти станеш узагальненим уособленням героя, його сукупним образом. І хоча ти будеш лише частинкою його, але усі думатимуть, що це ти, згадуватимуть про тебе, як про героїв Берестечка, Крут, Холодного Яру, оборонців Києва, Одеси і Севастополя, визволителів Маріуполя і кіборгів Донецького аеропорту. Ти помреш лише тоді, коли про тебе забуде твій народ. Ти помреш лише разом зі своїм народом!;

застосування методів OSINT-розвідки в інтересах оцінювання суспільно-політичної обстановки, ставлення населення до військ та їх дій. Залучення спеціалістів-волонтерів до навчання військовослужбовців за цим напрямком;

навчання командирів основам комунікацій, психології масових комунікацій шляхом вивчення у ВВНЗ чи курсової підготовки;

проведення соціологічних і психологічних досліджень проблем комунікації командирів з мобілізованими військовослужбовцями різних вікових категорій та учасниками бойових дій, вироблення на їх основі практичних рекомендацій щодо організації внутрішньокомунікаційної роботи;

теоретичне опрацювання та проведення експерименту з організації відпочинку особового складу у позаслужбовий час. Створення моделі центру відпочинку військовослужбовців та членів їхніх сімей в пункті постійної дислокації та на одному з навчальних центрів підготовки Збройних Сил України. У разі позитивних результатів експерименту це дасть можливість

рекламувати переваги військової служби за контрактом щодо відпочинку військових, особливо в регіонах з нерозвиненою соціальною інфраструктурою та у віддалених гарнізонах.

Також пропонуються практичні поради командирів тактичної ланки як організатору внутрішньої комунікації з підлеглими:

будь ідеалом для підлеглих, взірцем професіоналізму та сумлінного виконання військового обов'язку, прикладом для наслідування. Тоді в екстремальних умовах, в ситуаціях невизначеності, недостатку чи суперечливості інформації підлеглі підуть за тобою, не задумуючись;

будь головним джерелом інформації для підлеглих і членів їхніх сімей. До роботи з членами сімей підлеглих ти можеш залучити свою дружину, своїх сержантів та їх дружин;

завжди намагайся говорити правду. Першим доведь до підлеглих погані новини;

будь ерудованим, і ти завжди знайдеш відповіді на запитання підлеглих;

основа твоєї діяльності – керівні документи. Але не будь самодуром, використовуй їх положення творчо;

інформаційну роботу з підлеглими проведи постійно та цілеспрямовано, не ухиляйся від проведення занять та інформувань, не перекладай ці обов'язки на інших – і через певний час ти матимеш не просто підрозділ, а колектив однодумців.

Висновки. Російсько-український конфлікт змушує звернути увагу на певні проблеми в організації інформаційно-пропагандистського забезпечення, які негативно впливають на формування морально-психологічного стану особового складу Збройних Сил України.

Науковий підхід і увага з боку керівництва держави та Збройних Сил України до розв'язання цих проблем сприятимуть їх подоланню та покращенню інформаційної роботи у військах.

Запропоновані рекомендації можуть бути враховані для удосконалення інформаційно-пропагандистського забезпечення, а також використані в навчальному процесі вищих військових навчальних закладів, які готують фахівців відповідного напрямку.

1. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України Ч. I. / В. М. Вилко, В. М. Грицюк, В. Г. Дикун та ін.; за заг. ред. В. В. Стасюка. // Підручник. – К.: НУОУ, 2012. – 458 с.

2. *Гузенко І.* Організація інформаційно-пропагандистського забезпечення миротворчої діяльності підрозділів ЗС України у Республіці Ірак / І.М. Гузенко // Вісник Національного університету оборони України. 2013. – № 2 (33). – С. 316 – 320.

3. Організація інформаційно-пропагандистського забезпечення особового складу Збройних Сил України: Начальний посібник / Зонь В. В., Кубіцький С. О., Слонімський В. Г., Великожон М. В. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2007. – 225 с.

4. Виховна робота у Збройних Силах України : [підручник] / [А. О. Кобзар, О. В. Копаниця, В. М. Грицюк та ін.] ; під заг. ред. Б. П. Андресюка. – К. : Національний університет оборони України, 2010. – 450 с.

5. *Литвиновський Є.* Організація інформаційно-пропагандистського забезпечення особового складу : навчальний посібник. Частина 2. / Є. Ю. Литвиновський, О. І. Мусієнко, В. І. Петрович, В. І. Савінцев, В. В. Стасюк. – К.: ВГІ НАОУ, 2003. – 192 с.

6. *Малюга В.* Особливості інформаційно-комунікативних процесів у військових колективах: навч. посібник / В.М. Малюга. – К.: ВГІ НАОУ, 2002.

7. *Малюга В.* Основи інформації та інформаційно-пропагандистського забезпечення / В.М. Малюга, О.Л. Ходанович. – К.: ВГІ НАОУ, 2003.

8. Інформаційно-комунікативні технології в гуманітарній сфері Збройних Сил України: досвід, проблеми, перспективи: підручник / Осьодло В.І., Стасюк В.В., Шевчук В.П. та ін. – К.: НАОУ, 2007. – 492 с.

9. Організація інформаційно-пропагандистського забезпечення повсякденної діяльності військ (сил): звіт про науково-дослідну роботу шифр “Пропаганда” (заклучний). – К.: НАОУ, 2005. – 454 с.

10. *Сергієнко О.* Особливості інформаційно-пропагандистського забезпечення та культурного обслуговування особового складу 6-ї омбр під час виконання завдань у Республіці Ірак / О.О. Сергієнко // Миротворча діяльність Збройних Сил України та досвід застосування підрозділів Збройних Сил України в операції багатонаціональних сил зі створення умов стабільності та безпеки в Республіці Ірак. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України. – 2005. – С. 316 – 322.

11. Інформаційно-пропагандистське забезпечення військ (сил) в умовах воєнно-політичного конфлікту: Навчально-методичний посібник / О. І. Холох, В. Л. Топальський, В. Р. Марасєв та ін. / За заг. ред. Н. А. Агаєва. – К.: НДЦ ГП ЗС України, 2017. – 185 с.

12. Суспільно-комунікативні процеси у Збройних Силах України: підручник / В. І. Алещенко, Т. В. Андрущенко, В. В. Стасюк та ін. / За заг. ред. В. С. Чорного. – К.: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2017. – 372 с.

13. *Підпригоро І.* Весна 14 / І. І. Підпригоро. – К.: ЦП "Компринг", 2017. – 96 с.

14. *Почепцов Г.* Информационные войны / Г. Г. Почепцов // – М.: "Рефл-бук", К.: "Ваклер". – 2001. – 576 с.

15. *Куцька О.* Причини, які призвели до "неактивності" військових частин ЗСУ в ході анексії Криму Російською Федерацією / О. М. Куцька, М. О. Туранський // Відродження Українського війська: сучасність та історична ретроспектива: Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції 1-2 грудня 2016 р. – К.: НУОУ, 2016. – 161 с.

16. *Підпригоро І.* Організація інформаційно-пропагандистського забезпечення підготовки і застосування 36 окремої бригади берегової оборони Військово-Морських Сил Збройних Сил України (за досвідом дій в ході анексії Автономної Республіки Крим та під час виконання завдань за призначенням після передислокації з тимчасово окупованої території) / І. І. Підпригоро // Анексія Автономної Республіки Крим та війна на Донбасі 2014–2015 рр.: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-історичної конференції, 23 вересня 2015 р. / Національний військово-історичний музей України. – К., 2015. – 301 с.

17. *Кобзар А. О.* Становлення та розвиток структур виховної роботи у Збройних Силах України (1991–2011 рр.): дис.... канд. іст. наук: 20.02.22 / Кобзар Анатолій Олексійович; Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняхівського. – К., 2013. – 160 с.

18. *Костенко Ю. І.* Формування іміджу Збройних Сил України: проблеми та перспективи / Ю. І. Костенко, В. М. Малога // Вісник Національного університету оборони України, 2011. – № 3 (22) . – С.213-219.

19. *Варій М.* Морально-психологічний стан військ, його оцінка та підтримка на високому рівні / М. Й. Варій // Монографія. – Л: ВВП ДУ "ЛП", 1996. – 311 с.

20. *Почепцов Г.* Психологические войны / Г. Г. Почепцов // – М.: "Рефл-бук", К.: "Ваклер" – 2002. – 528 с.

21. Портрет предателя. Как комбриг Сергей Стороженко Родиной торговал: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://argumentua.com/stati/portret-predatelya-kak-kombri-gergei-storozhenko-rodinoy-torgoval>.

22. Підпригора І. Ефект інформаційного вакууму як чинник впливу на організацію інформаційно-пропагандистського забезпечення Військово-Морських Сил Збройних Сил України у лютому - березні 2014 року / Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 5 (19) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2018.

23. *Солтис П.* 370 днів у камуфляжі (записки артилериста) / П. О. Солтис. – Острог-Здолбунів: Видавництво Національного університету “Острозька академія», 2016. – 2-ге вид., випр. і доповн. – 324 с.

24. Необходимо находить баланс між виконанням завдань та заохоченням бойових офіцерів: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2018/05/24/neobhidno-znahoditi-balans-mizh-vikonannyam-zavdan-ta-zaohochennyam-bojovih-oficzeriv-radnik-predstavnicztva-nato-v-ukraini-andreas-lajbner/>

25. *Сенявская Е.С.* 1941 – 1945. Фронтовое поколение. Историко-психологическое исследование. М.: Институт российской истории РАН. – 1995. – 87 с.

26. *Сенявская Е.С.* Психология войны в XX веке: исторический опыт России. “Российская политическая энциклопедия”. – М.; 1999. – 347 с.

27. Підпригора І. Зміни в організації інформаційно-пропагандистського забезпечення Військово-Морських Сил Збройних Сил України у 2014-2017 роках: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://wartime.org.ua/35847-zmni-v-organizaciyi-nformacyno-propagandistskogo-zabezpechennya-vyskovo-morskih-sil-zbroynih-sil-ukrayini-u-2014-2017-rokah.html>.

28. “Чому йдуть з армії”. Чи справді “совкова” система перемогла «нову генерацію»? : [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29221885.html>.

29. Смертельный полигон. Почему украинские военные гибнут не на фронте, а в тылу: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://fakty.ictv.ua/ru/ukraine/20180321-smertelnyj-poligon-chomu-ukrayinski-vijskovi-gynut-ne-na-fronti-a-v-tylu/>

30. Бардак на полігоні “Широкий лан” викликав широкий резонанс в Україні: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: [https://glavnoe.ua/news/n336272-bardak-na-poligone-shirokij-lan-vyzval-shirokij-skandal-v-ukraine-\(foto-video\)](https://glavnoe.ua/news/n336272-bardak-na-poligone-shirokij-lan-vyzval-shirokij-skandal-v-ukraine-(foto-video)).

31. *Геннадій Карток*. “На часі ребрендинг і нова ідеологія війська”, Народна армія, № 5 (5537), 1 лютого 2018 року.

32. Бунтівний батальйон морпіхів у чорних беретках: Якщо нас ламають – будемо битися: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <https://novynarnia.com/2018/06/01/buntivniy-batalyon-morpihiv-u-chornih-beretah-yakshho-nas-lamayut-budemo-bitisya/>

33. Зеленін В.В. Психотехнології інформаційної війни. // Імперативи розвитку цивілізації. – 2015. № 2. – С. 136-139.

34. Герої – не всі, або: Не кажімо про бійців ЗСУ як про мерців: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/news/textynewseditor/read/64334/Geroji_ne_vsi_abo_Ne_kazhimo.

Надійшла до редколегії 12. 07. 2018 р.

Pydoprihora I.
PROBLEMS OF INFORMATIONAL AND PROPAGANDA SUPPORT
IN THE LIGHT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The author, relying on theoretical developments of modern scholars and his own practical experience of organizing informational and propaganda support in the military units of the Naval Forces of Ukraine, reveals the problematic issues and highlights the tendencies in the organization of informational and propaganda support of the Armed Forces of Ukraine during the peaceful years of independence and in modern conditions of Russian -Ukrainian War.

The ways of solving problem issues that can be taken into account for improving information and propaganda support are also suggested.

Keywords: Autonomous Republic of Crimea, Naval Forces of Ukraine, internal communication work, informational and propaganda support, Russian-Ukrainian war.

КРИМ КРИЗЬ ПРИЗМУ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ПРАГНЕНЬ РОСІЇ: МАНПУЛЯЦІЇ СУСПІЛЬНОЮ СВІДОМІСТЮ

Історія анексії Кримського півострова Росією у 2014 р. вимагає поглибленого дослідження причин і умов, за яких військово-політичним колам Російської Федерації вдалося здійснити кримське вторгнення. На прикладі кримських подій висвітлюється дієвість пропагандистського забезпечення геополітичних інтересів Російської Федерації у XXI ст. Автор аналізує аргументи Росії в питанні виправдання анексії Криму, для вчинення якої деструктивна пропаганда набула першорядного значення та розкриває масштабні фальсифікації трактування історичних фактів російською стороною.

Ключові слова: історія Криму, геополітичні інтереси, імперська свідомість, ідеологічні стереотипи, пропагандистський вплив, «гібридна війна».

Постановка й актуальність проблеми. Українсько-російські відносини мають довгу і суперечливу історію, основним змістом якої є намагання Москви унеможливити становлення незалежної України і розвиток її як повноправного члена європейської співдружності націй. Кремлівське керівництво використовувало різноманітну палітру аргументації своїх дій щодо перебування військ РФ на території Кримського півострова. Створюючи ідеологему війни, росіяни спроектували і розробили низку міфологізованих історичних псевдотеорій, була створена необхідна обстановка для навіювання мешканцям АРК думки про визвольну місію Росії. Протягом латентної фази підготовки до анексії відбувався потужний пропагандистський вплив не тільки на жителів Криму, але й на громадян Російської Федерації (РФ).

Виходячи з актуальності проблеми викриття масштабних фальсифікацій історії півострова російською стороною та необхідності поглибленого дослідження джерел спотворення історичних фактів, *метою автора* було проаналізувати претензії російського уряду щодо приналежності півострова РФ саме під

Туранський Микола Олександрович, ад'юнкт науково-організаційного відділу

Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Туранський М.О., 2018

кутом зору геополітичних інтересів Кремля, особливу увагу приділяючи становленню неоімперських поглядів на кримське питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За чотири роки анексії Криму вийшли в світ декілька праць, які безпосередньо стосуються нашої тематики. Насамперед варто назвати видання 2017 року, здійснене за підтримки Міністерства інформаційної політики України, «КрымНаш. Історія російського міфу» автора багатьох статей про історію і сьогодення Криму С. Громенка [1]. Статті С. Здіорука і В. Яблонського [2], В. Горбуліна [3], В. Ткача [4] розглядають механізми імперської агресії проти України, зокрема історію проекту «Русский мир», та досліджують спецпропаганду як інформаційний складник у «гібридній війні», яка, на думку академіка В. Горбуліна, є ключовим інструментом російської геостратегії реваншу.

Питання реконструкції імперської ідентичності РФ також розглянуто в матеріалах Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, яка відбулася у квітні 2018 р. у КНУ ім. Т. Шевченка [5].

Наукову новизну роботи становить проведення дослідження пропагандистської діяльності РФ у контексті фальсифікації Москвою історичних фактів в якості інструментарію сучасної російської політики.

Виклад основного матеріалу. В анексії Кримського півострова важливу ідеологічну роль відіграв сучасний російський націоналізм та віками втлумачувана росіянам імперська самосвідомість, основою якою є історичні стереотипи та міфи. Кремлівська верхівка використовує стратегію «ворожого оточення» Росії, яка відстоює інтереси не тільки власних громадян, але й стає щитом на протигагу засиллю американського впливу в країнах колишнього СРСР. Особливий наголос робиться на державоутворюючій місії Росії, ґрунтом для якої є «особлива» євразійська соціокультурна та етнополітична ідентичність громадян РФ.

Оскільки незаперечним є те, що європейська альтернатива неминує руйнуватиме будь-які союзи, нав'язані РФ, а метою Кремля залишається встановлення повного контролю над країнами, що межують з ЄС, та утримання їх у сфері свого

геополітичного впливу, в російському неоімперському дискурсі створення Євразійського союзу проголошено найважливішим пріоритетом російської зовнішньої політики. Кордони євразійського «культурного кола» зовсім не обмежуються штучними межами РФ, а включають у себе практично весь пострадянський простір [6, с. 2]. Відомий російський геополітик О. Дугін вважає, що євразійський союз має кордони, які загалом співпадають з кордонами країн СНД, де інтеграція має бути найбільш тісною [6, с. 3]. На його погляд, існування України в кордонах 1991 р. та як суверенної держави рівнозначне завданню потужного удару по геополітичній безпеці Росії. Ще в 1997 р. Дугін пропонує надати Криму особливий статус із забезпеченням автономії та під прямим стратегічним контролем з Москви.

Проголосивши себе спадкоємницею СРСР, сучасна Росія робить заявку на спадкоємство геополітичної функції на новому витку історії. У 2010 р. німецька газета «Зюддойче цайтунг» публікує статтю, в якій наводить фундаментальний геополітичний концепт В. Путіна «Велика Європа від Лісабона до Владивостока» [6, с. 22]. Загалом з приходом Путіна до влади ідея збирання «руських земель» та війни на пострадянському просторі в ім'я нової імперії трансформується у державну політику РФ. Росії для впевненості на міжнародній арені і збереження ролі у світовій політиці потрібно було представляти не лише себе, а й говорити від імені групи держав, які вирішили створити спільний економічний простір і співпрацювати у сфері безпеки. «Нам потрібна не просто окрема частка України, нам потрібна вся Україна, щоб ми знову возз'єдналися в єдину державу – Союз», - проголошував голова підкомітету Держдуми з проблем інтеграції слов'янських народів [7, с. 59].

Втім, аналізуючи роль РФ на пострадянському просторі, А. Рябов, голова програми «Схід-Схід: партнерство за межами кордонів», попереджає, що проблемою, яку російська влада створює сама, є намагання втягнути колишні радянські країни в інтеграційні проекти, навіть проти їх волі, що найбільш рельєфно простежується на російсько-українських відносинах: «Можна сказати, що взагалі жодна із прикордонних з РФ держав (включаючи більшу частину республік колишнього СРСР) не зацікавлена у відродженні Росії. Тому Росія змушена

розглядати практично всі межуючи з нею держави як потенційних супротивників» [8]. Отже, Кремль вважає, «республіки колишнього СРСР природною сферою національних інтересів Росії, відродження якої як великої держави неможливо без збереження російського впливу (а бажано й домінування) у колишніх радянських республіках» [8]. Це, зокрема, відображено в Указі від 31.08.2005 р. № 1010 «Про визнання окремих положень, що втратили силу, Указу Президента Російської Федерації від 14.09. 1995 р. № 940 «Про затвердження Стратегічного курсу РФ з державами-учасницями Співдружності Незалежних Держав».

Підґрунтям для відновлення імперії у кордонах колишнього СРСР стала фальсифікація історії, що є важливим інструментом сучасної російської політики. У цьому контексті РФ у 2014 р. вкрала у нашої країни тисячолітню історію, що стала для Росії черговим символом її імперського статусу, зауважує С. Громенко [1, с. 195]. Спеціально виробляється інформація, спрямована на руйнування духовних засад українського народу, його історії та культури. Технологія глобального маніпулювання зазвичай базується на систематичному впровадженні у масову свідомість історичних фальсифікацій, які виступають соціально-політичними міфами та сприймаються без критичного осмислення. Міф про «КрымНаш» виник саме в результаті зусиль російського уряду обґрунтувати свої претензії на півострів, де виступає фальсифікація історії, з перекручуванням та однобічним висвітленням історичних подій. Наслідком цих зусиль стало поширення ідеї «русского мира» серед населення Криму.

Для підкреслення нібито легітимності дій РФ в Україні російська влада з метою реалізації геополітичної стратегії Путіна повинна була створити таку аргументацію, котра б стимулювала громадську думку у вигідному для Кремля напрямку. Російським вченим пропонується обґрунтувати незаперечну приналежність Криму і міста Севастополя саме до російських теренів. Масштабна фальсифікація сучасної історії півострова почалася задовго до анексії 2014 р., а саме після депортації кримських татар [1, с. 8].

На півострові співіснували різні народи і різні культури, втім протягом принаймні останнього тисячоліття його історія завжди була тісно пов'язана з Україною. Внутрішня нестабільність,

збройні суперечки за ханський трон між представниками правлячої династії Гіреїв дозволили імператриці Катерині II, скористатись зреченням Шагін Гірея, у 1783 р. приєднати Крим як малолюдну провінцію і розпочати його інтеграцію в Російську імперію. Більшість мусульманського населення залишило півострів, переселившись до Туреччини. Станом на 1783 р. татар у Криму залишалося 60 тис. [9, с. 65], хоча раніше вони становили 92% населення. Політика зміни етнодемографічних акцентів реалізовувалася шляхом форсованого заселення і колонізації півострова немусульманами, основу яких склали українці та росіяни.

Однак найбільш чисельним етносом Криму росіяни стали тільки з початком ХХ ст. (понад 41% усього населення). Стрімке збільшення російської громади було пов'язано з революційними подіями, а в 1921 р., після захоплення півострова більшовиками, він входить до складу РРФСР як Кримська АРСР.

У 1944 р. внаслідок сталінського наказу з етнічного організму Криму були вилучені етноси, що фактично становили його автохтонне населення, а також нащадки іноземних колоністів - кримські татари, греки, вірмени, болгары та ін. Втрати населення у війні і депортації перетворили півострів на переважно російську за складом населення територію. Таким чином зникають формальні підстави для територіальної автономії Криму, і в червні 1945 р. Кримська АРСР була перетворена на область у складі РРФСР [9, с. 68]. Однак, навіть як область РРФСР, Крим залишався щільно пов'язаним з економікою УРСР, кримська й українська економіки дедалі більше інтегрувалися. Як економічні причини, так і нездатність російських керівників відродити господарську систему півострова стали підставою передачі Кримської області у квітні 1954 р. до складу УРСР.

Підкреслення історичної приналежності Криму до Росії та свідоме навіювання думки про те, що російські провладні кола просто виправляють помилки, допущені попередниками, широко використовуються сучасними маніпулянтами в історичному міфі про хрущовський «подарунок» Україні Криму [10, с. 551].

Ще одним чинником, який спонукав Росію вимагати відторгнення півострова від України, був Чорноморський флот (ЧФ). Антинатовські настрої в Росії не тільки мають глибоке

«історичне коріння», вони й сьогодні проявляються за будь-яким приводом. Таке глибоке антизахідне налаштування суспільства виникло не само по собі, а постійно й наполегливо насаджується російськими ЗМІ за повної підтримки владних структур, вважає директор Інституту стратегічних оцінок РФ С. Ознобищев [11]. У випадку західної інтеграції України НАТО наблизиться до багатого енергоресурсами Каспійського району, тоді як Росія на Чорному морі буде заперта на вузькій береговій лінії від Новоросійська до Сочі і фактично втратить Чорноморський флот і механізми впливу на близькосхідну та європейську політику [12].

А. Чехоев, заступник голови Комітету Держдуми у справах співдружності незалежних держав і зв'язках із співвітчизниками, висловився щодо цієї проблеми наступним чином: «Питання, що скільки б ми його не заганяли углиб, все одно рано чи пізно постане. Мається на увазі Крим і Севастополь. Хто буде там забезпечувати порядок – Росія, Україна чи НАТО?» [7, с. 59]. Чорноморський флот та статус міста Севастополь стають найгострішою проблемою у відносинах України і РФ. Протягом 90-х років відбуваються складні переговори з цього питання (Дагомис, червень 1992 р.; Ялта, серпень 1992 р.; Москва, червень 1993 р.; Масандра, вересень 1993 р.; Сочі, 1995 р. і т.д.). Угоди про статус і перебування ЧФ були підписані лише у травні 1997 р. і набули чинності в липні 1999 р. За словами адмірала В. Комоедова, без ЧФ Росія на Півдні – ніщо, а Севастополь повинен залишатися головною базою ЧФ на всі часи, оскільки переводити кораблі з Севастополя у Новоросійськ неможливо. Отримавши можливість залишити ЧФ на Севастопольському рейді, Москва одержує військову перевагу в Чорноморському регіоні [13]. Для підкріплення своїх позицій РФ широко використовує міф про «російський Севастополь» (Постанова ВР РФ № 5359 «Про статус міста Севастополя» від 9 липня 1993 р.). У 1996 р. Держдума РФ знову намагається довести «російськість» міста: «односторонні акти України щодо проголошення міста-героя Севастополя під юрисдикцією України є неправомірними...» (Проект Постанови Держдуми «О статусе города-героя Севастополя – главной базы Российского Черноморского флота»).

З анексією Криму Росія отримує можливість розміщення на території півострова військових підрозділів, здатних забезпечувати

Росії військову присутність не лише у чорноморському регіоні, а й з проекцією на Близький Схід. Крим відіграє важливе військово-стратегічне значення. Не випадково в законопроекті «Про сили спеціальних операцій Міністерства оборони», розширюються повноваження президента, він може особистим рішенням спрямовувати загони спецпризначення на території інших країн [14].

Як вважає російська військово-політична верхівка, саме воєнна міць гарантує Росії національну безпеку і статус великої держави. Відповідні положення були закріплені у російських стратегічних документах - Стратегії національної безпеки РФ, Концепції зовнішньої політики РФ, Воєнній доктрині РФ, а також Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ. Реалізація цих програм неможлива без опори на сучасні, мобільні, добре оснащені ЗС і потужний військово-промисловий комплекс, які є одним з наріжних каменів фундаменту світової величі Росії, - відзначає М. Гарєєв, президент Академії воєнних наук РФ. Цілями російського військового будівництва є військово-політичний тиск на політику колишніх радянських республік і застосування щодо них військової сили, якщо цього вимагатимуть інтереси Росії [15]. Отже, якщо стратегією В. Путіна на початку 2000-х років була незалежність зовнішньої політики РФ від західного світу і протидія йому в спробах змінити розклад світових сил, то вже через 10 років президент РФ проголошує про виключні російські зони впливу на теренах колишнього СРСР.

Масове повернення татар до Криму, що розпочалося наприкінці 80-х років, трактується як процес, спрямований на створення на півдні України мусульманського анклаву і реальної перспективи виникнення на території півострова кримсько-татарської національної держави. Абсолютне переважання в інформаційному просторі Росії твердження про її виключні «історичні права» на Крим формує нову агресивну наративну практику, спрямовану на вилучення кримськотатарської складової з новітньої історії Криму. ЗМІ формулюють базові визначення, підказують тлумачення тієї чи іншої події; вони стають надпотужним інструментом формування суспільної думки. Маніпуляції суспільною свідомістю відіграють свою

роль - українці сприймаються росіянами як ворожа нація. У січні 2016 р., згідно соціологічним опитуванням, 64% росіян підтримують агресію проти України.

Висновки. Анексія Криму в березні 2014 р. яскраво свідчить про геополітичні апетити Росії у світовій політиці, коли українсько-російська війна реально перетворюється на «цивілізаційну війну». У світлі кремлівських амбіцій Кримський півострів трактується як історична зона російських інтересів, а російська влада всіляко сприяє підведенню псевдонаукового підґрунтя під свої експансіоністські плани.

Оскільки основним потенціалом держави виступає народ, то з використанням маніпулятивних технологій люди стають потужною зброєю в руках зацікавлених сил. Тривалий час Москва із застосуванням усього арсеналу підіривних засобів підживлювала антиукраїнські та проросійські настрої серед населення Автономної Республіки Крим. Фальсифікація історії Криму стала важливим інструментом російської політики. Намагаючись довести, що кримські землі завжди належали Росії і населяли їх в переважній більшості саме етнічні росіяни, створюється чимало історичних міфів про неправомірність входження Кримської області до складу УРСР, про кримських татар-зрадників, про «ісламістську загрозу» сучасному Криму тощо.

Таким чином, можна виокремити декілька складових у геополітичній картині, яку намалювала собі російська влада і яка була малоздійсненою без інкорпорації півострова. Приналежність Криму Росії підтвердила б статус РФ як одного з полюсів сили в сучасній системі міжнародних відносин. Водночас Росія унеможливила б подальшу експансію НАТО на схід, а Україна втратила свої стратегічні позиції на Азові. Кримська анексія дозволила переключити увагу російської громадськості із внутрішніх економічних проблем на примарні зовнішні досягнення.

Суперечливі моменти історичних подій і процесів сьогодні активно використовуються в ході «гібридної війни». Тільки з початком анексії в Україні починають вироблятися захисні механізми протидії деструктивним інформаційним впливам противника. Отже, нині потрібно накопичувати та аналізувати досвід пропагандистської діяльності, зокрема із залученням

історичних фактів. Подальші історичні розвідки слід вести в напрямку розвінчання фальсифікованої історії Криму, хибних концепцій про «спільну історію», знешкодження радянських стереотипів історичного мислення.

1. *Громенко С.В.* #КрымНаш. Історія російського міфу / С.В. Громенко. – К., 2017. – 208 с.

2. *Здіорук С.* Проект «русского мира» як механізм імперської агресії Росії проти України / С. Здіорук, В. Яблонський // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України. – Вип. 6(74). – С. 258 – 268.

3. *Горбулін В.П.* «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу / В.П. Горбулін // Стратегічні пріоритети. – 2014. - № 4 (33). – С. 5 – 12.

4. *Ткач В.Ф.* Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України / В.Ф. Ткач // Стратегічні пріоритети. – 2016. - № 1 (38). – С. 99 – 109.

5. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, ад'юнктів, слухачів, курсантів і студентів «Молодіжна військова наука у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка» / За заг. ред. І.В. Толока. – К.: ВКНУ, 2018. – 366 с.

6. *Дугин А.Г.* Евразийский реванш России / А.Г. Дугин. – М.: Алгоритм, 2014. – 115 с.

7. *Голибард Є.* Злочинна рука Росії в Україні. Фрагмент сучасного літопису (1994 – початок 2015 рр.). Факти. Особи. Коментарі / Є. Голибард. – К.: Український пріоритет, 2015. – 416 с.

8. *Рябов А.* Лидер интеграции или партнер поневоле. Роль РФ на постсоветском пространстве / А. Рябов // Военно-промышленный курьер. – 2012. – 27 июня. – № 25 (442). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vpk-news.ru/print/articles/8995>

9. Історія Криму в запитаннях та відповідях / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Інститут історії України; Наукова думка, 2015. – 526 с.

10. *Цыкунов Г.А.* Историко-правовые основы вхождения Крыма в состав Российской Федерации / Г.А. Цыкунов // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2015. – Т. 25. - № 3. – С. 550-555.

11. *Ознобищев С.* Как России наладить отношения с организацией Североатлантического договора / С. Ознобищев. – Военно-промышленный курьер. – 2012. – 9 мая. - № 18 (435). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vpk-news.ru/print/articles/8862>

12. *Кузнецов А.* В стороне оставаться нельзя // Военно-промышленный курьер. – 2009. – 4 ноября. - № 43 (309).

13. *Маначинский А.* Геополитический выбор Украины / А. Маначинский. – Военно-промышленный курьер. – 2010. – 26 мая. - № 20 (336). - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vpk-news.ru/print/articles/6382>

14. Президенту добавляют полномочий // Военно-промышленный курьер. – 2013. – 3 апреля. – № 13 (481). - [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vpk-news.ru/print/articles/15228>

15. *Гареев М.* На пороге эпохи потрясений / М. Гареев президент Академии военных наук, 2013. – 23 января. – № 3(471). - <http://www.vpk-news.ru/print/articles/14094>

Надійшла до редакції 05.09.2018 р.

Turanskyi N.

CRIMEAN CREATION OF THE PRIZE OF GEOPOLITICAL POTENTIAL OF RUSSIA: MANIPULATION BY SOCIAL CONSCIOUSNESS

The history of the annexation of the Crimean Peninsula by Russia in 2014 requires an in-depth study of the causes and conditions under which the military-political circles of the Russian Federation managed to commit the Crimean invasion. An example of the Crimean events highlights the effectiveness of the propaganda support of the geopolitical interests of the Russian Federation in the 21st century. The author analyzes the arguments of Russia in the justification of the annexation of the Crimea, for which the destructive propaganda has become paramount, and reveals large-scale falsifications of the interpretation of historical facts by the Russian side.

Keywords: the history of Crimea, geopolitical interests, imperial consciousness, ideological stereotypes, propaganda influence, hybrid warfare.

УДК 821.161.2+355.12
ТОМЧУК О.А.

ВАГОМИЙ ВНЕСОК ВОЛОНТЕРІВ У ВИСВІТЛЕННІ ІСТОРІЇ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту / Сергій Глотов, Анастасія Глотова, Анастасія Воронова; Юрій Руденко, Дмитро Путьята; худож.-оформлювач В. М. Карасик. – Харків: Фоліо, 2018. –540 с.: іл.– (Хроніка)

На сьогодні тема російсько-української війни є найбільш затребуваною в українському публічному просторі. Команда українських волонтерів, очолювана керівником благодійного фонду «Народна підтримка воїнів АТО» Сергієм Гловим, провела унікальну науково-дослідну роботу з історії сучасної російсько-української війни. Вона протягом 2016 – 2018 років провела інтерв'ю та записала спогади близько 140 учасників та очевидців тих подій – військових, волонтерів, місцевих мешканців, працівників міліції та аеропорту, медиків. Інтерв'ю з ними стали основою документальної хроніки, яка побачила світ влітку 2018 р.

Благодійний фонд «Народна підтримка воїнів АТО» (www.facebook.com/VoinamATO) зареєстровано 26.10.2015 р. До того часу (починаючи з травня 2014 р.) волонтерський актив фонду діяв у рамках громадської ініціативи, що об'єднувала декілька волонтерських груп. Основним напрямом діяльності організації є допомога військовим Збройних Сил України (далі – ЗСУ), та добровольчих батальйонів у зоні проведення АТО. Додатковими напрямками роботи є гуманітарна допомога жителям прифронтових територій, зокрема дітям, виготовлення патріотичної поліграфічної продукції, інформаційно-просвітницька діяльність. У роботі фонду наразі задіяно понад 60 волонтерів зі Львова та інших міст України.

Томчук Олександр Анатолійович, ад'юнкт науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Томчук О.А.

Книга, яку підготували волонтери, містить також коментарі військових дослідників, офіцерів та експертів, а також перелік загиблих бійців із різних підрозділів. Доповнюють історичні свідчення рідкісні фотографії, зроблені оборонцями та волонтерами, а також картосхеми, що ілюструють основні бойові операції. Хроніка охоплює хронологічний період, що передував окупації Луганська та прилеглих територій (зима-весна 2014 р.), та безпосередньо оборону міжнародного аеропорту (квітень – початок вересня 2014 р.).

Розповіді про перебування на Сході України й службу військовиків в умовах ведення бойових дій дозволяють доповнити розуміння подій, що відбувалися в державі. За деякий час наративи учасників оборони луганського аеропорту стануть у пригоді при формуванні офіційної пам'яті про збройний конфлікт, розпочатий агресією Російської Федерації проти України у 2014 році.

Вивчення «гарячих» подій, які є популярними й емоційно небезпечними для сприйняття, ставлять дослідників перед дилемою суспільного осмислення й дотримання терміну давності в подачі матеріалу, водночас зобов'язують фіксувати спогади очевидців подій для подальшого використання. Це доволі нова техніка для українських фахівців-істориків, оскільки до цього часу всі тематичні блоки опитувань стосувались подій, які оповідачі пережили раніше, осмислили їх, приховали й стерли зі своєї життєвої історії наболіле та невідгдане під дією офіційної версії трактування історичних подій чи усталених стереотипів. Натомість у розмові з учасниками подій є місце обдуманим сюжетам і міркуванням, які слугують елементами конструювання самого себе як героя, жертви або ж спостерігача – вже на власний вибір. Тому трапляється недовіра у деяких дослідників до усних джерел, звинувачення у суб'єктивному трактуванні пережитого як єдино правильного.

Усна історія – це досить поширений сьогодні напрям соціально-гуманітарних досліджень, який надзвичайно динамічно розвивається і головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини. Його основний метод дослідження – інтерв'ю, і в цьому він близький за своєю специфікою до інших наук: соціології, психології, етнографії, етнології, культурної

антропології. Хоча складовою поняття є слово «історія», все ж усна історія – це не нова галузь історичної науки, а нова методика – спосіб залучення до аналізу нової категорії джерел, поряд із писемними джерелами та матеріальними об'єктами. На сьогодні консенсусу щодо остаточної дефініції усної історії не досягнуто, але більшість науковців наголошують на міждисциплінарності цього напрямку.

Автори-упорядники зібрали дуже великий архів – близько 5 тисяч сторінок спогадів, з яких 580 увійшли у видання. Десятки волонтерів із різних міст України збирали інтерв'ю та розшифровували десятки годин диктофонних записів. Долучилися до цієї важливої справи й військовослужбовці Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, у тому числі й автор даної рецензії. Розташована поряд з Академією 80-а ОАЕМБр разом із іншими підрозділами героїчно обороняла аеропорт («Восьмидесятка» первой заходила, «восьмидесятка» последней и уходила...) – вірно зазначає солдат з позивним «Сухий», стор.451). «Коли ми вийшли з Луганського аеропорту, – згадує командир «восьмидесятки», на той час полковник Андрій Ковальчук, – нас не вибили – ми просто залишили. Бо необхідності його тримати як стратегічну точку, точку опори далі не було. [...] Ми виходили – то він горів, горів повністю...»(стор. 446).

Були опитані десятки військовослужбовців цієї частини, від рядових до керівного складу. Такий великий архів дозволяє зробити припущення, що випуски спогадів учасників війни на Сході України будуть продовжені. Унікальність дослідження в ділянці усної історії полягає в тому, що дослідник може не лише інтерпретувати певні джерела, але й залучений у процес їхнього створення. Отож, чи не найважливішою ланкою у цьому процесі є інтерв'ювання.

Добре у книзі висвітлено зародження і діяльність на Луганщині волонтерського руху у допомогу Збройним Силам України. Це малодосліджена сторінка історії війни на Сході України. Частина Луганської області перебуває під російською окупацією, й називати прізвища волонтерів – означало би наражати їх на небезпеку. Однак у хроніці переконливо висвітлена масова підтримка населенням цього регіону ЗС України.

Українським воїнам-оборонцям аеропорту допомагали групи небайдужих луганчан, зокрема викладачі та студенти луганських вишів, священнослужителі й прості прихожани. Отець Володимир Безпалій, священник Свято-Троїцького кафедрального собору Української православної церкви Київського патріархату згадує: «Наша церква була єдиною в місті, де збирали допомогу для військових. Люди різне приносили – харчі, закрутки, теплий одяг, шарпетки (бо холодно ще було), і гроші – хто що міг. Збирали це все, і владика приблизно раз на тиждень відвозив хлопцям. Ще до того, як завели бійців до аеропорту, – ми возили гуманітарну допомогу хлопцям на кордон, вони там стояли ще з березня. Владика казав, що будемо до останнього збирати і возити допомогу – хай хоч розстріляють»(стор.76).

Найбільша проблема, пригадують бійці, була з водою. Збирали та пили й дощову воду. Місцеві волонтери з Луганська, ризикуючи життям, намагалися привозити воду у пляшках. Серед тих, хто допомагав українським захисникам, були волонтери Сергій і Анастасія Глотови. Саме їм належала ідея видати книгу про оборону Луганського аеропорту.

Окрема частина книги присвячена репресіям і «полюванню» на волонтерів міста та області. Волонтерський рух на Сході України є свідченням того, що значна частина населення Луганщини з нетерпінням очікує визволення від «російських обійм». Заклучна частина хроніки має назву «Ми повернемося» і вселяє впевненість в остаточну перемогу над ворогом та звільнення окупованих територій.

Учасник оборони капітан Олег Гільжинський говорить в інтерв'ю: «Так хочеться повернутись туди. Проїхатись по тих дорогах, по яких під обстрілами їздили, прийти на ці руїни. І спочатку закропити їх кров'ю ворога, а пізніше, коли звільним цю землю, покласти квіти на це місце, де був термінал, запалити свічку. Устати на коліна, зняти шолом і помолитися за тих, хто там залишився назавжди. Я майже кожну ніч бачу уві сні ці бої. Мене ще ніколи нікуди так не тягнуло, як тягне в аеропорт...» (стор. 451).

Рецензована книга-хроніка містить також коментарі офіцерів і експертів про оборону Луганського аеропорту. На думку більшості, Луганський аеропорт як стратегічний об'єкт зіграв

важливу роль у подальшому розвитку усієї ситуації на Донбасі. Луганські оборонці, як і оборонці Донецького аеропорту («кіборги»), продемонстрували незламність українського воїнства.

Автори книги зібрали відомості й надрукували список загиблих і зниклих безвісти українських військовослужбовців під час оборони Луганського аеропорту. Але не вдалось знайти повну інформацію про волонтерів і мирних жителів, які загинули в околицях Луганського аеропорту протягом березня-серпня 2014 року. Після Перемоги слід їх усіх згадати й, можливо, на місці колишнього аеропорту побудувати меморіал, як символ героїзму українських воїнів.

Події, які переживає народ України упродовж сучасної російсько-української війни, ще раз засвідчили, що проголошена у 1991 р. державна незалежність потребує постійного захисту, глибокого розуміння та оцінки того, що відбувається навколо нас. Саме тому на лекціях та семінарських заняттях курсантів, присвячених сьогодні, особлива увага повинна приділятися ролі учасників бойових дій на Сході України та волонтерам. Необхідно акцентувати увагу на тому, що патріотизм в нинішній час проявляється не лише в безпосередній борні на Сході із зовнішнім ворогом, не тільки в надзвичайних ситуаціях, але є звичайним станом повсякденного життя людини.

Рекомендуємо широко використовувати матеріали книги-хроніки «У вогняному кільці. Оборона Луганського аеропорту» на заняттях з курсантами та військовослужбовцями. Усім, хто скеровується на російсько-український фронт, радимо прочитати цю книгу. Там вони знайдуть багато корисних, практичних порад щодо ведення бойових дій, облаштування побуту на передовій, ще раз переконаються у важливості дотримання дисципліни та відповідальності, що допоможуть врятувати життя у скрутні моменти війни.

Вважаємо, що дослідження у сфері усної історії серед учасників російсько-української війни повинні тривати й надалі. Такі дослідження сприяли би накопиченню, опрацюванню та уведенню у науковий обіг джерел усної історії; розробці тематичних курсів та навчальних програм для студентів вищих військових навчальних закладів. Слід розширяти та впорядкувати базу інтерв'юєрів – учасників сучасної російсько-української війни і в наступні роки.

Надійшла до редколегії 15.09.2018 р.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Давидюк Р.П.</i> Наддніпрянська політична еміграція як організатор Волинського громадського комітету допомоги голодуючим у Радянській Україні	3
<i>Жив'юк А.А.</i> Репресивна операція «Велика блокада» напередодні виборів 1946 р. у Західній Україні (на матеріалах Мізоцького району Рівненської області)	14
<i>Музичко О.Є.</i> Дослідження військової історії на Півдні України у XIX – на початку XX ст.: основні етапи, автори, типологія	25
<i>Омельченко І.Г.</i> Військова діяльність ОУН (1929-1941 рр.)	37
<i>Скрипник А.Ю.</i> Мілітарне протистояння у листопадовому повстанні 1830-1831 рр. на Правобережній Україні	48
<i>Терський С.В.</i> Військова справа на галицько-волинських землях у V-IX ст. (за археологічними джерелами)	62

100-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

<i>Бураков Ю.В.</i> Військове будівництво Західно-Української Народної Республіки (до 100-річчя Листопадового чину)	71
<i>Дем'янюк О.Й.</i> Представництво військових у складі Української Центральної Ради	83
<i>Зайцев С.І.</i> Особливості комплектування повстансько-партизанських загонів на території Катеринославщини у 1917 – першій половині 1920-х років	93
<i>Маїсталір В.В.</i> Робота військово-історичних установ під час встановлення радянської влади в Україні	103
<i>Науменко А.О.</i> Війська російського Південно-Західного фронту під час відступу у липні 1917 року	116
<i>Ткачук П.П., Харук А.І.</i> Проблема співпраці з артилерією в українській авіації у 1917-1920 рр.	128

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Виздрик В.С., Мельник О. М.* Деякі особливості колонізаційної політики Польщі на західноукраїнських землях у міжвоєнний період: нормативно правова база137
- Крушинський Б.* Бойові дії 10-ї піхотної дивізії німеччини на західному фронті під час першої світової війни у 1918 році.....150
- Останек А.* «Mens sana in corpore sano» – військовий спорт у Львівському гарнізоні Другої Речі Посполитої166
- Питльована Л.Ю.* Зовнішньополітична ідентичність американців у карикатуристиці США початку ХХ ст. «Світовий поліцейський» Л. Делрімпла178
- Слюсаренко А, В.* Сили спеціального призначення Великобританії: склад, завдання, особливості комплектування та бойового застосування194

ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

- Ведєнєєв Д.В., Турчак О.В.* Волонтерський рух в Україні в ході російсько-української війни: ризики праці та форми державного і громадського визнання207
- Підопригора І. І.* Проблемні питання інформаційно-пропагандистського забезпечення у світлі російсько-української війни218
- Туранський М.О.* Крим крізь призму геополітичних прагнень Росії: маніпуляції суспільною свідомістю239

НАУКОВІ ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

- Томчук О.А.* Вагомий внесок волонтерів у висвітленні історії сучасної російсько-української війни249

C O N T E N T S

HISTORY OF UKRAINE

- Davydiuk R.* Political emigration of Naddniprianshchyna as the organizer the Volynian Public Committee for the assistance to the starving people in Soviet Ukraine3
- Zhyviuk A.* Counterinsurgency operation “ Great Blockade” of 1946 in Western Ukraine on the eve of the elections (based on materials of Mizoch district of Rivne region)14
- Muzychko O.* Study of military history in Southern Ukraine in the XIX - at the beginning of XX centuries: main stages, authors, typology25
- Omelchenko I.* Military activity of the OUN (1929-1942)37
- Skrypnyk A.* Military opposition in November revolt 1830-1831 in Right-bank Ukraine48
- Tersky S.* Warfare in the Galician-Volyn lands in the V-IX centuries (by archaeological sources)62

100 years OF UKRAINIAN REVOLUTION

- Burakov Y.* Military buildup in the West Ukrainian People's Republic (in Commemoration of the Centennial of the November Action)71
- Demianiuk O.* Representation of military circles in the Ukrainian Central Council83
- Zaytsev S.* Peculiarities of recruitment for insurgen and partisan etachmentsin Katerynoslavsk region in 1917-the first half of the 1920's93
- Mashtalir V.* Work of the Military-Historical Institutions at the time of establishing the soviet authority in Ukraine103
- Naumenko A.* Forces of Russian South–West fronting line during stepback in july 1917116
- Tkachuk P., Kharuk A.* The problem of cooperation with artillery in Ukrainian aviation in 1917-1920128

WORLD HISTORY

Vyzdryk V., Melnyk O. Several features colonization policy of Poland in Western Ukraine during the interwar period: normatively legal base137

Kruszyński B. Combat operations of the German 10th infantry division on the Western front of World War I in 1918150

Ostannek A. «Mens sana in corpore sano» – military sport in the Lviv’s garrison of the Second Polish Commonwealth166

Pytlova L. Americans' foreign policy identity in american political cartoons of early 20th century: «World’s constable » by Louis Dalrymple178

Sliusarenko A. Great Britain Special forces: their structure, tasks, recruiting and combat employment peculiarities194

CURRENT LOCAL WARS AND ARMED CONFLICTS

Vedenev D., Turchak O. Volunteer movement in Ukraine in the latest russian-ukrainian war: risks of work and forms of state and public recognition207

Pydoprihora I. Problems of informational and propaganda support in the light of the Russian-Ukrainian War218

Turanskyi N. Crimean creation of the prize of geopolitical potential of russia: manipulation by social consciousness239

SCIENTIFIC REVIEWS

Tomchuk O. The great contribution of volunteers to covering the history of the Russian-Ukrainian war249

Наукове видання

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

Випуск 30. – Львів: НАСВ, 2018. – 257 с.

Відповідальний за випуск – *Ю.В. Бураков*

Редактор *Л.В. Актімова*

Коректор *О.М. Мінесва*

Комп'ютерний набір і верстка – *А.Ю. Щеглов, Г.О. Бабухіна*

Підписано до друку 22.10.2018

Формат 60x90/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman. Офсетний друк.

Умов. друк. арк. 16,13

Обл.-вид. арк. 13,58

Тираж 100 прим.

Замовлення № 91

Видавець та виготовлювач – Національна академія
сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
79012, м. Львів, вул. Героїв Майдану, 32
тел.: (032) 258-44-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3939 від 14.12.2010 р.